مهراڻ

جلد ۲۳ - نمبر ۳ ۽ ۴

۱۹۷۴ع

سنڌي ادبي بورڊ

حيدرآباد سنڌ.

ٺٽي جي شاهجهاني مسجد ۾ جمعة الوداع جي نماز جو نظارو

[سنڌ جي هن تاريخي مسجد جي مرمت جو ڪم سنه ١٩٥٨ع کان هلي رهيو آهي ۽ ان تي لکين رپيا خرچ اچي چڪو آهي. مرمت تي وڃڻ کان پوءِ جڏهن آسپاس اصلوڪي نموني ۾ باغ بوستان لڳي ويندا، ته سنڌ جي هيءَ تاريخي مسجد ملڪ جي خوبصورت ترين مسجدن ۾ شمار ٿيندي.]

تحقيقي لائبريري
انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي
سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو

جي [illegible] سان آهي

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو ٽه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد ۲۳ — نمبر ۳-۴
[جولاءِ، آگسٽ سيپٽمبر ۽ آڪٽوبر، نومبر ڊسمبر ۱۹۷۴ع جو گڏيل پرچو]

ايڊيٽر
غلام محمد "گرامي"

اسسٽنٽ ايڊيٽر
انور هالائي

مئنيجر
محمد امين بلوچ

سنڌي ادبي بورڊ
حيدرآباد. سنڌ.

ايڊيٽر سان لکپڙهه لاءِ ائڊريس:

ايڊيٽر مهراڻ

[پوسٽ باڪس نمبر ١٢]
جنرل پوسٽ آفيس
حيدرآباد، سنڌ.

خريداريءَ لاءِ ائڊريس:

مئنيجر

سنڌي ادبي بورڊ جو بوڪ اسٽال،
[پوسٽ باڪس نمبر ١٢]
جنرل پوسٽ آفيس
حيدرآباد، سنڌ.

قيمت هي پرچو ٥-٠٠ رپيا

ساليانو چندو ١٥-٠٠ رپيا

Printed and Published by Ghulam Rabbani A. Agro,
Secretary, Sindhi Adabi Board, at the Baord's Printing Press, Hyderabad Sind.

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.
پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌاسٽڊيز، ڄامشورو.

ـ فهرست ـ

گذارش (ص ٥)
ـ غ. ر. ڪ

شعر

قطعا (ص ١-٢)
ـ مخدوم محمد زمان "طالب المولىٰ"
ـ انگريزي لظم ـ جي. الانا ـ سنڌي ترجمو ـ ڊاڪٽر اسدالله شاهه 'بيخود' حسيني (ص ٢-الف ـ ب)
بيت (ص ٣)
رحيم بخش 'قمر'، غلام نبي 'عاقل'، 'نثار' بزمي.
دوها (ص ٧)
الهداد 'عاصم' ٻوهيو.
وايون (ص ٨)
سروچنه ر 'شاد'، 'القاس'، ميرمحمد پيرزادو، 'ادل' سومرو، مانڌو اونو 'فدا'، 'بشير' ميتائي، 'پون' سنڌي، 'الطاف' بيدار.
ڪافيون (ص ١٢)
'منصور' ويراڳي، 'خادم' سروري، 'ماجد' لغلپوري، خادم حسين 'خادم' خانپوري، 'بشير' ميتائي.
گيت (ص ١٥)
عبدالقيوم 'صائب'، مهيسر 'خادم' رفيقي، 'ادل' سومرو، ميرعظيم سومرو.
غزل (ص ١٨)
شبير 'هاتف'، شيخ عبدالرزاق 'راز'، 'محبوب' سروري، 'موج' لغاري، رحيم بخش 'قمر' (مستزاد)، مخدوم زاده خليق الزمان 'خليق'، حميد 'شهيد'، 'عنايت' بلوچ، ولي محمد 'وفا' ٻلي، 'لظم' تڪڙائي، 'اشتر' لاڙڪاڻاهي، 'ولي' سروري، احمد خان 'آصف' مصرالي، 'عاجز' اڄڻ، سومرو محمد اسحاق 'راهي'، 'منير' سولنگي، 'پيوس' بازيد پوري، 'حباب' الصاري، 'جانثار' سروري، 'قلندر' بدوي، ايوراج 'صوفي'، 'مومن' ملهرائي.
نظم (ص ٣٠)
عبدالڪريم 'گدائي'، 'سليم' ڳاڙهوي، 'خواب' حيدرآبادي، سروچنه ر 'شاد'، 'سرويچ' سجاولي، 'انور' هالائي، علي محمد 'خالدي' ننوي، اوازعلي 'شوق'، رحيم بخش 'قمر'، 'تاج' جويو، الهداد 'عاصم' ٻوهيو، ملڪ لديو، لصير 'شاد' مرزا.

آزاد نظم (ص-٤٤)
’عنايت‘ بلوچ، خادم حسين ’خادم‘.

قطعا (ص-٤٦)
آغا عبدالنبي خان ’عليگ‘، شيخ عبدالرزاق ’راز‘، سومرو محمد اسحاق ’راهي‘.

نيون طرزون (ص-٤٩)
’منصور‘ ويراڳي (ساليٽ)، ’ولي‘ دائودپوٽو (هائيڪا).

افسانا

١- صدمو	- لجم عباسي	٥٣
٢- ابي	- ابلوفر جوڻيجو	٦٠
٣- دماغ، دل ۽ انسان	- اشار بزمي	٦٨
٤- آءُ ۽ تون آءُ	- عبدالڪريم قاضي	٧٦
٥- دوستيءَ جي هار	- آسڪر وائلڊ سنڌيڪار: محبوب علي جوکيو	٨١
٦- گلاب جا گل (آخري قسط)	- اسٽيفن زوائيگ سنڌيڪار: غلام نبي ميمڻ	٩١

مقالا

١- امير خسرو دهلويءَ جي فارسي شاعريءَ تي هڪ نظر (آخري قسط)	- آغا عبدالنبي خان ’عليگ‘	١٠٧
٢- سر ڊاڪٽر جارج ابراهام گريئرسن	- پروفيسر محمد صالح راهو	١٢٩
٣- هرڻ جو شڪار	- محمد اسماعيل عرساڻي	١٣٢
٤- شعر جي ايهام جا لواڻ طريقا	- الهداد ’عاصم‘ ٻوهيو	١٣٧
٥- زندگيءَ جي ارتقا ۾ عقايت جو مقام (آخري قسط)	- محمد حسين ڪاشف	١٤٩
٦- ادب ۽ ان جي تاريخي حيثيت	- قريشي حامد علي خانائي	١٥٧
٧- اسلوب جو اهڃاڻ	- ’خواب‘ حيدرآبادي	١٦٦
٨- منهنجا بزرگ، منهنجا دوست	- محمد ابراهيم جويو	١٧٠
٩- تذڪره مشايخ سيوستان	- عبدالغفور بن حمه ر سيوستاني بتصحيح و تعليقات: سيد حسام الدين راشدي	١٩٩
١٠- ثقافتي سرگرميون	- ادارو	٢٢٥
١١- خبرنامو	”	٢٢٦

گذارش

من جي دنيا:

موجوده دؤر جو 'انسان' اڄڪلهہ جي مفڪرن لاءِ هڪ اهم موضوع بڻجي چڪو آهي. دنيا جا فلسفي، عالم ۽ حڪيم، 'انسان' جي اخلاقي زوال تي رت جا ڳوڙها ڳاڙي رهيا آهن. سندن چوڻ آهي تہ اڄڪلهہ جي "انسان" جو ذهن ۽ ضمير ٻئي عدم توازن جو شڪار بڻجي چڪا آهن. اڄوڪي انسان جو فڪر و نظر فقط انگن-اکرن، تجربي ۽ مشاهدي جي موهل واريءَ ڪاٽ ۽ ان جي مانداڻ جي ڪچ ۽ ماپ ۾ الجهي چڪو آهي.

انسانيت ۽ ان جا لطيف احساسات، پاڪيزه جذبات، بلند نصب العين، صحتمند دائمي قدر، اخلاق جا اعليٰ اصول، انسان جا اجتماعي حق، مساوات ۽ اخوت جو عالمگير نظام، اهي ۽ ان جهڙا ٻيا ترقي پذير ۽ حيات پرور اصول اڄڪلهہ جي انسان جي نظر ۾ چڻ تہ ڪا حيثيت ئي نٿا رکن. هي اهي تلخ حقيقتون آهن، جي رڳو مشرق نہ پر مغرب جي انسان دوست مصلحن ۽ عالمن بہ تسليم ڪيون آهن. مغرب جا ڪيترا وڏا عالم اهو اعتراف ڪري چڪا آهن، تہ سائنس ۽ علم جديد جي مطالعي کان پوءِ اهو واضح ٿو ٿئي تہ هن موجوده دؤر جي جديد تهذيب جي تعمير جي سلسلي ۾، جي جديد اصول ۽ قدر قبول ڪيا ويا آهن، تن کي انسانيت جي تعمير لاءِ گهٽ، پر تخريب لاءِ وڌيڪ استعمال ڪيو پيو وڃي. اهڙن قدرن جي غلط استعمال جي ڪري، انسانذات جي صحيح ۽ متوازن نشو و نما ۾ رڪاوٽ پيدا ٿي چڪي آهي، ۽ 'انسان' اخلاقي طور جيئن پوءِ تيئن تباهہ ٿي رهيو آهي.

محققن ۽ مفڪرن اهو بہ اعتراف ڪيو آهي تہ اهي اصول ۽ قدر، جي محض "مادي تعبير" مان پيدا ڪيا ويا آهن، تن جي تجربن ۽ مشاهدن جي چند نتيجن تي اجايو اعتماد پيدا ڪري، ذي روح ۽ باشعور انسان جي تهذيبي، معاشرتي، روحاني ۽ اخلاقي مشڪلاتن کي حل ڪرڻ جي سلسلي ۾، ڪين نهايت غلط نموني ۾ استعمال ڪيو ويو آهي.

انسان ۽ ان جي زندگي هوندي بہ نهايت پيچيده آهي، ان جي گهرائيءَ جي ڪا انتها نہ آهي، نہ ڪو ان جي وسعت جو ڪو آخري اندازو لڳايو ويو آهي. تنهنڪري جي ماڻهو، انسان ۽ ان جي مشڪل ۽ پيچيده مسئلن کي رڳو مادي

نقطءنظر مان حل ڪرڻ ۾ ناڪام ٿا ٿين، سي گويا پوري انسان ذات کي غلط ۽ تباهه ڪندڙ رستي تي هلڻ لاءِ مجبور ٿا ڪن. انسان ۽ ان جي اخلاقي ۽ روحاني قدرن کي ڪڏهن به نظرانداز ڪري نه ٿو سگهجي.

سج ۽ چنڊ جي مشاهدي مان يا خلا پيمائيءَ مان يا ايٽم بم ۽ هيڊروجن بم جي اڇلائڻ مان ته "من جي دنيا" جي اونهائيءَ کي لهي نه ٿو سگهجي.

من جي دنيا هڪ عجيب دنيا آهي، ۽ تَن جي دنيا ان کان بلڪل برعڪس، نرالي ۽ الڳ ٿلڳ دنيا آهي. هر دنيا جا اصول ۽ معيارَ، قدر ۽ نتيجا جدا جدا آهن. هر دنيا ۾ جستجو ۽ تلاش، تحقيق ۽ حاصلات جا معيار الڳ الڳ آهن. هر دنيا ۾ ڪچ ۽ ماپ، تَڪَ ۽ تَورَ جا توراڙا ۽ ماپا به جدا جدا آهن. "تن جي دنيا" ۽ "من جي دنيا" جي سفر جو زادراه ۽ ثمر به الڳ الڳ آهي. اڄ چنڊ ڏانهن ويندڙ مسافر، پنهنجي محدود ۽ مختصر سفر لاءِ جي ارين رپين جا مشيني ساز ۽ سامان، وسيلا ۽ ذريعا استعمال ٿو ڪري، تن جي حيثيت، "مَن" جي مسافر وٽ ڏوڙ ۽ ڇائيءَ کان وڌيڪ ناهي!

اڄ چنڊ جو مسافر، پنهنجي بي حوصلگيءَ ۽ ڪم ظرفيءَ جي ڪري خلا ۾ اڏرندي ڇئي ٿو ڏئي ته هت ڪو ڪارساز ۽ ڪارفرما ۽ سندس ڪارسازي ۽ ڪارفرمائي اچا تائين نظر نه آيا آهن! اهڙن عقل جي انڌن ۽ مت جي موڙهن کي لا انتها خلا ۾، زمين جي ڇوڏاري، مختلف روشنين جا ڪرڻا نظر اچن ٿا، اوندهه مان روشنيءَ ۽ روشنيءَ مان تاريڪيءَ جو بدلجندڙ نظام نظر چڙهي ٿو، زمين ڪڏهن لالزار ۽ سبزهزار ته ڪڏهن صحرا ۽ ريگزار نظر ٿي اچي، ڪڏهن سندس پرواز کان هيٺ تحت الثريٰ ۾ ته ڪڏهن سندس مثال معلق نظر ٿي اچي، ان اضافي ڪشمڪش ۽ خلائي رنگ و بوءِ ۾ فقط اهو سوچيو ويو ته آخر اهو سڪجهه ائين خلا ۾ ڪنهن ته ٽنگي ڇڏيو هوندو! ائين سوچي، ان ڪارساز کي خلا ۾ ڳولڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي، پر "ڪارساز" ڪين خلا ۾ ڪٿي به نظر نه آيو، نه ڪو خلا ۾ نظر اچي سگهي ٿو، ۽ نه ڪو ڪارساز ان خلا ۾ موجود آهي! ڪارساز ۽ فاطر جي وجود جو اهو تصور نهايت غلط آهي. هو مادي ۽ ان جي مڪان کان بالا آهي.

افسوس اهو آهي ته قدرت جي وسيع خلائي ڪائنات ۽ ان ۾ سج ۽ چنڊ جي نظام ۽ نظاري جي دلڪشيءَ، حسن آفرينيءَ، ديده زيبيءَ، وجدانگيزيءَ، صنعت گريءَ ۽ پختهڪاريءَ ڏانهن ان خلائي مسافر جو ڪو به خيال نه ويو! حالانڪ "مَنَ جي دنيا" جو مسافر، جڏهن "مَنَ" جي اٿاهه خلا ۾ جهاتي پائي ٿو، تڏهن سندس وجدان ۽ احساس، ڪيس هڪ "فاطر ۽ قادر" ۽ مافوق الفطرت

هستيءَ سان آشنائي ٿو بخشي. وجدان ۽ احساس جي قوت، ڪيس روحاني طرح سان هڪ ڪارساز جي وجود جو 'اعتماد ۽ اعتقاد' ٿي عطا ڪري. هو منتشر ۽ وسيع ڪائنات ۾ موسل جي ڪاٺ واري ماڻڍاڻ ۽ ان جي پراگندگيءَ ۾ 'هڪ' ئي مشاهدو ٿو ڪري ۽ لطيف جي زبان ۾ چوي ٿو:

"راڻو ئي راڻو، ريءَ راڻي ناهه ڪي!"

يا لطيف جي چوڻ موجب:

ايڪ قصردرلک-ڪوڙئين ڪٿس ڳڙکيون،
جيڏنهن ڪيان پرک-تيڏهن سڄڻ سامهون!

'من جي دنيا' جو عارف ذري ذري ۾ ۽ قطري قطري ۾، حق جو مشاهدو ٿو ماڻي، هو 'ڪثرت' کي سهيڙي، هڪ 'وحدت' کي ئي محسوس ٿو ڪري ۽ غيريت جا سڀ اضافي اهڃاڻ، ۽ 'قيد ۽ بند' ٽوڙي "وحدتان ڪثرت ٿي، ڪثرت، وحدت ڪل" ٿو چوي. اهڙي عارف جو سير 'من جي دنيا' ۾ ٿو رهي ۽ پنهنجي سير لاءِ چوي ٿو:

"پيهي جان پاڻ ۾، ڪيم روح رهاڻ!"

سندس 'روح رهاڻ' ئي آهي، جا کيس هن ڪائنات ۽ حيات جي ڳجهن اسرارن کان واقف ٿي ڪري. ان مقام تي پهچي، 'انسان' جي وجدان ۽ احساس کي نه ڪو 'نفسيات' ٿي سمجهي سگهي ۽ نه ڪو انسان جي اونهائيءَ جو 'مافوق النفسيات' کي ئي پتو ٿو پوي. جديد دور جا اهي نفسياتي ماپا، هن حقيقت کي ماپي ئي نه ٿا سگهن.

اهو تسليم ٿو ڪجي ته هڪ طرف انسان، شعور جي ماتحت عمل پيرا آهي، ته ٻئي طرف منجهس "لاشعوري ۽ غير شعوري"، عناصر جي موجودگيءَ ۾ ڪارفرمائيءَ جي دنيا به وسيع آهي. بس ايتريءَ ڄاڻ ۽ سڃاڻ کان پوءِ، اها دعويٰ ڪرڻ ته جديد نفسيات سان، 'انسان' جي هر مشڪل مسئلي کي حل ڪيو ويو آهي، نهايت احمقانه جرات آهي.

هن دور جو مشهور سائنسدان، اليڪس ڪيرل، صدر راڪفيلر انسٽيٽيوٽ آف ميڊيڪل ريسرچ (آمريڪا) فرمائي ٿو:

"اهو علم ۽ اهو فن، جن جو تعلق بيروح مادي سان آهي ۽ جي انسان جي زندگيءَ متعلق بحث ٿا ڪن، تن ۾ عجيب ۽ غريب تفاوت ۽ تضاد موجود آهي. روح واري مخلوق، خاص طرح سان انسان جي باري ۾ جا به معلومات اڄ تائين حاصل ٿي سگهي آهي، ان جي صحت، شڪ ۽

گمان جو شڪار رهي آهي، ان ۾ اسان کي ڪا به نمايان ترقي ۽ ڪاميابي حاصل نه ٿي آهي. اهي علم ۽ فن به اڃا تائين ابتدائي ۽ اوائلي منزل ۾ آهن. 'انسان' ڏاڍي پيچيده مشين آهي. تنهنڪري ان متعلق جلد بازيءَ سان ڪنهن خاص راءِ قائم ڪرڻ کي علمي راءِ چئي نٿو سگهجي. اڃ تائين اهڙا ڪي به اصول ۽ معيار، طريقا ۽ وسيلا اسان کي هٿ نه اچي سگهيا آهن، جن سان پوري انساني زندگيءَ ۽ ان جي مختلف شعبن ۽ ان جي باهمي واسطن ۽ رابطن متعلق ڪا مڪمل معلومات حاصل ڪري سگهيا هجون. 'انسان' ۽ ان جي 'مَنَ جي دنيا' متعلق اسان جا انسئا ۽ نتيجا، اسان جي جهالت جي افسوسناڪ حد تائين پهچي چڪا آهن."

هي آهي، 'انسان' ۽ 'مَنَ جي دنيا' متعلق اسان جي علمي ۽ سائنسي وسيلن ۽ ذريعن جو حال!

اهو ساڳيو مفڪر ۽ سائنسدان، انسان ۽ علم جي مرڪز متعلق بحث ڪندي لکي ٿو:

"اسان جي بحث ۽ نظر، علم ۽ ڄاڻ جو مرڪز ۽ محور 'انسان' هئڻ گهرجي، پر افسوس اهو آهي جو انسان ئي ويچارو، اڄڪلهه جي دنيا ۾ سڀ کان وڌيڪ اجنبي ۽ ويڳاڻو رهجي ويو آهي! ويچارو انسان، هن مادي دنيا ۾ رهندي، ڪُٺين ۾ ڪِرندي ۽ جهورين ۾ جهڄندي، نه 'مَنَ جي دنيا' جي مسئلن کي حل ڪري سگهيو آهي ۽ نه 'مَنَ جي دنيا' جي مقصدن کي ماڻي سگهيو آهي. جو ته هو پنهنجي 'ڄاڻ ۽ سڃاڻ'، پنهنجي 'فطرت ۽ تخليق'، پنهنجي 'مقصد ۽ بلند نصب العين' کان بلڪل بي خبر ۽ نا آشنا رهجي ويو آهي! ان حالت ۾ رهندي انسان ڇا ٿو حاصل ڪري سگهي؟"

اليڪس ڪيرل، اڃا به نشترزنيءَ کان قلم نه روڪيو آهي. پوري اعتماد سان چوي ٿو:

"پيو ته حيرت اها آهي ته بيجان مادي سان تعلق رکندڙ علم ۽ فَن، اڄ زنده انسان تي بحث ڪندڙ علم ۽ فَن تي، حيرت‌انگيز سبقت حاصل ڪري چڪا آهن. اصل ۾ اهو ئي انسانيت جو سڀ کان وڏو زيان آهي."

بيجان مادي ۽ ان مان حاصل ٿيندڙ مفاد کان ڪو به انڪار ڪري نٿو سگهجي، مادي نعمتن جي حاصلات ڪا بري چيز نه آهي، اهي به بيشڪ زندگيءَ جون اهم ضرورتون ئي آهن، پر ساري زندگي رڳو ماده جي پيداوار ته ناهي! هت رڳو اهو ظاهر ڪرڻو آهي ته اهڙن مادي مفاد طلب ماڻهن جي گمراهيءَ ۽ سندن بي راه رويءَ واري طرز استدلال جو بنيادي ڪارڻ اهو آهي ته انهن نه ڪو

حيات ۽ ڪائنات جي تخليق ۽ باهمي ربط تي غور ڪيو آهي ۽ نه ڪو انسان جي بلند ۽ اخلاقي نصب العين کي مطالع ڪيو آهي. هنن جي نظر ۾ انسان چند مادي عناصر جي ظهور ترتيب جو طبعي پيداوار آهي، ۽ فقط ڪاربن، ڪيلشم، گندڪ، فولاد ۽ لوڻ جهڙين چند چيزن مان انسان جڙيو آهي؛ تنهنڪري انسان آهي هڪ عناصرن مان ٺهيل مشين، جا اعليٰ درجي جي پيچيده ۽ دلچسپ مشين ٿي آهي، ان ڪان وڌيڪ "انسان" جي ٻي ڪا به حقيقت ڪانه آهي. 'انسان' ۽ 'حيوان' ۾ ڪو به فرق ناهي. 'انسان' اڳيان 'اخلاق ۽ آدرش' جو سوال اٿارڻ فضول آهي. ائين وسهڻ ته 'انسان' جي زندگيءَ جو ڪو مقصد آهي، ان تي سوچڻ آهي اجايو مٿو کپائڻ، جنهن مان ته ڪجهه ورڻو ناهي. اخلاقي نصب العين، صحتمند قدر، مثبت معيار، شعور ۽ آگهي، ضمير ۽ وجدان، اهي سڀ بيسود ۽ بي بهبود، خام خياليءَ جي پيداوار آهن. ان ڪان وڌ نه ڪو حيات ۽ ڪائنات جو تعبير آهي ۽ نه ڪو مَنَ جي دنيا ۽ تَنَ جي دنيا ۾ ڪو بنيادي فرق آهي. ان ڪري:

"بابر بہ عيش ڪوش کہ عالم دوباره نيست"!

ڇا؟ انسان، حيات ۽ ڪائنات جو تعبير اهوئي آهي، جو 'مَنَ جي دنيا' کي نظرانداز ڪري بيان ڪيو ويو آهي!

اهڙن اڻ ڪڙهيل پڙهيلن لاءِ لطيف فرمايو آهي:

پڙهيو ٿا پڙهن، پر ڪڙهن ڪين قلوب ۾،
پاٺان ڏوهه چڙهن، جئه ورق ورائين ورا.

'مَن جي دنيا' کان انسان جي محروميءَ کي ڏسي، "لطيف" نهايت دلگداز انداز ۾ فرمايو آهي: "ويريا پَسي ويهه، ڪَريَن ڪير نه چڪيو!" هن دور جي دانشورن، عالمن ۽ اديبن تي فرض آهي ته هو پنهنجي فن ۾ 'انسان' ۽ ان جي آدرش کي پيش ڪن، جنهن کان اڄوڪو انسان محروم ٿي چڪو آهي.

لاهوتي لڏي ويا

سنڌ جي ادبي ۽ علمي تاريخ ۾ هي سال ڏاڍو ڳرو ثابت ٿيو آهي. هن سال ۾ سنڌي ادب جي وفا شعار خدمتگذارن مان پورو ساٺ پرچي هُنَ پار پهچي چڪو آهي. ان ساٿ جي وڇوڙي نه فقط سنڌي ادب ۾ خال پيدا ڪيو آهي، پر ان سان گڏ سنڌي ادب جي خدمتگذارن کي به جهوري وڌو آهي.

'موت'، زندگيءَ لاءِ لازم ملزوم شرط آهي. 'موت' هڪ فطري امر آهي، جنهن کان ڪو به انسان بچي نٿو سگهي، پر ڪي ڪي واقعا اهڙا ٿين ٿا، جن جو اثر ڪافي زماني تائين قائم رهي ٿو ۽ انهن جي تلافيءَ جي ڪا به صورت نظر نه ٿي اچي.

هينئر تائين جديد فلسفي ۽ مذهبيات جي مطالع وارن اهو ثابت ڪيو آهي ته زندگي هڪ ارتقا پذير حرڪت آهي، ۽ اها حرڪت مسلسل هلندي ٿي اچي. آدجڳاد کان وٺي، نامعلوم زماني تائين، زندگيءَ ۽ ڪائنات جي اها ارتقا پذير حرڪت، مسلسل ۽ لاڳيتي هلندي آهي ۽ ان جي حرڪت ۾ ڪٿي به ڪو ڇيڇو ۽ وقفو نه آهي. ان طول طويل سفر ۾ 'موت" هڪ عارضي منزل آهي، جنهن کان پوءِ حيات بعد الممات جو سفر شروع ٿو ٿئي. فلسفي ۽ تصوّف جا چاڙهو حڪيم ۽ فيلسوف چون ٿا ته معنوي طور تي انسان، روح ۽ حيات باقي ۽ لافاني، زنده ۽ جاودان آهن. باقي عناصرن مان ٺهيل جسم فاني آهي، ڇو ته عناصر به فاني آهن، ۽ ماديءَ کي حيات جاوداني حاصل ناهي. روح ئي لازوال ۽ لافاني آهي.

قدرت جي ڪارخاني ۾ "انسان" به هڪ وڏي وٿ آهي، حقيقي ڪارساز جو نائب ۽ خليفو آهي. هن زندگيءَ کي سنوارڻ ۽ ترقي وٺائڻ سندس منصبي فرض آهي. بلڪ چيو ويو آهي ته هيءَ ڪائنات ۽ ان جي ارتقا ۽ تسخير آهي ئي انسان لاءِ. نظام شمسي، زمين ۽ هوائون، باغ ۽ راغ، اوڙ ۽ ميوا، حيوان ۽ ٻيا جاندار، سڀ "انسان' لاءِ خلقيا ويا آهن ۽ هيءَ ڪائنات بي مقصد نه خلقي وئي آهي. "انسان" جي حيثيت هن ڪائنات ۾ نهايت اهم آهي. ان اهميت کي محسوس ڪندي ئي علم وارن چيو آهي ته 'انسان' "عالم صغير' آهي. ان جي معنوي حيات لاءِ "موت' کان پوءِ به حياتيءَ جي ارتقا موجود رهندي. لطيف چيو آهي:

"نه ڪا ابتدا عبد جي نه ڪا انتها"

بهرحال، عالمن چيو آهي ته انسان ۽ ان جو روح ۽ ان جا ڪارناما، سڀ زنده رهن ٿا. گويا 'انسان' کي موت به هميشه لاءِ مٽائي نٿو سگهي، بلڪ 'موت" سندس سفر جي هڪ عارضي منزل آهي، جنهن کان پوءِ حيات بعد الممات جو سفر جاري رهي ٿو.

لطيف سائينءَ فرمايو آهي:

مرڻا اڳي جي مُئا، سي مَري ٿيا نه مات،
هوندا سيِ حيات، جيئا اڳي جي جئا.

مرڻ کان اڳ مرڻ ۽ جيئڻ کان اڳ جيئڻ تي، فلسفيانه ۽ صوفيانه بحث موجود آهن، جن جي اپٽار جي هت گنجائش نه آهي. فقط ايترو سو چوڻو آهي ته ان ۾ زندگيءَ جي مسلسل حرڪت ۽ حيات جاودان کي بيان ڪيو ويو آهي. "انسان" جي معنوي ڪمال جي به ڪا انتها ناهي، اهو معنوي ڪمال، هن رنگ ۽ بوءِ جي دنيا ۾، جسماني موت کان پوءِ به قائم ۽ دائم رهي ٿو، ۽ اهوئي آهي، "مرڻ کان اڳ مرڻ ۽ جيئڻ کان اڳ جيئڻ".

سنڌي ادب مان وچڙيل سائي، اگرچ اڄ جسماني لحاظ سان، هن نسگ ۽ بوءِ جي دنيا ۾ موجود ناهن، پر سندن علمي ۽ ادبي، فني ۽ اخلاقي، عملي ۽ ذهني وجود ۽ ڪارناما اڄ به موجود آهن، ۽ موجود رهندا. انڪري، اهي جڏهن ته اسان وٽ حيات به آهن ۽ اسان وٽ موجود به آهن. ظاهري طرح سان اهي لاهوتي لڏي ويا آهن، پر اسان وٽ پنهنجو علم ۽ فن ڇڏي ويا آهن. انهن جي علم ۽ فن کي سهيڙڻ ۽ سنوارڻ ۽ انهن جي منصبي فرض کي اڳتي وڌائڻ اسان جي فرض ۾ شامل آهي.

اسان جا سائي پنهنجو وارو وڄائي ويا، هاڻي اسان کي انهن جي ڪم کي تڪميل تي پهچائڻ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي. لڏي ويل سائين جي يادگيريءَ جو اهو هڪ بهترين ۽ مثالي طريقو آهي. ان جي مقابلي ۾، رڳو ماتم سرائيءَ ۽ اشڪ شوئيءَ مان ته ڪجهه به ورڻو ناهي.

لڏي ويل سائ ۾، جي سائي اسان کان وڇڙي چڪا آهن، تن جي علمي ۽ ادبي ڪارنامن کي تفصيل سان بيان ڪرڻ جي هت في الحال ڪابہ گنجائش ناهي. اهو ڪم اڳتي هلي سنڌي ادب جا عالم ۽ دانشور ئي ڪندا. في الحال سندن نالن پيش ڪرڻ تي اڪتفا ڪجي ٿي.

هن سلسلي ۾ مرحومہ بيگم زينت چنا جو اسم گرامي، سر فهرست آهي. سنڌ جا اديب ۽ دانشور، پيار ۽ پاپوه وچان کين ”جيجي“، ڪري سڏيندا هئا. سندن علمي، ادبي، ۽ سماجي خدمتون سنڌي ادب جي تاريخ ۾ امر رهنديون.

ان طرح حيدرآباد جي رچ چگي مڙس مرحوم سرائي اميد عليءَ جهڙي ڪهنه مشق افسانہ نگار، شيخ عبدالله عبد مرحوم جهڙي عالم ۽ ناقد، مولوي الله ورائي بروهيءَ جهڙي عالم دين ۽ صاحب قلم، مرحوم ضياءالله غلام علي نانا جهڙي فضيلت پرئي بزرگ، مرحوم علي محمد خالديءَ جهڙي پياري قربائتي ۽ زنده دل شاعر، مرحوم جان محمد جماليءَ جهڙي محترم استاد ۽ تعليمي سدارڪ، مرحوم محمد حسين آتش جهڙي قادرالڪلام غزل گو شاعر ۽ مرحوم عبدالغفور انصاري جهڙي نوجوان اديب ۽ ماهر تعليم ۽ مرحوم ممتاز حسن جهڙي انسان دوست ۽ سنڌي ادب جي خيرخواه دانشور کان وڇڙي چڪا آهيون.

دعا آهي ته رب ڪريم کين مترهي ۽ جنت ۾ جاءِ ڏئي ۽ سندن پسماندن کي صبر جميل جي توفيق عطا فرمائي ۽ ان سان گڏ، الله تعاليٰ سنڌي اديبن ۽ دانشورن کي پڻ پنهنجي فرض ادائيءَ جي توفيق عنايت فرمائي، جيئن هو سنڌي ادب جي وڇڙيل سائ جي فن ۽ عملي ذخيري کي سهيڙي، سنواري ۽ شايع ڪري سگهن. سنڌي ادب جي خدمت جي سلسلي ۾ اها هڪ وڏي خدمت ۽ فرض شناسي چئي سگهجي ٿي.

الياس عشقي جي آمد:

اها نهايت خوشيءَ جي ڳالهه آهي ته مشهور عالم ۽ شاعر جناب الياس عشقي، ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جو اسٽيشن ڊائريڪٽر مقرر ٿي آيو آهي.

محترم عشقي صاحب، پنهنجي ادبي مقام جي حيثيت سان، ڪنهن به رسمي تعارف جو محتاج ناهي. عشقي صاحب، اردوءَ، فارسيءَ سان گڏ، سنڌي زبان جو وڏو شاعر آهي. سندس سنڌي شاهڪار ڪلام، مهراڻ رسالي ۾ ڪافي وقت کان شايع ٿيندو آيو آهي. بيت، دوهي، وائيءَ ۽ ڪافيءَ جي فني محاسن کي جنهن پختگيءَ ۽ قادرالڪلاميءَ سان عشقي صاحب نباهي چڪو آهي، ان جو داد سنڌ جا اديب ۽ شاعر، دانشور ۽ سخن فهم دل کولي ڏئي چڪا آهن. سنڌي ادب ۽ فن جي هڪ چاڙهوءَ جي حيثيت سان، جڏهن کان عشقي صاحب ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جون واڳون سنڀاليون آهن، تڏهن کان ريڊيو اسٽيشن حيدرآباد جي پروگرامن ۾ نه فقط سنڌي نشريات ۾ اضافو ٿيو آهي، پر ان سان گڏ سنڌي موسيقي، ادب، تهذيب، تاريخ ۽ ثقافت متعلق ڪيئي نوان پروگرام پڻ مقرر ڪيا ويا آهن، جي معيار ۽ افاديت جي لحاظ کان قدر جي لائق آهن.

اسان محترم عشقي صاحب جي تقرّر کي سنڌي ادب ۽ فن جي خدمت ۽ اشاعت جي سلسلي ۾ نيڪ فال سمجهون ٿا ۽ سندس خصوصي توجه جي لاءِ هڪ تجويز عرض رکون ٿا.

سنڌ جي مشاهير جي سوانح، فن ۽ ڪارنامن متعلق اسان جو مشورو آهي ته انهن جا باقاعده مخصوص ڏينهن ملهايا وڃن.

سنڌ جي صوفي بزرگن سان حضرت مخدوم نوح رح، مخدوم بلال رح، شاهه ڪريم، مخدوم محمد زمان لواري، مخدم معين ٺٽوي، مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، شاهه عنايت شهيد وغيره ۽ مشهور شاعرن سان لطيف، سچل، شاهه عنايت رضوي، خليفي نبي بخش لغاري، مخدوم گروهڙي، صادق فقير، منٺار فقير، حمل فقير، مراد فقير، بيدل، سامي، مخدوم امين هالا، سانگي، قليچ، قادري، مخلص، بسمل، واصف، محمد صديق مسافر، خادم لاڙڪاڻائي.

ملڪي خدمتگارن سان رئيس غلام محمد خان ڀرڳڙي، مولانا تاج محمود امروٽي، علامه سيد اسد الله شاهه ٽڪڙائي، سيد الهندي شاهه، حسن علي افندي، شمس الدين بلبل، خانبهادر محمد يعقوب، شيخ صادق علي، حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، خانبهادر الهه بخش سومري، مولانا دين محمد وفائي، مولانا محمد صادق ڪراچي، پير تراب علي شاهه، جان محمد جوڻيجي، سر شاهنواز ڀٽي، مخدوم غلام حيدر صديقي هالا، پير غلام مجدد سرهندي ٽياروي وغيره ۽ محقق عالمن سان علامه آءِ آءِ قاضي، علامه ڊاڪٽر دائود پوٽي،

ڊاڪٽر گربخشاڻي، عثمان علي انصاري، مولانا عبدالڪريم چشتي، ڀيرومل مهرچند، لالچند امرڏنيمل، مرحوم رئيس ضياءالدين ايس. بلبل، وغيره جا ڏينهن ملهايا ويندا ۽ انهن جي سوانح سان گڏ، سندن تعليمي ادبي، ديني ۽ ملڪي خدمتن تي تقريرون ڪرايون وينديون.

ان سلسلي ۾ سنڌ جي زنده ۽ مشهور شخصيتن ۽ پراڻن تجربيڪارن ۽ ملڪي خدمتگارن جا انٽرويو رڪارڊ ڪرايا ويندا، جيئن سنڌ جي باشندن کي سندن زبان سان بيان ڪيل واقعات مان تاريخي حقيقتن جي خبر پئجي سگهي.

اميد ته هي سلسلو سنڌي ادب ۽ سنڌ جي قومي تاريخ ۾ هڪ مفيد اضافو تصور ڪيو ويندو ۽ عشقي صاحب هن تجويز سان متفق ٿيندو.

شڪريو

آخر ۾ اداره "مهراڻ"، سنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽري محترم غلام رباني صاحب جو ازحد ٿورائتو آهي، جنهن صاحب جي فني صلاح ۽ مشوري سان "مهراڻ" جي معيار کي برقرار رکڻ ۾ وڏي مدد ملندي رهي ٿي.

ان طرح سنڌي ادبي بورڊ پريس جي مئنيجر مسٽر الله بچايو يوسفزئي، ۽ پريس جي سمورن ڪارڪنن ۽ مسٽر 'انور' هالائي، اسسٽنٽ ايڊيٽر جو شڪريو ادا ڪجي ٿو، جن خلوص ۽ محنت سان تعاون ڪيو. -غ.م.گ

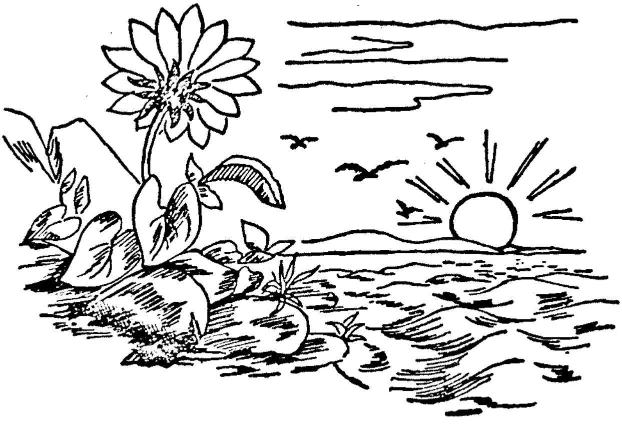

"سمنڊ جي ڪناري تي بيهي، لڏندڙ لمندڙ جهازن کي ڏسڻ سان هڪ طرح جي خوشي پيدا ٿئي ٿي؛ ڪنهن وڏيءَ ماڙيءَ جي دريءَ وٽ بيهي، هيٺ لڙائي هلندي ۽ ماڻهن کي مرندي ڏسي به هڪ طرح جي خوشي پيدا ٿئي ٿي؛ پر جا خوشي سچ جي آتانهينءَ ٽڪريءَ تي بيهي، هيٺ ماٿر ۾ ڀلن چڪن، بخارن ۽ طوفانن کي ڏسڻ سان ٿئي ٿي، تنهن جهڙي ٻي ڪائي خوشي ڪانهي — پر شرط اهو آهي ته ڏسندڙ ۾ نهٺائي ۽ رحم هجي."

— لوڪريشس، هڪ رومي شاعر.

١

شعر

خيال جي اظهار جي آزادي هڪ بيمثل ۽ بي بها نعمت آهي. يورپ جي اديبن، مفڪرن ۽ دانشورن سوَن سالن جي قلمي جهاد سان ۽ قيد جي اونداهين ڪوٺين ۾ سڙين سڙين ڄمارن ڪاٽڻ ۽ عيسائي علمائن ۽ مشائخن جي پارايل باهين جي مچن ۾ چپ چاپ جلي رک ٿي وڃڻ سان، مس مس اها آزادي هڪ حد تائين حاصل ڪئي. يورپ ۽ ٻيءَ مغربي دنيا جي سڄي ترقي، جيڪا پوءِ انهن ڪئي، ۽ جيڪا اڄوڪي انسان جي سموري ساک، سلامتيءَ ۽ ثقافتي عظمت جو بنياد ۽ ضمانت آهي، سا هو خيال جي اظهار جي ان آزاديءَ جي حاصل ڪرڻ کان پوءِ ئي ڪري سگهيا. اڄ ايشيا جا اڪثر ملڪ ۽ اولهه ايشيا جا سڀ ملڪ (جن کي يورپ جي زبان ۾ "وچ اوڀر" چيو وڃي ٿو.) جو ايتري قدر پست ۽ ويچارا آهن، سي انهيءَ ڪري جو بي سرتيو، اولداهو ۽ الڏو فڪر مٿن قابض آهي ۽ انهن جي اکيان اهو اپڻ پٽ ڪيو پيو وڃي. جنهن عين عقل ۽ اصل سوجهرو ۽ نور اهو ئي آهي! هيءَ "تنقيد ۽ تحقيق". انڌي ويساهه ۽ اکين وکندڙ عقل جو مسئلو آهي ۽ هيءُ ئي مسئلو آهي، يعني خيال جي اظهار جي آزاديءَ جو مسئلو، جيڪو سنڌ جي، بلڪ پاڪستان، سڄي ايشيا، اولهه ايشيا ۽ دنيا جي ٻين سڀني پوئتي پيل ملڪن جي لکندڙن ۽ پڙهندڙن جو مسئلو آهي.

— محمد ابراهيم جويو

مخدوم محمد زمان صاحب "طالب المولیٰ"

قطعا

(١)

هزارين رنگ بدلائي ڏناسون،
ٻراون جا ٻه ڳڻ ڳائي ڏناسون.
فقط پنهنجي دران ٿيو حلّ مشڪل،
پيا در ڪيئي ڪڙڪائي ڏناسون.

(٢)

گهڻا حرمين مان وحدت وٺن ٿا،
گهڻا دگران جان دائم ٿين ٿا.
گهڻا مومن محبّت ۾ مچن ٿا،
گهڻا حاجي ٻه رهزن ٿي اچن ٿا.

(٣)

ڪٿي ٻرسر وڏائي تاج آهن،
ڪٿي محبوب جا معراج آهن.
ڪٿي مسڪين مولائي چڱا مڙس،
ڪٿي عاشق مزاج الحاج آهن.

(٤)

خيال ئي ٿو ٿئي بيمار اوّل،
خيال ئي ٿو ٿئي بيڪار اوّل.
خيال ئي ٿي سيئي دُرومدار آهه،
خيال ئي ٿو ٿئي بيدار اوّل.

(٥)

ٿلهي ٻڪ ٻڪ ڪرڻ سان دل مري ٿي،
گهٽي چپ چپ هئڻ سان دل جئي ٿي.
فقط گونگو ٻـہ ٿيڻو ڪونـہ آهي،
رڳو ’هپ‘ (۱) ٿي نهڙ آخر نٿي ٿي.

(٦)

زماني ۾ هلڻ سان ٿي هلڻ آهہ،
هلي ڪنهن ڏي وڃڻ سان ٿي وڃڻ آهہ.
ڪري همدردي، همدردي ٿي وٺبي،
ڪهين وٽ پڻ اچڻ سان ٿي اچڻ آهہ.

(٧)

هزارن هوندي هڪڙو ٻاڻ آهي،
اهو ٿـي، عقل جو آهيڃاڻ آهي.
ڪبي خدمت هميشه پنهنجي پاڻهي،
هتي سر جـي ٻلا سر ساڻ آهي.

(٨)

محبت ڏيڻهن هڪڙي لئہ نٿي ٿئي،
محبت زنـدگـيءَ لءِ آهہ ٿيندي.
محبت زنـدگـيءَ جـي لاءِ ضامـن،
محبت هر ڪهين سان ناهہ ٿيندي.

(٩)

جي زخمن تي زبان مرهم نہ لائو،
تہ ڀوءِ ڇئبو مقرر ڪجهہ نہ چائو.
اتي ڪـا بدزباني ڪانہ گهرجي،
اهو گَرُ ڪنهن نہ اڪثر آهہ چائو.

---

(۱) مُنهن سَچائي مٿان ۾ ويهڻ.

● G. Allana.

The Awakenning

In a language without words
Or Voice Your Beauty spoke;
Tongue-tied, I listened, entranced,

As if you were a silent river
That quietens with her calm
The roar and thunder of a water-fall
In the hidden depths of her bowl.

My soul, enchanted, set sail
On the hopeful sea of dreams,

Where your Love bestowed
The gift of Song.

● جي- الانا

ترجمو: ڊاڪٽر اسدالله شاه "بيخود" حسيني

●

ٻنا لفظن ۽ آوازن جي، تنهنجي حسن ڪيو ڪو خطاب سڄڻ.

جيڪا ٻولي ٻڌم تنهن جادو ڪيو، ٿي گنگ زبان چَپ ڪو نه چُريو،
آءُ ڏئي نه سگهيس ڪو جواب سڄڻ.

جن اهڙو آهين تون دريا، جنهن ۾ آهه رکو چپ چاپ سدا،
جنهن جي انت جو ناهي حساب سڄڻ.

هن خاموشيءَ ۾ ڪم ٿيو وڃن، جيڪي گوڙ ۽ شور سان پائي وهن،
ڪئن ڪير جهلي ڪو تاب سڄڻ.

منهنجي روح جي ڪشتي حيرت مان، هن بحر عميق ۾ ٿي ويئي روان،
ڏٺين حسنِ اميد جو خواب سڄڻ.

تنهنجي حسن ڪيو پوءِ مون کي عطا، سڪ، سوز ۽ راڳ ۽ رنگ مٺا،
مون کي جيڪي مليو سو ثواب سڄڻ.

بيت

● رحيم بخش "قمر"

واحد! وڻ پيدا ڪيو، سڀ‌ڙهي ٻوهه سنڌياس،
پختي پاڙ تري ۾، رازق رَبّ رکياس،
آهن عرش عظيم سنئين، ٽاريون صاف سنڌ رياس،
ايحد پوُار پنيوريون، ٻوٽ ٻش ٻياس،
راتيان، ڏينهان ٻيون ونِن، وحدت وارو واس،
"قمر"! ڏاڍي قرب سين، تنهن جي رکج شناس،
رازق" سو وڻ راس، ڪيو پنهنجي ڪرم سين!

—

ڪيا پنهنجي ڪرم سين، واحد! پيدا وَڻ،
هڪ ساوا ٻيو سرها، ٽيون ميوا ڏين مَڻ،
راحت ڏين روح کي، کاڌن جي ٿي کهَڻ،
سگر، ٽاريون، ٻلڙا، دائم چرن ڌَڻ،
خوش ٿي ٻڪريون ڪير ڏين، ٿلها جن جا ٿَڻ،
پنوهاريون پريت سان، جهڙي ٻين جهَڻ،
منهنجي ملڪ ملير ۾، ماڪيون جام مکڻ،
ڪِڙ ڪٿوريا ٿا ڏين، ٻيرُن سندا ٻَڻ،
ڳهلا ڪريو ڳڻ، شجر پوکيو شوق سين!

—

پوکيو شجر پاڪ، پارس ڌرتيءَ پاڪ تي،
ٿئي جنهن سين ديس جي، هنڌڻ ساڳين هاڪ،
چِڙيون چورين چاڪ، لاس مٿان لاکو چئي،

—

شجر پوکيو شوق سين، جن جي ڇالوَ ٿڌي،
ويتر ڏين وڌي، ميوا، ٽارون ميٺ سين.

—

شجر پوکيو شوق سين، کهٽا ۽ کهاٽا،
ميون جا ماٽا، "قمر"! ڏين قرب سين.

—

شجر پوکيو شوق سين، گسن پاسي کهوٽ،
سر ٿين سيلاب لئي، ڪنڌيءَ قطارون ڪوٽ،
چئني پاسي چوٽ، ڏين منهن مٺيءَ سين.

—

لاکا پوکج لکڻ، واٽن پاسي وڻ،
ڪاغذ، ڪشتي، ڪک، جڙيا جنهن جي جوت سين.

—

مير محمد مصطفيٰ، چيو کهوٽ گلاب،
وڻ پوکڻ وڏو آٿو، سڀائين ثواب،
ليڪن ٿا 'لاکو' چئي، ڪاتب خوب ڪتاب،
"رحيم بخش" رباب، وڄائج وحدت جو.

—

ٻڪين جي پريت سان، لاس مٿان لوڏ،
ڪوڏاٺا ۽ ڪوڏ، ٽيليو ڏين ٽارين تي.

—

چتولڙا چنگ، وڄائين وڻن تي،
ڳيرا پنهنجي ڳوٺ ۾، جهرڪيون پاسي جهنگ،
"رحيم بخش" راڳ، الشهار ٻسائيا.

—

● غلام نبي "عاقل"

سر ڪاموڏ

ڪنڌي ڪينجهر ونءِ، جلي هوريان جار،
مٿي اوريءَ اظر پٺي، وڃي جيئن وريام،
آهيءَ مهل العام، ميجر مهاڻن مليو.

—

ڪيهه ڪندرن آڳريون، پنجئي اڄ پيون،
ميجر مهاڻن کي وڃي، ڏاڻ سمو ڏيون،
ورهن جون وييون، مولجهون مهاڻن سنديون.

—

چرڪا وڏا جنگهه ڪان، اڏيون کهاڙيون ڪپ،
اچيو ورهن آتهين، جتي ڪکيءَ ڪپ،
ڏڙ ۽ جنين ڏپ، تن کي تماچيءَ ڳڏيو.

—

ٻوارا ۽ پونڪيون، ڪوجون ۽ ڪالڪٽ،
ڏين ڏايرا توريون، وجهي ڪوٽا وٽ،
جام اهڙا جٽ، مڏي اڄ ميڻ ڪيا.

—

ڏينهن مڇو جي ڏاهيون، شاڪر مارن شام،
ٻوهه جن جي ٻٽ مان، ڪڍهن ويندي ڪام،
سي جارڻ وارا جام، ڪولِ ڪيا هين پالهنجي.

—

مڇيءَ سندي مارڻ جي، وات جنين وائي،
اڳڻ تن آئي، ڄڄ تماچيءَ جام جي.

—

آلي ڪن جي عصر جو، رڙا ڪائي رڄ،
اڳڻ تنين اڄ، ڄڄ تماچيءَ جام جي.

—

ڪنهون ڏپ ڪيڪيءَ جي، وڃي ونيئي،
اڄ ٻڻ اتيئي، ڄڄ تماچيءَ جام جي.

—

مٿنهين جن جي موريون، ڪيڪيئن سندا ڪوڙ،
پٽڌي تن وٽ موڙ، اڄ اٿ تماچي آئيو.

—

هيلايا جي هيٺيون، ڪينجهر ۾ ڪارا،
هميشه جن جي هٽ ۾، ڪکيءَ جا ڪارا،
آتي اوتارا، اچي تماچيءَ اڏيا.

—

مور له اڄ ميجر ۾، مڇي ڪو ماري،
اڪو وڪڻ ڪو ويو، ڪٽي منجهه ڪاري،
پٽڏيون سين پيڙيون، ڪينجهر ڪناري،
اڄ ٻڻ اوتاري، ايندو تماچي تن جي.

—

ڪوڙين اڄ ڪينجهر ۾، جهلڪا جهنڊين جا،
مٽڪڙي منديءَ هار ڪان، ڪاهي والدي ڪا،
لٽا ليءَ لڳا، مور ا. ڪنهن ملاح ڪي.

—

مياڻين منجهه ميريون، ڪنڌيءَ تي ڪاريون،
سمي کي مات ڪري، اڄن اهي لاريون،
مڇيءَ جون ماريون، تڙن ڀاو ڳلن ۾.

—

ٻڌل ڪلئي پيڙيون، ماڪا سيڙهن کي،
سمي مڪداسن چاڙهيون، ديکيون دالڪين تي،
ڏتي سين ڏئي، ڦيڪن سنديون ڦيلهيون.

—

آلڪئين عضوين عادتن، چالئن ٻڻ چڱي،
مهاڻي مڱي، تڏهن تماچيءَ جام سان.

—

الڪين عضوين عادتن، عقل منجهه عجيب،
هنا پيا هنجا، ڪوجها ڪل قريب،
لوريءَ لڪ لصيب، مهاڻن متاهان ٿيا.

—

السڪين عضوين عادتين، سورت منجهه سٺي،
آلهي ڪٽرَ آئي، مهر مهانءَ ڏيءُ تيءَ

—

السڪين عضوين عادتن، مور نه مهاڻي،
ڪٺي ٿالي پالهنجي، سمي سچاڻي،
اوري لماڻي، راڻي سڏجي راڄ جي.

—

سمو سواهن نه موهيو، اڪو مورُ مجاز،
مٿي اوريءَ اياز، هينيون تماچيءَ هرڪيو.

—

سرجي ڪاله سمين ۾، نه جامن ۾ جائي،
سندس ڪو سومرنين، پيڻ نه هو پائي،
اوريءَ منجهه اياز هو، سواهان سوائي،
آلهي ڪٽر آئي، تڪيي تماچيءَ جام جي.

—

مهاڻيءَ محلات ۾، پاتا جٺين پير،
ويس پيڙيون وسري، سندا مچر سير،
سندا سميُن پير، ماڳر مڙيئي سڪيا.

—

آپي جهڪا آس ۾، مڇي اڪ ماري،
ويهي چوڏاري تي، ڏيرا جا ڏاري،
سمي سينگاري، سا راڻي ڪٺي راڄ جي.

—

ڊولڊي چڏيائين ڍله ۾، ڪنڌيءَ ڪل جارا،
ماڳر ڏلا ميڻ ڪي، ڪڪيءَ جا ڪارا،
ڪاتيون ڪهاڙا، مڙئي مهاڻيءَ چڏيا.

—

ڊولڊي هنيائين ڍله ۾، پيڙي هنيائين ان،
ڪيرا جاريون ڪوڙُ ڪري، تيلي ڏنائين تن،
سڪي سرس سمن، ريتيون رانين واريون.

—

ويٺي توڙي واجهه ڪي، هٿ نه لائي هڏ،
ڳنڍري اڪو ڳڏجي، ڪامي چاڙهي ڪڏ،
سمي سندي سڏ، آلي جاڪوڻ "عاقل" چئي.

—

مٿون پولڊون مينهن جون، ڳنوڻ ڳنوين پيٺي،
سمو ڳنڍري سير ۾، پيڙيءَ تي ٻيٺي،
سير ڪن سيٺي، ڊولڊيءَ چڙهي ڍله جا.

—

مٿوڻ پولڊون مينهن جون، ڪينجهر وچ ڪنار،
ماڳر ڪاهي مڪڙي، جام اچلي جار،
تماچيءَ تنوار، پاڻيءَ ۾ پڙلاوَ ڪري.

—

ڪري نه ڪينجهر پالهنجي، نه سڏجي سمي جي،
تحفو تماچيءَ جام ڪان، هنن مليو هي،
مٿي ملاحن ڦيي، اوازش اوريءَ جي ڪري.

—

ڳنڍر مڇيءَ مارڻ تي، مڪڙيون جن مڪان،
بدشڪل ۽ پوڙا، ذات منجهه زبان،
تن ڪي سمي سلطان، مچر ڏاو مفت ۾.

—

ملوجر مچر جو، اوانهو ڳهڻو آب،
مڇي هن ۾ هيتري، حد نه جنهن حساب،
تماچيءَ تالاب، الهن ائين ئي ڏاو.

—

ڍل نه ڏين ڍله جي، نه مڇيءَ جو محصول،
پارت مٿي پاس ڪيو، راجا اهڙو رول،
سمي هيءُ سهول، ڪينجهر وارن ماڻيو.

—

اوريءَ ڪيو اياز مان، سمي هيءُ سوال،
زورڪ زر الهن جي، مڇيون اٿن مال،

هاڃو هاڻ هڻڻ جو، وهڻ پاڻ وبال،
اٻوجهڙو عيال، مون سما توکي سولهو.

—

ڇڄ تماچي ڄام جي، اڳڻ ڄڻين آئي،
سو ره تنين سڏيو، ٻيو هڪ پائي،
ڪُڙهيون رڄ ڪاهن تي، سٺي سٺي سائي،
ملاح ميرائي، ته ٻه ره تماچيءَ چڙهيا.

—

وڄهن رڇڙا وڄ ۾، پرڻ سان جي پَن،
"عاقل" ٿيا الهن تي، قرض تائين ڪن،
سمي سيني ڏنَ، ملاحن کي معاف ڪيا.

● نثار بزمي

قاضي! ٻولڏين ڪيترو، ڪتابن جي ڪيڏ،
وڄهين لو وجود ۾ ڇو تون اهڙا ويڏ،
اهڙي تنهنجي اڏ، ڪنهن کي وٺي ڪيتري؟

—

قاضي! تنهنجي قول تي، ڪهڙو ڏجي ڪن،
دعويٰ ڪرين دين جي، مارين اٺو من،
ڦندي وارو ڦن، هلي هلندو ڪيترو.

—

قاضي! تنهنجيءَ ڪار ۾، شامل آهي شر،
ميٺي لاهي من تان، موڙک! تو ڪا سَرُ،
ڪوٺائين ڪوالڊر، ڪوڏي لهين ڪاله ڪا.

—

قاضي! تنهنجي ڪوٺ ۾، ڏڪين جا ڏوڪڙ،
اڄين تو اتامرو، ڪلهي آئي ڪڙ،
اها ٿي اوجهڙ، سوچي ڏس تون ساهه ۾.

—

قاضي! تنهنجي ڪاڪ ۾، ڦڏا آهن ڦڏ،
اٺ ويهڻ اهنج جو، هيڻا هيڻا هڏ،
ڪاري اهڙي ڪڏ، پوڙي اهندي پين کي.

—

قاضي! توکي قرب جي، کهڙي آهي ڪل،
سڪ جا اڪنا ساهه ۾، توکي لاهن سل،
ڊولڻ کي هيڻن ڊلَ، ڪڏهن ڏيندين ڪينڪي.

—

قاضي! توکي ڪات جو، پولو ۽ پيو پڦ،
سهي سگهندين ڪين ٿون، تواني ۽ تڦ،
پاسي وڃي پڦ، ڪُٺي پنهنجي ڳالهه کي.

—

قاضي! تنهنجي ڪنڌ تي، ڪتابن جي هڙ،
ڳجها لاهن ڳوٺ ڪان، والدا! تنهنجا وڙ،
عقل جي هيءَ آڙ، رولي وجهنديءَ راهه ۾.

—

قاضي! تنهنجي ڪڇ ۾، سالي هجي سر،
ڪاڍو ويٺو ڪاٺ تون، ڪوالڊر ساهي ڪر،
کهورڻ پنهنجو کهر، توکان ٿينه و ڪينڪي.

—

قاضي! پنهنجي قلب جا، باغ ڪيا تو بٺ،
سوڳا تنهنجي مغز ۾، ويٺل آهي آٺ،
ٺاهو آهين ٺٺ، ٺاهين ويٺو ٺاهه کي.

—

قاضي! توکي جان جو، ڏاڍو آهي ڏر،
وساري وجود کي، دلبر ڇو ڏس در،
مرڻا اڳ ۾ مر، ته ڳڻيون تنهنجي ڳالهه کي.

—

قاضي! تو ڪو ڪوس جو، ڪواهي ڏنو ڪم،
جوڳي پنهنجي جوش ۾، ڇيري لاهن ڇم،
دلبر خاطر دم، ڏين ويٺا ڏيهه ۾.

—

قاضي! ايڏو ڪنڌ ۾، مارين ڇو ٿو سپ،
کهڙي ٿو ڪنهن کهير ۾، ڊاڙي! لاهي ڊپ،
تنورن اندر تپ، ته رچي تون رڍو ٿئين.

—

دوها

● الهداد "عاصم" ٻوهيو

ڪوڙا ماڻهو! تون ڪوڙو آن؛ تنهنجو مَنُ ٻي ڪوڙو آهي،
تون ان جوڳي ٻاسو آهين جنهن جي هٿ ۾ سوٽو آهي.

ٻورا ماڻهو! تون ٻورو آن؛ تنهنجو مَنُ ٻي ٻورو آهي،
تون ان جوڳي دشمن آهين جنهن ور توتي ڏورو آهي.

هلڪا ماڻهو! تون هلڪو آن؛ تنهنجو مَنُ ٻي هلڪو آهي،
تون ان جوڳي ٻاسو آهين جيڪو تنهنجو ٻٽڪو لاهي.

ڪارا ماڻهو! تون ڪارو آن؛ تنهنجو مَنُ ٻي ڪارو آهي،
ٻنهنجا ساري ٻاڻ ملهايئه تنهنجو ٻي اڄ وارو آهي.

ڪاڻا ماڻهو! تون ڪاڻو آن؛ تنهنجو مَنُ ٻي ڪاڻو آهي،
تنهنجي ڳلي ۾ ڳارو آ، ٻر تنهنجي وات ۾ داڻو آهي.

سچا ماڻهو! تون سچو آن؛ تنهنجو مَنُ ٻي سچو آهي،
تون ئي ان جو ٻاسو آهين، جيڪو توسان سچو آهي.

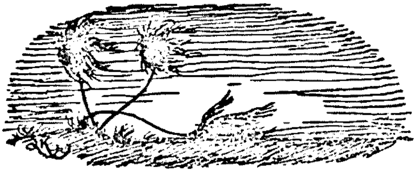

وايون

● سرو پچندر "شاد"

هي سُر، هي آلاپ، آيل مون کي گھائين ٿا!
سُنهه سهوڳي، رِم جهِم ٻرڪا، سُر، ماهه جو ميلاپ،
هي سُر، هي آلاپ، آيل مون کي گھائين ٿا!
ڪٿ ڪٿ ڪينوڻ ڪنوري اڻ ٿي ڇڻ وڇڙيل جا ورلاپ،
هي سُر، هي آلاپ، آيل مون کي گھائين ٿا!
ڀريت جو ڀيو ٻڙلاءُ ڪنن ۾، آڌري ويا سڀ پاپ،
هي سُر، هي آلاپ، آيل مون کي گھائين ٿا!
جو دم ڀريت بنان ٿو گذري، سو دم آهه سراپ،
هي سُر، هي آلاپ، آيل مون کي گھائين ٿا!
ڀريت ڪريو ڙي، ڀريت ڪريو ڙي، ڇا جا جڳ (۱) ۽ جاپ،
هي سُر، هي آلاپ، آيل مون کي گھائين ٿا!

● نقاش

توريءَ ڏينهن ڏاڍڪي ٿو جالي رت رئاڙي رات،
اسان کي هردم تنهنجي تات.
ور ور ڏيئي وڍي وڇڙاڳين قرب جو ٿهري ڪات،
اسان کي هردم تنهنجي تات.
مومل محلين مالدي آهي، سسئي منجهه مڪرات،
اسان کي هردم تنهنجي تات.
مچ، متو آن ايٺ ته مرالدين! ڪهاتونڙا منجهه گهات،
اسان کي هردم تنهنجي تات.
لوئيءَ جي لڄ رکڻي آهي، لڱون ڀُون ۾ هيءَ لات،
اسان کي هردم تنهنجي تات.

(۱) جڳ = يگيه = هون = آهوتي.

ماٺ تنين کي مُور نہ ايندي، ڏنگيو جن کي ڏات،
اسان کي هردم تنهنجي تات.
ناڪا، اي "نقاش"! نہ مڙندا پوريندا پرِيات،
اسان کي هردم تنهنجي تات.

● مير محمد پيرزادو

سيـــر جـــي ســـورن ســـاءِ،
اسان جي اکڙي دلڙي کهائي آ.
پاڪ - ڌرتيءَ ۾ ساوا چوڙ نہ ايئن چمڪاءِ،
اسان جي اکڙي دلڙي کهائي آ.
پنهنجي پورن اڳ هٿن تي ميندي ڪين لڳاءِ،
اسان جي اکڙي دلڙي کهائي آ.
چير ڇڏي چرڪائي جيڪا، اهڙي پايل پاءِ،
اسان جي اکڙي دلڙي کهائي آ.
دل جو ڪورو خاڪ ٿئي ڪو اهڙو راڳ پڙاءِ،
اسان جي اکڙي دلڙي کهائي آ.
وڃڻ اسورا ايئن توهان جا، ڪجل نہ تن ۾ پاءِ،
اسان جي اکڙي دلڙي کهائي آ.
پورن دل پروڙ ڪئي آ، ڪهور وجهي تہ نہ کهاءِ،
اسان جي اکڙي دلڙي کهائي آ.
ٻاهہ جا الا ڀڙڪائي جا، اهڙي تند تپاءِ،
اسان جي اکڙي دلڙي کهائي آ.
وِيل وَيَلَ لٺ ويٺا چوري نيڻن نير نہ لاءِ،
اسان جي اکڙي دلڙي کهائي آ.
ان جي دل جي دليا جلندي، ٻاهہ ٻري جنهن جاءِ،
اسان جي اکڙي دلڙي کهائي آ.
تون تہ اچايو جان وڃائين، ڪير مري ڪنهن لاءِ؟
اسان جي اکڙي دلڙي کهائي آ.
چوڏس رات ۽ چنگ چپن تي، ڳاءِ اوراڳي ڳاءِ،
اسان جي اکڙي دلڙي کهائي آ.

● ادل سومرو

رات رھي ويو راڻل مون کان،
ايچُ پراڻو نوڙي.
آس اندر جي مون سان سرتيون، لڪيو ويٺي لوڙي.
ايچُ پراڻو نوڙي.
باھ برھ جي آھي ڇڏيو، جيءَ منھنجي کي جھوري.
ايچُ پراڻو نوڙي.
اينھن جو ناتو مينڌرو مون سان، جيڏيون شل وري جوڙي.
ايچُ پراڻو نوڙي.
منھن مٽي جو ڪھل ڪري، ماڳ منھنجي من موڙي.
ايچُ پراڻو نوڙي.

● مائيشو اوٺو "فدا"

سون کي سار لهه حسنِ ازل، سان جنم جنم جو جوڳي هان.
ڀڙا جو آ ڀاڄو مون تي، ڏاڍو ڏينھن تتل،
مان جنم جنم جو جوڳي هان.
سورن جي ساگر ۾ منھنجي، واھر لڙڪ اجھل،
مان جنم جنم جو جوڳي هان.
اوراڪھي مان صديون آيس، وڇڙي من جي ول،
مان جنم جنم جو جوڳي هان.
ھڪ ھڪ آ الزام حياتي، جندڙي گولاچ سڪل،
مان جنم جنم جو جوڳي هان.

● "بشير" سيتائي

تو ٻِن منھنجا راڻا، راس نه ايندیون راتيون مون کي.
تنھنجي درد دُھائا ڪيا، دل ٿي داڻا داڻا،
راس نه ايندیون راتيون مون کي.
ھوڙا منھنجا حال ٿيا ٿي، تنھنجي سار سڃاڻا،
راس نه ايندیون راتيون مون کي.

ٻاهپ واري ٻولي توسان، توبان ٻيچ ارانا،
راس نہ ايندڙيون راتيون مون کي.
دل جو ديپ وسامي ويو آ، تيم تري ويا تاڻا،
راس نہ ايندڙيون راتيون مون کي.
روئي اڄ "بشير" جا ساجن، تي ويا تو بن ساجن ساڻا،
راس نہ ايندڙيون راتيون مون کي.

● ٻون سنڌي

مون سان لنب لياڪي يار، ڪيڏا ٿهر ڪلور ڪيا،
او سائين، ڪيڏا ٿهر ڪلور ڪيا.
لنب لياڪي ليئي مون کي، مون لئہ پيٺا سور ڪيا،
ڪيڏا ٿهر ڪلور ڪيا.
مون تہ نہ پاليو، لنبڙي مون کان، منهنجا جالي دور ڪيا،
ڪيڏا ٿهر ڪلور ڪيا.
جيڪي هيڙا جوڙا جالي، لنب اهوڙي ڇهور ڪيا،
ڪيڏا ٿهر ڪلور ڪيا.

● الطاف "بيدار"

پنهنجا سپ کي ٻور ميان، ساعت ساعت سور مهان،
پنهنجا سپ کي ٻور ميان.
دلبا کي اڄ ڪير ڏسي ٿو، لڳ سين جا چور مهان،
پنهنجا سپ کي ٻور ميان.
غم ڪنهن کي ٻي ڪين ڇڏي ٿو، ويجهو توٽي ڏور ميان،
پنهنجا سپ کي ٻور ميان.
ظاهر خوش ڏسجي ٿو هرڪو، سپ کي آ ناسور ميان،
پنهنجا سپ کي ٻور ميان.
سور نہ ڪڏهين لهٿو آهي، سور نہ لهندو سور ميان،
پنهنجا سپ کي ٻور ميان.

ڪافيون

● منصور ويراڳي

*

هلي جي هيج سان محبوب جي چانئٺ چمن اکيون،
ڏسي سي موت اکين سان ئہ ٿيون هرگز مڙن اکيون.
عشاقن جي اکين کي آ، جگر ڏوڪر کي ڏارڻ جو،
ٻئر دل کي ٻہ ساٿي ڪن، اثر ايڏو رکن اکيون.
سدا سجدي ۾ ٿيا سرها سمائا سيڻ عاشق جا،
مٿي موزون نہ مارڳ ۾ ڪڏهن اک کي کڻن اکيون.
جگر جو رت ٻين ٻلپل، تڏهن سڻ ڪين ڍاڻ ٿيون،
اجابل تير تاماريون تہ هردم ٿيون رهن اکيون.
اکين جي آپ مٿان ڀنبٽين جي جهوڙ جي آ حسين جهرمر،
وسڻ جا ويس مارلگ جهڙن ڪيو هر هر وسن اکيون.
اکيون "منصور" عاشق جون، ڀڃائن جوڳ ٿيون جيڪي،
ڪنڊيون ڪاريون ڪڪوريل ڪينڪي تن کي ڪهن اکيون.

● خادم سروري

*

اڄ اکڙ اکيءَ جي يار هلي، تون منڙا منهنجون مدايون نہ ڏس.
ليٿ پلن ڪان ٿيندي ڀلي، اي ڪامل منهنجون ڪچايون نہ ڏس.

اکي ٿمر کنيم، اکي سائي کنيم، توکي وک وک تي سردار سڏيم،
منهنجي توکان سواءِ ڪا آهي ڳلي، هاڻ ڏولڻ منهنجون ڏلايون نہ ڏس.
توسان ڳالهيون سڄڻ هاڻي کهڙيون ڪيون، تنهنجون مڙئي مياروڻ مون ڏي ٿيون،
هڪ پيرو وڄ مون سان محب ملي، اي ڏاها منهنجون ڏنگايون نہ ڏس.

منهنجي دلبر دل جي آهي دعا، توکي ڪڏهين نہ لڳندي ڪوسي هوا،
سدا خوش رکشي پير مولا علي، مون اڪلي جون اکلايون نہ ڏس.
'خادم' تنهنجو آهيان مثل، تون منهنجو آهين شاهن شاهہ،
مون دامن تنهنجي دل سان جهلي، اي اڪمل منهنجون اوڻايون نہ ڏس.

● ساجد لعلپوري

*

رلي روز جن سان ڪير ٿي رهاڻيون اهي مون ڪي راڻا اڃا ياد آهن،
عمر جاڻ چرچو نہ منهنجي چڻي ڪي لٽرڪي اماڻا اڃا ياد آهن.
سدا سڪ سان مون ڏي لهارن ٿا جيڪي،
منجهان قرب ڪالڪا اڏارن ٿا جيڪي،
سدائين سنپاري جي ڳاڙن ٿا ڳوڙها، اداسي اباڻا اڃا ياد آهن.
اباڻي ملڪ جا ٻڪا، پرون ۽ سر،
لهن ڪين دل تان اچن ياد هر هر،
ڪنڊا، ڪرڙ، ڪالا، سڱر، ساڳ ساوا، لئڙن، ڦوڳ، لاڻا اڃا ياد آهن.
ميان ٿي اباڻن جا گهر هن ڪکن جا،
مگر مون لئي آهن عمر هو لکن جا،
جتي جهوڙين ۾ سدا مان گذاريو، ٻڪا سي اراڻا اڃا ياد آهن.
جتي سال سارن سان چاريم ٻاريم،
سنگهارن سان "ساجد" جتي ڪڏ گذاريم،
کهايا جتي مان ڍڳا، ڍور، ڇيلا، ترڇن جا ٿاڻا اڃا ياد آهن.

● خادم حسين خادم خالپوري

*

مون جوڳي هون سرمستا،
چا وتان، پيار دا ڪستا.
ڏينهن هووي تان رات هوئي، سهڻي سڄڻ دي تات هوئي،
وائي هڪبوئي وات هوئي، يار سيڏي سنگ وستا.
سڪ سوز دي پين وچاڪي، دلڙي آهو آپ ريجهاڪي،
لال سهڻي دي اينهن لڳاکي، رلدي چڻاتم رستا.
گهڙو ويس دا جاما جوڙي، ڪنڻا، ڪلايا، ڳل وچ ڏوڙي،
ڪوڙي دنيا ڪنون منهڙا موڙي، لال حسن دي هستا.

عاشق مين هون مست جلالي، ڀنجان تنان دي در تي سوالي.
ڏولهين هٿ هين ميڏي خالي، ساز سيڏا هي دستا.
يار وڇون مين الفي ٻاکي، ڀڄون خلق دي خواري چاکي،
"خادم" جوڳي آپ سڏاکي، سهر کيتا هي مستا.

● "بشير" سيتائي

*

ڪين ٿي وعده شڪن، وعده وفائي ڪر اچي،
جي چڱو آهين ته پيارا ڀو چڱائي ڪر آچي.
تو مٽڪيون مون ڏي مهارون ڪوڙ ماڻهن جي هٿان،
جي خطائون مون ڪيون سامهون صفائي ڪر اچي.
مان عليل آهيان ٿيو الفت ڪان ساري لوڪ ۾،
تون ڀي ٻڌري پنهنجي دلبر دلربائي ڪر اچي.
مون قبوليو قرب مان توکي سڄڻ سر جو ڪري،
مان سچو صحبت ۾ ٿيڙس تون سچائي ڪر اچي.
مون ٻڌو آ، ڏور ڏينهن لائي رکي تو ڏيٺ ويٺ،
وهم منهنجي لئه تون واپس پڪ پڪائي ڪر اچي.
مان "بشير" آهيان برابر بره ۾ ٻيوس ٿيو،
ڪر اهي ڀانور ٻاورا دلبر ڀلائي ڪر اچي.

گيت

● عبدالقيوم 'صائب'*

اڄ اوري او يار،
ساهه جا سينگار، اڄ اوري.

وڻجارن جي وات، ڳوليان ڪهڙا ڪهات،
تڙ تڙ آهي ٻات، تنهن لئه روشن لاٽ،
ڪنديس پاڻ کي جهوري، دل جي وٽ کي سوري،
اڄ اوري او يار،
ساهه جا سينگار، اڄ اوري.

دلڙي آهه اداس، چالئي آهه اماس،
وڻندو ڪهڙو واس، ڪل ڇا ايندو راس،
جنڊڙي ڏينديس کهوري، چنگڙو ڏس تون چوري،
اڄ اوري او يار،
ساهه جا سينگار، اڄ اوري.

ماڻا لخرا چاڳ، وايون ڪافيون راڳ،
هڪڙي لئه ها لاڳ، مون لئه سڀ ها آڳ،
ڪوئي نه مون کي چوري، ساز ڇڏيا مون پوري،
اڄ اوري او يار،
ساهه جا سينگار، اڄ اوري.

ماڻهن ليکي ماٺ، مون لئه آهي ڪاٺ،
ٻنڊت ڏيندو ٻاٺ، ٿيندو سوڻ ۽ ساٺ،
هلبو هوري هوري، ڏسبو سڀ کي ڏوري،
اڄ اوري او يار،
ساهه جا سينگار، اڄ اوري.

پيڙيءَ پيڙيءَ بار، اندر ڌو بازار،
وڻجارن جي وار، منهنجو ابندو يار،
امندم زر ۾ توري، ڪنهن جي ڪنهن جي ڏوري،
اڄ اوري او پار،
ساهه جا سينگار، اڄ اوري.

● مهيسر ”خادم“ رفيقي

چو ڌو وچين وهلور،
آءُ ته ساٿي ڪڏجي گذاريون.

رانگ رچايون ظلم مٽايون، سستي چڏ تون وير،
دل جي چمن ۾ ڏڏڙي منڙي آءُ ته کهلايون هير،
وقت سجاڳيءَ جو آيو، پاڻ ۾ سليون سور،
ڪٿين ۾ چو ويهي گهاريون،
آءُ ته ساٿي ڪڏجي گذاريون...

سستي امان ڪي ابندي لهو ڙي سستي دل مان ڪوري ڪيڻ،
سست ڏيڻ ڪم لاهي تنهنجو، مرد بڻي ڏي دل ڪي ڏي،
پنهنجا حق ڪر حاصل سارا، ملڪ ۾ ٿيءُ مشهور،
پنهنجي پلي لئي ڪجهه ته پچاريون،
آءُ ته ساٿي ڪڏجي گذاريون...

خواب لهون ٿا رات جو جيڪي، خوابن جو تعبير ڪريون،
پاڻ ۾ آئي بيداري ۽ پنهنجو جهان تنوير ڪريون،
مايا تي اي دوست ڪڏهن تون ڪين ڪي رهه مغرور،
بگڙي بنايون، ملڪ سڌاريون،
آءُ ته ساٿي ڪڏجي گذاريون...

● ادل سومرو

آديسين سان اکڙيون اڙائي،
ڪهاءُ پرائي ويٺاسين.

قرب ڪهاڻيون، ڪين ڪيون،
من جون ڳالهيون من ۾ رهيون،
هليا ويا هو ڪيڏالهن الائي...

سورين سوا، آ ڏک ۾ ڏالجهو،
مولجهو مولجهو من اسان جو،
گيت غمن جا وينو ڳائي...
"ادل" اسان کي سڏ لـ رهي،
ويندا هليا هو ماجهر ڪنهي،
ڪين اسان کان موڪلائي...

● ميم عظيم سومرو

ڪڏهن پلا ايندين او سائين، اڃا نه آئين سائين،
ڪڏهن پلا ايندين او سائين!

رم جهم رم جهم لڙڪ وهايا اکڙين ڦڙڪي ڦڙڪي،
مالدي دلڙي سائي تي ٿي، آخر ڌڙڪي ڌڙڪي،
اهڙي ساٿ لڳي ٿي منڙا، بجلي جڻ آ ڪڙڪي،
ڪڏهن پلا ايندين او سائين!

ڪوڙ ڪهڙيو، آواز ٻڌم، ڪوئي ڪري ٿو ٻات،
لڪندي ڇپندي آئين ساجن وينو ڪرين هات،
سڏيم، ڳولهيم، ڪين هئين تون، روئي ٿيئي رات،
ڪڏهن پلا ايندين او سائين!

پنهنجي ٻاچي تي ٿي ڇڪجي، هر هر جاڳيم يار،
پنهنجي ٿي هر چرير تي ٿي، ڪن ڏلم دلدار،
آپ تي اڏريون ڪرلائينديون، ڪونجون ڪري قطار،
ڪڏهن پلا ايندين او سائين!

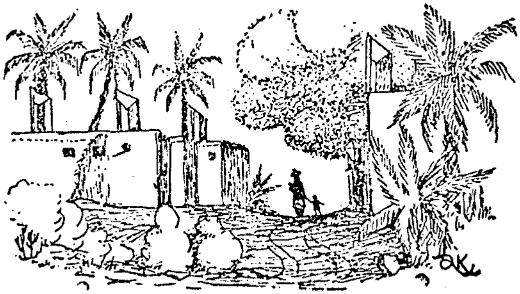

غزل

● شبير "هاتف"

●

ڪير چا چا ۾ زيبِ داستان ۾،
لڦون پنهنجي ويون، منهنجي زبان ۾.

اڃا تنهنجي اچڻ جو آسرو آهي، اڃا ڪا جان آهي، خسته جان ۾.
ثريا ۾ ڪٿي يا ڪهڪشان ۾، ملي منزل جا سنگِ آستان ۾.
مون ڪي ايذو نه مجبورِ فغان ڪر، مون کي ايذو نه وجهه تون امتحان ۾.
اسان جي هٿ ۾ جيسين جام آهي، اسان جي شهنشاهي، دوجهان ۾.
دلين جا شهر، لحظي ۾ لڙهي ويا، عجب طوفان هو، اشڪِ روان ۾.
وري هو مائلِ لطف و ڪرم آهي، الاهي عاشقن ڪي رک امان ۾.
سنڀاليو پنهنجي دامن کي سنڀاليو، ٻري اٿي باهه، هن اشڪِ روان ۾.
رلو ڇو ٿا، وڃو ساري جهان ۾، ٻيا آهن، اسان جهڙا اوهان ۾.
ڀروا پنهنجا سڀ ڏسبا پيالي پائي، رکو 'هاتف' نه هو هڪڙو امان ۾.

هئي ڪيڏي نه رنگين، بزمِ عشرت،
ڪٿان 'هاتف' اچي ويو درميان ۾.

● شيخ عبدالرزاق "راز"

●

ڏنهنجا لماڻا اين، ڇو خواباب ڏي ويا،
جوڪي جهلي وڃا تاب، سي سيراب ٿي ويا.

کهڙو ٻڌو ٿا حال، پريشان اصب جو،
سهڻا ستايا سور، ڪلشهاب اي ويا.

ڪهڙو هو رنگ ۽ بو جو زمانو، چمن ۾ دوست،
ڪهڙا خوشين جا ڏينهن، اهي خواب ٿي ويا.
خاموش جي رهيا هئا، هرحال ۾ اي "راز"،
تنهنجي حريم ناز ۾ بيتاب ٿي ويا.

● "محبوب" سروري

●

ماهه تي ناهه بقا، ڪير مري ڪير جئي،
اڄ سڪهو ماهه لقا، ڪير مري ڪير جئي.

اي بقا آهه حياتي، اي سڄڻ غور تہ ڪر، مل اچي نامِ خدا، ڪير مري ڪير جئي.
عمر ساري اي پرين! ڏار گذاريندين ڇا؟ ڇڏ ڪٿي جور و جفا، ڪير مري ڪير جئي.
چار گهڙيون تہ محبت ۾ گذاري ٻہ ڏسون، هي جهان آهه فنا، ڪير مري ڪير جئي.
ڇا خبر پاڻ وري يار ملون يا نہ ملون، ڪرنہ چڙي تون جدا، ڪير مري ڪير جئي.
پنهنجي اڄ رات ملاقات غنيمت آهي، صبح تائين اي مٺا، ڪير مري ڪير جئي.

ناهه معلوم تہ هن بعد جهان ۾ هوندا،
ڪير گڏ ڪير جدا، ڪير مري ڪير جئي.

● "موج" لغاري

ڏسين تہ ها!

●

هو ڪير ڪنهن جي لاءِ پريشان ڏسين تہ ها،
ڪهڙي سبب ڪان ڪوئي هو نالان ڏسين تہ ها.

آرام ڪنهن ڪي ڪونہ هو ڪنهن جي فراق ۾،
هڪ بيقرار هو ڪوئي انسان ڏسين تہ ها.

آه و فغان جو ڪن تي جو آواز پيو پوي،
نالان سو ڪير ڪنهن لئي جانان ڏسين تہ ها.

ڪنهن جا ڪڏهن ڪان ڪنهن سان هئا جي قرار قول،
ڪنهن سي پلايا عهد ۽ پيمان ڏسين تہ ها.

ڪنهن جي وفا جو آهه زماني ۾ غلغلو،
ڪنهن جي جفا تي جڳ رهيو حيران ڏسين ته ها.

او بيوفا ڪئي تو جفاڪارين ۾ حد،
ايئن هو ڪو تنهنجي شان جي شايان ڏسين ته ها.

ڪنهن جي قدم جي خاڪ کي سُرمو بڻايو ڪنهن،
هٿا ڪنهن جا اوڻ ڪنهن لئي ڳريان ڏسين ته ها.

ڪنهن جي الم ۾ عشق جو هي ڪنهن مچايو مچ،
هي دل ۾ ڪنهن جي درد جا دولهان ڏسين ته ها.

دردِ فراق ۾ جا دُکي آهه دل مان آهه!
آهري مٿان الهيء مان ڪو طوفان ڏسين ته ها.

هو عشق جي مريض جو دارو وصالِ يار،
ان جو پلا ٿيو ڪه ڪو درمان ڏسين ته ها.

لاتوئي سر جو لائي ڪه چاتوئي ليئهن "موج"،
پاتوئي ايڇ سرت جو ڪنهن مان ڏسين ته ها.

● رحيم بخش "قمر"

مستزاد

●

ساوڻ جي انتظارن ۾ دلين ٺار ٿين ٿا — وسڪار ٿين ٿا،
هن پنهنجي وطن سنڌ ۾ سينگار ٿين ٿا — وسڪار ٿين ٿا.

راحت ٿي ڏئي روح کي وسڪار جي موسم — ملهار جي موسم،
چوڏار چراگاهه ۽ گلزار ٿين ٿا — وسڪار ٿين ٿا.

هر طرف هنئر مينهن جي مالداڻ ٿي ڏسجي — سرهاڻ ٿي پسجي،
مسرور سڀئي پير و جوان، يار ٿين ٿا — وسڪار ٿين ٿا.

گجڪار ڪري گوڙ ٿي آواز پڌائي — مُرلدا به مٿائي،
اکڙين جي اکيان ڪينوڻ جا اوار ٿين ٿا — وسڪار ٿين ٿا.

ساوڪ جي زمين، خوب هي پوشاڪ آ پاتي — پئي قحط ۾ ڪاتي،
جهر جهنگ ۽ ڪور گهاٽ ۾ ٿڌڪار ٿين ٿا — وسڪار ٿين ٿا.

قادر جي ڪرم سان "قمر" ڪڪر ٿيا هي — ڏڻدار پيا جي،
شاداب ٿيا باغ ۽ هيڪار ٿين ٿا — وسڪار ٿين ٿا.

مخدوم زاده خليق الزمان ”خليق“

●

مون سڏڪن سان ڪيو جهڳڙو بچي آهه و فغان باقي،
۽ دردن سان به مان وڙهيس رهيو دل ڏي ڦيان باقي.

بهارون محوِ رقص آهن گلن تي طاري مدهوشي،
رڳو جيڪر هجي هن وقت منهنجو جانِ جان“ باقي.

جهان وارن اسان جي پيار ڪي الزام سمجهيو ٿي،
جدائي ۾ ٿيو مشهور دل جو داستان باقي.

مجڻ سمجهيو ته ساوڻ آ مگر هوا لوڪ اکين جا،
چيائين هي ته ڪجهه ڪواهي، ڪي آهن امتحان باقي.

وساري تو به ڇڏيون پيار جون ڳالهيون مگر همدم،
رهي دل ۾ فقط اڄ آهه يادِ رفتگان باقي.

ڪيو تو دل کي زخمي ٿي تڏهن ڳاڙهي ڪنوار آهي،
ڪندس شادي الهيءَ دل سان سان دردن کان پچان باقي.

’خليق‘ آهي ٿي تنهنجو پر پلي اڄ آزمائي ڏس،
متان ٻو چئين ته رهجي ويو اڃا ڪو امتحان باقي.

● حميد شهيد

●

موسم به مست مست، فضائون به مست مست،
منهنجي به چال مست ۽ آئون به مست مست.

هر شئي تي ڪيف طاري آ، ساقيءَ جي سر جو خير،
بادل نشي ۾ چور، هوائون به مست مست.

بادِ صبا جي پين تي جهومن لڏي لڏي،
زلفن جا ڪارا نانگ بلائون به مست مست.

دڪ دڪ تي دل جي جهومي، جوانيءَ جو الگ الگ،
سازِ دلِ جوان“ جون صدائون به مست مست.

بدمست ويو بڻائي، هي دو آتشه شراب،
نظرون به پرخمار، ادائون به مست مست.

● ”عنايت“ بلوچ

●

تو ريءَ منهنجو ٿيندو ڪير؟
ايئن ايٿر ۾ ايندو ڪير؟
ڇو ڪهائين ٿو ڪنهورن ساڻ، اڳتي تو ڏي ايندو ڪير؟
ساهه ٻيهر جي ٻڙڪي جيت، وسان تنهن ۾ ويندو ڪير؟
جيڏي نئي جي دل مري، هنجڙون ٻو هاريندو ڪير؟
پيار منجهان جي پياري ٻوءِ، آڄ تڏهن طلبيندو ڪير؟
جيڻ جي ڪا ڳهرج آ، تو بن ٻئر ماريندو ڪير؟
دلبر تو ريءَ ڏي مون لاءِ،
عين ’عنايت‘ ايندو ڪير؟

● ولي محمد ’وفا‘ پلي

●

روئن اسين ڏينهن رات پنهنجا اماڻا،
وڃن وڌڙن جيئن جي تو در وڪاڻا.
اهي لڙڪ لعلن کان وڌ آهه پالهان، اکين جي ڀرين وٽ ته جڳ وٽ اگهاڻا.
ملي اسين اسيڻ سان اهنوڙو ليائن، جي ليڙا لڄبن، ڇا تن لاز لاڻا.
فقط اوڻ ايئن ڪي جانن سجاڻن، فقط اسين ٻانهن ايئن جا لاڻا.
نه وڇڙن مٿا، اوڻ ٿارن ڪان ڪڏهين، جي وڇڙي وڃن اسين واڻن وڃاڻا.
جڏهن اوڻ ايئن سان وڇڙي ورڻ ٿا، تڏهن لڙڪ لاڙڻ ڳهمائين ڳهاڻا.
”وفا“ شل هجن اوڻ ايئن جي اجهري، تڏين ٻل ٻراهان اهي ٻريمي ٻراڻا.

● ’نظير‘ ٽڪڙائي

●

اڄ ڏسڻ ۾ ٿو اچين تون شوخ تر ڪهڙو وري،
رات جي محفل جو توتي ٿيو اثر ڪهڙو وري.
اڻ ٻترام يار تنهنجا زلف برهم، بي انداز،
ويو هليو پدلائي توکي بد نظر ڪهڙو وري.
هي لکڻ تنهنجو چپن پاسو ڪرڻ ڪيڏاهن ويو،
ٿيو اڳوڻي کان به آهين بي خطر ڪهڙو وري.

حال تنهنجي ڪان سندر ڏڙڪي ٿي دل جي ڪائنات،
اوچتو آئين ڏينهن دردِ جگر کهڙو وري؛

هيڏي تابش هيڏي مستي جي سڄڻ ساڳي رهي،
ڏينهن ٿوري يا گهٽي جهندو اثر کهڙو وري.

زندگي آئي اچن ۾ پروسو ناهي ’نظير‘،
ڳوليهيان دنيا ۾ هاڻي جلوه گر کهڙو وري.

● نشتر ناٿن شاهي

●

زخم سان، زخم، چٽائڻ ٺا گهرو،
ٻاهه سان، ٻاهه، وسائڻ ٺا گهرو.

زخم تازه ٿي، نمڪ پاشي ڪري،   زخم تازي ڪي وڌائڻ ٺا گهرو.
سارو ماحول، مخالف ٿي ويو،   ڪنهن ڪي حالات ٻڌائڻ ٺا گهرو؛
منهنجي ڳوڙهن کي، رواجي نه چئو،   ملهه گوهر جو، وڃائڻ ٺا گهرو؛
بي اصولي کي چئو ويٺا اصول،   لعل، شيشي کي بڻائڻ ٺا گهرو.
عيش و عشرت جا زمانا، نه ڏسيوَ،   ڪهڻ نغمات ٻڌائڻ ٺا گهرو؛
بي وفائن سان وفاداري ڪري،   سون، چانديءَ تي مڙهائڻ ٺا گهرو؛
سون کي، محبوب کي، سجدي ڪان جهلي،   سون کي گمراهه بڻائڻ ٺا گهرو؛

گرچ، ”نشتر“ ٿو وفادار رهي،
سو، پلا، چو نه، لباهڻ ٺا گهرو.

● ولي سروري

●

ذرا دهر رند، جهان ترسجو،
خدا آهه ٿيو مهربان ترسجو.
پريو جام نظرن منجهان ترسجو،
نه جهسين وڃو هوش مان ترسجو.

نه منت ڪش جام و شيشه ٿجو،   ڪٿي انهن جهسين سنوان ترسجو.
ٿجو ڪين گل، انجمن جا چراغ،   وڃي جيسين ٻهرن ٻوان ترسجو.
چهڪان ٿو مکر ماهه و انجم ٻڌو،   مٿي سر نه جهسين ڪٽان ترسجو.
تمنا دل، مضطرب با ادب،   زمين ٻوس جيسين رهان ترسجو.

چون ٿا تہ دلبر اچي ٿو اڄ، مسيحا کي آڻيو ستان، ترسجو.
ستان پير دلبر مٽيءَ ۾ پوندو، اکيون راهہ ۾ ٿو رکان ترسجو.
وڃو ڪين هاڻي اي منهنجا پساهہ، سڄو حال جيسين چوان ترسجو.
روانو ڇڏهن ٿئي هو رخصت وٺي، ذرا دير اشڪِ روان ترسجو.
ٿيو آرزوئو ستان آشڪار، اچي پيو اچي رازدان ترسجو.

جهان جا ڇڏي سازو سامان سڀ،
ٿو تصوير دلبر ڪٿان ترسجو.
اجهو ٿئي ٿو آزاد سود و زيان،
”ولي“ جا اي پيرِ مغان ترسجو.

احمد خان آصف مصرائي

●

دل تي غمن جو گهيرو، سولي تہ ڳالهہ ناهي،
بازن جي وچ ۾ ڳيرو، سولي تہ ڳالهہ ناهي.

عشق آ رنڻ ۾ پورو اشڪن اکڻ ۾ پورو،
حُسن آ ڪلڻ ۾ ڪيرو، سولي تہ ڳالهہ ناهي.

شرميلڙين اکين کي، خوابي ڪجل بنايو،
آيو چُرين کي چيرو، سولي تہ ڳالهہ ناهي.

شيرين دهن، شڪرلب جي گفتگو مان پيڻ،
ماکي مکڻ جو تيرو، سولي تہ ڳالهہ ناهي.

جنهن کي حيات چئون ٿا سي مستعار گهڙيون،
دلبا دمن جو ڊيرو، سولي تہ ڳالهہ ناهي.

پُرپيچ مسئلن مان پُرزندگي جا لمحا،
سٽ جو منجهيل ڪوڏيرو، سولي تہ ڳالهہ ناهي.

قومون ۽ ملڪ ٺهندا آهن صدين پُڄاڻا،
اولڌ مان ٿئي سويرو، سولي تہ ڳالهہ ناهي.

حق مان لڙي ٿو باطل لڙلڏوئي رهندو شايد،
جهٽ پٽ ٿئي اڀيرو، سولي تہ ڳالهہ ناهي.

آئو لٽيو آجهو اي ”آصف“ ملي سڀن کي،
انڙو وري ڪو ويرو، سولي تہ ڳالهہ ناهي.

● عاجز آچڻ

●

اڇا ماڻهو، ميرا مَنَ،
ڪير ميڄائي، من درپن.

ڪو ته ماڻهو، موتيءَ داڻو، ڪو ته جهڙو، ٽوهر ڀَنَ.
ڪا ته ڪينجهر، هنجهه آڌار، ڪا ته ڪينجهر، ڪانگ لنون.
ڪي ته اهنج ۾ اوڪا لاهن، ڪي ته سهنج ۾ ڏک ڏين.
آگ حياتي، ”عاجز“ ساري، پٿر سارو آ جيون.

● سومرو محمد اسحاق ”راهي“

●

قسمت وفا ڪري ته ٿي هر شيءِ وفا ڪري،
دلبر وفا ڪري ته وفا ٿو خدا ڪري.

دل جي مريض جي ڪو ڀلو ڇا دوا ڪري،
هن جي نگاهِ ناز فقط ٿي شفا ڪري.

ان طرح توتي پاڻ فدا آهيون دلربا،
پروانو خود کي شمع مٿان جيئن فدا ڪري.

ڪيڏو نه حسنِ معنيٰ تي بهتان ٿو اچي،
واعظ کي چؤ ته اهڙي نه اڳتي خطا ڪري.

مون کي تلاش نسخه و مرهم جي ڪين آهه،
زخمِ جگر کي ٿا اگر ڪو عطا ڪري.

بيتابيون ۽ سوز، پريشانيون، جفا،
سامان زندگي جا مان ڪيئن ڪٺا ڪري.

هن مهل تائين پيار ۾ تقصير ڪين ٿي،
رهجي اچي ڪا خير جي اڳتي خدا ڪري.

بيشڪ زبان تي ضبط ڪري ”راهي“ ٿو سگهي،
ليڪن اکين تي ضبط ۽ قبضو به ڇا ڪري.

● منير سولنگي

●

اسيرانِ محبت کي ڀلا ڪهڙي خبر سائين!
ته ڪهڙي وقت ڪڙيو چنڊ ڪڏهين ٿي سحر سائين!

اها شوخي، اهو انداز، ساڳي چال آ تنهنجي،
ڪرم ڏي ڇو لاءِ ٿي سائل اچا تنهنجي نظر سائين!

خدا تنهنجي جوانيءَ کي ڪري شل درد کان واقف،
يقين آهي نه ويندي آه منهنجي بي‌اثر سائين!

سدا آباد رهه ۽ شاد، منهنجا ڀاڳ کهڙا پيي،
ڏکن ۾ يا سکن ۾ زندگي ٿيندي بسر سائين!

مٿان هر زخم منهنجي جي، سجاوٽ لاجواب آهي،
جگر ۽ دل ۾ ٿا چمڪن سوين لعل ۽ گُهر سائين!

اگر روداد الفت سون سڻائي انتها ڪٿي آهه،
مگر دامن تي هاريندس، اجا خونِ جگر سائين!

'منير' اڄ اوچتو ان جي تصور ۾ روئي ويٺس،
سڄڻ جي ياد ۾ آيريا وري آڌمان سَحَرَ سائين!

● "بيوس" بازيد پوري

●

ڀرين توکي ڀل ڀل ڀڪاري ڇڏيو مون،
اي! ساجن سڄو ڏينهن، ساري ڇڏيو مون.

ڪري صاف رستو، سينگاري ڇڏيو مون،
اڱڻ تنهنجي خاطر، ٻهاري ڇڏيو مون.

ڪري ياد ٻارا، ٻراٽيون ٻچارون،
ٻرين ٻاڻ ڳنٿين ۾ ڳاري ڇڏيو مون.

سهي سور سر تي ڪري يار آف، آف،
لڏو ساهه دل مان، آثاري ڇڏيو مون.

ڏکن ۾ ڏکيا ڏينهڙا ڏوري، ڏوري،
ڏکيو وقت ڏک ۾ گذاري ڇڏيو مون.

ڏکن ٻويان آخر، سڄڻ سک ٻه اهنداء،
اهو ٻتهڙ ڪو دل ۾ ڏاري ڇڏيو مون؛

اوهان جو وني نام، بحرِ الم مان،
ٻڏل دل کي تاري، ڪناري ڇڏيو مون؛

اجا تنهنجي خاطر، مان زنده رهان ٿو،
اميدن تي جيءَ کي جياري ڇڏيو مون.

جڏهن کان تو "بيوس" بنايو تڏهن کان،
"حسن" کي به تنهنجي سهاري ڇڏيو مون.

● حباب انصاري

●

مجبورن جو حال سڻائي ڇڏيو اٿم،
حيران هر نظر کي بڻائي ڇڏيو اٿم!

هي درد، هي فراق، هي صدما هي بيکسي،
ڇا ڇا نه پنهنجي دل ۾ سمائي ڇڏيو اٿم!

ڪوئي ڏسي اچي هي ڪرشمو جنون جو،
دامن تي لالهزار کلائي ڇڏيو اٿم!

منهنجي عظيم عشق جون ڏسجو عقيدتون،
سر کي به سنگِ در سان ملائي ڇڏيو اٿم!

ڏسجي ته هن جهان ۾ ڪهڙا ٿا گل ٽڙن،
پنهنجي اکين مان مينهن وسائي ڇڏيو اٿم!

دل جان پنهنجي دوست جي قدمن اڳيان رکي،
الفت سندو حساب چڪائي ڇڏيو اٿم!

بيتاب ٿي غزل ٿي چوي دل 'حباب' جي،
رڳ رڳ سندو رباب وڄائي ڇڏيو اٿم!

● "جانثار" سروري

●

اکين ئي اکين ۾ پياريو ڇڏين،
نشا نيڻن وارا ڏياريو ڇڏين.

جي ڦيرائين نظرون ته ماريو وجهين، جي مرڪي نهارين ته جياريو ڇڏين.
ڪناري تي بيهي جي ڪجلا ڪڍين، ڪُڻن مان ڪنڌين پيڙا آڪاريو ڇڏين.
او هان ڪنهن نه وعدي کي ايفا ڪيو، مگر ڇا ڪجي، جو وساريو ڇڏين.
نگاهن ۾ جادو انهي قهر جو، ڪڍين ٿو ته پٿر به ڳاريو ڇڏين.
پڌايان جڏهن توکي ٿو دردِ دل، ڪري پيار ڪنٽار ٽاريو ڇڏين.

نه ڀاري ڪو توسان ٿو اي "جان نثار"،
مگر تون ته سڀني سان ڀاريو ڇڏين.

● ’قلندر‘ ٻدوي

●

تنهن جو تسر مان توکي وساري لٿو سگهان،
تو ٻن گهڙي ڪا هڪڙي ٻه گهاري لٿو سگهان.

سوزِ درون جو دارون آ ديدار يار جو،
ٻي ڏي ڪٿي اڪاهه اهاري لٿو سگهان.

راهِ وفا ڪٺن آ مگر راه سا ڇڏي،
آسان ڪاٻه راه اجاري لٿو سگهان.

دهرايو آهه اڄ مون وري عشقِ قيس کي،
مجنون جان سر کي سنگ کان ٽاري لٿو سگهان.

تقدير آڏو ڪاله ٿي تدبير ڪا هلي،
بگڙيل اصيب پنهنجو سنواري لٿو سگهان.

احساس نامرادي جڏهن دل ۾ گهر ڪيو،
دل کي ڏئي دلاسو ڏٽاري لٿو سگهان.

عشق ستان ۾ منهنجي سڄي عمر ٿي ٻسر،
ازلي اهو آ انگ جو واري لٿو سگهان.

ٻارش جان ٻار ٻار وسن ليڪ لير ٿي،
آتش لڳائي عشق، سا ٺاري لٿو سگهان.

ڪاوڙ منجهان ٿي مون ڏي لهاري ته ٿو ٻيو،
احسان ان جا هي ٻه وساري لٿو سگهان.

● ليراج ”صوفي“

●

سند موٽي مهر ٿي مينهن منديو مالداڻ اڄ،
چنڊ چوڏس جي لکي چوڏس ڪئي چالداڻ اڄ،

آهه اڄ اڙلگ ٿيو آپ ۾ اٿسا آهن ابر،
اوت اوتي هي اڄهي ڪنديون آهون آلاڻ اڄ.

وٻل واهيري وسيو والدين وٽاڻن وڏڦڙو،
ور ڏئي واحد سندي ولهار ڪن واڪاڻ اڄ.

ٻلٽ ٿي ٻولن ٻٽن ٻرچي ٻهار ڀرت سان،
ڀاڪ ٻاٽي ڀلر ڇو ٻاٻن ٻياريو ٻاڻ اڄ.

ٿر جبل ساري وچولي لاڙ ۽ منگرن مٿان،
جام جالارو وٺو جوهن سين جر جنهاڻ اڄ.

مينهن هن موتي وسايا ملڪ ماڪي ٿي ٻري،
سنڌ جي سرسبز وادي سرس ڪئي سرهاڻ اڄ.

برڪتون باريءَ ڪيون ڏس ٿي ڪٺن مان ڪيچ ٻيا،
قرب سان قادر ڪيا ڪنڊ ڪنڊ ۾ ڪلهاڻ اڄ.

اڄ اگڻ تون ٿو اچين "صوفي" اهو ٻڙو ٻسڻ،
آسمان تنهنجي اچڻ جا ٿو ڏئي آهڃاڻ اڄ.

● مومن مليرائي

●

جي ڪهرو ٿا زندگاني ٿئي سجائي دوستو!
عزمِ همت سان آئي ڪريو ڪمائي دوستو!

ڀرت جي ڀڙ ۾ ٻسايو سورهيائي دوستو!
ڪين ڪريو قرب ۾ ڪڏهين ڪچائي دوستو!

ظلم مان ڪجهه ڪين ورندو آ ڪجهه ورنو ڪڏهن،
ڪوڙ سچ جي ٿيندي ڪا آخر صفائي دوستو!

قرب سان جي ٿا رکن هت ڪار ۾ دل يار ۾،
ٻرت تن ٻوري ٻرينءَ جي آ ڀرائي دوستو!

قوم جي خدمت ڇڏي جن ٻيٽ جي ٻوڄا ڪئي،
طمع تن ڪي آ ڪيو ٽڪڙو ٽوائي دوستو!

منهن ڪنديءَ ٻورچان آ دل وراڪو دوسـ ـون،
موٽ، ٻرينءَ "مومن" نه ٿيندي ڪا جدائي دوستو!

نظم

● عبدالڪريم گدائي

اڄ سنڌ ۾ ياد ۾ ڳوڙها ٿو وهايان وينو!

(پنهنجي شريڪ حيات جي ياد ۾)

اي منهنجي سور جي ساٿي سنڌم شريڪ حيات!
اڄ سنڌ ياد ۾ ڳوڙها ٿو وهايان وينو.
تنهنجي خدمت ۽ وفائن کي هينئر ياد ڪري،
تنهنجي تصوير کي سيني سان لڳايان وينو.
توکي ان وقت هو تقدير ملايو مون سان،
منهنجي ٻارن جو جڏهن ڪوبه سهارو نه هيو.
ماءُ جي پيار کان محروم ها ابهم منهنجا،
ٻات اولاده هئي، اميد جو تارو نه هيو.
تون مگر آئين سنڌم گهر ۾ فرشتو بڻجي،
ٻارڙن کي تو مڳي ماءُ جي الفت بخشي.
پنهنجي بي لوث محبت سان تو اي جان وفا،
تو ورائين کي مگي ماءُ جي قربت بخشي.
سنڌ ممتا ۽ سنڌ پيار محبت کي ڏسي،
ٻارڙا داغ يتيميءَ جو وساري ويٺا.
تنهنجي بي لوث محبت جي مٺيءَ لوليءَ ۾،
ٻارڙا پنهنجي سڳي ماءُ وساري ويٺا.
اڄ جڏهن توکي هئي گهرج سنڌن خدمت جي،
تون ڏئي داغ جدائيءَ جو هلي وئي آهين.

گهرجي هر چمن تي اي جان وفا يادن جو،
پيار ۽ قرب جو هڪ نقش ڇڏي وئي آهين.
اڄ سنڌ ياد ۾ ڳوڙها ٿو وهايان ويٺو.
تنهنجي خدمت ۽ وفائن کي هينئر ياد ڪري،
تنهنجي تصوير کي سيني سان لڳايان ويٺو.

● سليم ڳاڙهوي

زندگي

زندگي گلپاش ۽ گلپوش آهي،
زندگي، مرڪ ۽ سهڻو ڪنول!
زندگي هڪ سوز ۽ هڪ ساز آهي، زندگي شيرين صدا، رنگين غزل!
همنشين! هي فلسفو آسان آهي، زندگي تحريڪ ۽ احسن عمل!
گل نه ڪا توکي رهي گهڙيءَ طرح، زندگي سائن پيا سچ تي ڪٽل!
ديس دلبر جي مٽي اڪسير آهي، هن مٽيءَ ۾ لعل لک آهن لڪل!
پل ته سانڊا رنگ بدلائن سوين، فيصلا مردن سندا آهن اٽل!
قلب پٿر، حس" ڪم، مرده ضمير، نفس باغي، روح رکت، ايمان مٽل!
ڪير سوچي، ڪير سمجهي اي "سليم"،
ڪيترا آهن دماغن ۾ خلل!

● خواب حيدرآبادي

قوس و قزح

وچي مقبول ٿيندي آه بلبل جي بهارن ۾،
قفس جون تيليون تبديل ٿي وينديون شرارن ۾.
روان مرده رڳن ۾ خون جو دورو رهي دائم،
وري موٽي اچي من کا مسيحائي بهارن ۾؛
خزائن جي نه ڊڪان سي بچي سگهندا ڪڏهن ڪنهن بر،
نسيم صبح سان ناتا رکيا، جن جن بهارن ۾؛
فروزان آهه شمع جادهءِ منزل مگر همدم،
نه نظرون سي رهيون آهن، اچو ڪن رهگزارن ۾.
طلوعِ صبح جو پيغام ڏي شامِ غريبان کي،
سندس جلوڻ جي رعنائي آ فطرت جي بهارن ۾.

هرائي علم و فن، اسرار ڏس، اڻ راز ڳالهي،
زمين ڇا آهه تون گردش وجهين جيڪر ستارن ۾.

زمانو ويو وڏي اڳتي، انجوميءَ اوهه تي ليرا،
چڙهي وڃ تون به چاڙهيءَ تي، نه ڏس تقدير تارن ۾.

وڃائي ڪرچ ويٺا مون حياتيءَ جي مڙني موڙي،
مگر اسڪو سڄو محفوظ آهي تيهه پارن ۾.

ڏسي ماڙيون ستارن جون ۽ بنگلا هي بلاڪن تي،
اکهر آهي غريبن جو، پيل تن جي اوسارن ۾.

لڳائي بخت سان بازي، اڏر هل آسمان ڏي،
وڃن دشمن ڏڏا ڏيجي، اوي هلچل هچارن ۾.

اٿو اي اوجوانو ۽ هدايو قوم کي پيهر،
جو ورثو هو اوهان جو، سو ويو يورپ جي يارن ۾.

● سرو پچند "شاد"

رستي جو پٿر

هي آ رستي جو پٿر،
هن جوڪوئي ماڳ ناهي؛

دربدر جون ٺوڪرون،	سهڻ هن جو ڀاڳ آهه.
جنهن به ماڻهوءَ کي نه آهي،	پنهنجي منزل جي خبر،
۽ پتو ڪو ماڳ جو،	سو آ رستي جو پٿر.
اهڙو ماڻهو رات ڏينهن،	دربدر آ، خوار آ؛
زندگي بي معنيٰ، هئو،	پاڻ تي جڻ بار آ.
چين ناهي هن کي ڪٿ	ڀاڳ هن کان آ رٺل؛
جنهن نه پرکيو پاڻ کي،	سو آ جيڏري ٿي مٿل.

هي آ رستي جو پٿر.

● م. رويچ سجاولي

ٻئي ڪنڊيون مهراڻ جون

وه واه هي منهنجو وطن، چارئي ڪنڊون جنهن جون چمن،
سَوَ سَوَ منجهس ٻوڪون ٻچن؛ واهڻ وسيون جنهن جون وسن،
سانڀو جيتي جا محبتي، سورهيه سگهارا صحبتي،
سڀ مرد مايون محنتي ۽ قول تن جا قيمتي،
وڻهي رڱو واڪائجن؛ ٻيلا ٻنيون مهراڻ جون،
جنتُ الفردوس آهن، ٻئي ڪنڊيون مهراڻ جون.

جيت جهڏ ڙيون جنسار ڪن، سَت سَت رلڪا سينگار ڪن،
هٿ سُنهن ڏوڙئي هسهار ڪن، تان ڪس ڪهئيون گلزار ڪن،
جلوا ٿا ٻَٽجن جَٽو ٻه جَٽو، سرهائيون اڻ سَو ٻه سَو،
دَرشن ٿين جي ڏَو ٻه ڏَو؛ تان چٽڪ حورون هَو ٻه هَو،
سبحانهٗ سبحانهٗ... ا سي سوڍيون مهراڻ جون،
جنتُ الفردوس آهن ٻئي ڪنڊيون مهراڻ جون.

سَرما وجهي، ڏيئي ڦٽيون، ٻانئي پرڻ لاءِ پدمڻيون،
گڏجيو هلن پنج ست ڄڻيون، "هيڏن ڪنڌن سان" ڪامڻيون،
ڪن ڪي لڏئون ڪن ويندڙا، سر تي سمورين سينهڙا،
گڏجرن پيريا ٻانيءَ گهڙا، ڪن ڪڇ تي ڪن ٻيلهڙا،
هو لاڏ سان لڏاڊيون اچن، ڏس لاڏليون مهراڻ جون،
جنت الفردوس آهن، ٻئي ڪنڊيون مهراڻ جون.

جي ٻوليون تن جون ٻُرن، ٿا چنگ ڪَر چالُن چرن،
يا ساز ڪنهن تي هٿ سُرن، يا روهه تان ٻرڦون پرن،
يَا ڪهت ٻيو ڪو ڳائجي، يَا وَائي ٻئي ورجائجي،
يَا لهر ٻئي ٽڪرائجي، يَا ڪنوار ٻئي پرڻائجي،
يا چيٽ ۾ چٽن ٻڻ ٿيون ڪن، اڄ چاڳليون مهراڻ جون،
جنت الفردوس آهن، ٻئي ڪنڊيون مهراڻ جون.

خوش ٿي ڪتيريون جي ڪيان، تان سانڪن جا مڻ ميان،
جي ڦول ٻانئي ڦيون نيان، تان ساڙ ۾ ڏ ٻيڏون جگان،

هو ديس تان گهوريئون گهڻو ۽ مُلڪ جي مِٺي چمن،
هو ديس جي خاطر جيئن، ۽ ديس جي خاطر مَرن،
ٿل جيئنديئون ٿيئي جڳ رهن، هي جوڌيئون مهراڻ جون،
جنت‌الفردوس آهن، ٿيئي ڪنڌيئون مهراڻ جون.
گيرو آڇن گاڏن سان جت، ڏوڻي آين ڏاڻن سان جت،
کهوٽيا کهمن کهاڻن سان جت، ۽ کهوٽ کهوپاڻن سان جت،
اوڏيو کهڻن سي اجرڪون، تو ٻين تي موتيي ۽ ٽيڪون،
چا ٻٽ بدن جون ٻيهڪون، ٿا سرءِ جون لاهين سيڪون،
اهڙا ٻچا اڄ ٻي چشمن اڪثر آهيئون مهراڻ جون،
جنت‌الفردوس آهن، ٿيئي ڪنڌيئون مهراڻ جون.
جن جا جنگي ۽ جوان ٻٽ، گاڙها جيهنا حلوان ٻٽ،
رالديون ڪڏن رت ساڻ ٻٽ، سرو بچ ٻٽ سرواڻ ٻٽ،
هڪ هڪ سندا هڏا جگر، هڪ هڪ چڏي توڙي ٽڪر،
هڪ هڪ اٿئي سينيي سپر، هڪ هڪ ڪري چوهٽون چٽر،
هڪ هڪ سنديءَ مستيءَ ۾ ڏس، تئون مستيئون مهراڻ جون،
جنت‌الفردوس آهن، ٿيئي ڪنڌيئون مهراڻ جون.

● انور هالائي

اي زندگي

تنهنجي دامن ۾ رکو آهي خوشي،
تون ڪرين ٿي روح دل جي رهبري،
هر قدم تنهنجو ڪري ٿو دلبري،
تون عطا آهين خدا جي ماں خودي،
تنهنجي هر انداز ۾ جادوگري،
زندگي اي زندگي اي زندگي!
تو وٽان مليون هزارين چاهتون،
روز افزون قربتن ۾ قربتون،
تنهنجي باعث مون کي مليون عظمتون،
شاعري ۽ شاعرانه خصلتون،
بزم دل ۾ تو ٿي آندي روشني،
زندگي اي زندگي اي زندگي!

آرزو کي تو ڏنو رنگِ حيات،
تنهنجي باعث آهي حسنِ ڪائنات،
تون ئي آهين عظمتن جي ذات، ذات،
تو ئي سيکاريو اسان کي درسِ صفات،
خستگي کي تو ڏني آسودگي،
زندگي اي زندگي اي زندگي!

تون غريبن جي سدائين رازدان،
۽ رهين ٿي مالدارن مهربان،
تون ئي ليکڪ ۽ ٻڌڻ جي ترجمان،
ٻي ڪٿيا ٻي الٽ تنهنجا داستان،
تنهنجي هرهڪ روپ ۾ آهي دلڪشي،
زندگي اي زندگي اي زندگي!

چور لٽ آهين ڏکڻ اڌ رات ۾،
ڪٿ وري پاڪيو ڪٿي آفات ۾،
ڪٿ ڏئين ٿي جرم تون سوغات ۾،
هرڪو حق موجود تنهنجي ذات ۾،
ڪٿ سڪون ۽ ڪٿ جنونِ بيخودي
زندگي اي زندگي اي زندگي!

ڪٿ وڇوڙو ڪٿ وري ميلو عظيم،
ڪٿ سوين سالن ته ڪٿ آهي اديم،
ڪي سچا سڀ وتن ڪن لئي لعيم،
ڪن جي لئي تون قهر ڪن جي لئي رحيم،
ڪي گلن جا هار ڪن ڪان ٻي رخي،
زندگي اي زندگي اي زندگي!

تخت جا ڪي ئي ڏئي سردار ٿيا،
ڪي وري سوريءَ سندو سينگار ٿيا،
ڪن ڪان پنهنجا ٻڻ پراوا ڌار ٿيا،
ڪي پرايا دل ڏئي دلدار ٿيا،
ڪي رُلنِ ڪن کي ملي ٿي رهبري،
زندگي اي زندگي اي زندگي!

تون ئـي آهـين رهنمائي انقلاب،
تنهنجو ناهي ڪو، ثاني ڪو جواب،
تون عذاب آهين وري ڪٿهين ثواب،
هاا اگر آهين ته هڪ ڪليل ڪتاب،
رهبري ڪٿ ٿي ڪرين ڪٿ سرڪشي،
زندگـي اي زنـدگـي اي زندگي!

● علي محمد "خالدي" لنوي

ڪير ٿر

چـيـن وانـگـر سـنـڌ جـي ديـوار آهـي ڪير ٿر،
دشـمـنـن لـئـه قـبـضـئـه تـلـوار آهـي ڪير ٿر،
وقـتِ مـشـڪـل ۾ اهـڙو آڌار آهي ڪير ٿر،
۽ حـفـاظـت جـو عـلـمـبـردار آهي ڪير ٿر،
سنڌ جـو پشت و پنهه هر وار آهي ڪير ٿر.

سـرزمـيـنِ سـنـڌ جـو اقـبـال آهي خوب خوب،
"سون" ۽ "چانديء" سان مالا مال آهي خوب خوب،
دولـتِ بـي انـت جـو رکـپـال آهي خوب خوب،
۽ لـڪـن "لعل" سـبـب ٿـيـو لال آهي خوب خوب،
سڀ ميسّر هوندي پڻ نادار آهي ڪير ٿر.

پـوـٽ ۾ آهن پـيـا "پکـراج" ڪيئي لـک هزار،
جـن مان پنجن هوند شـاهـي تاج ڪيئي لـک هزار،
زر جـا آهن پـنـه پـيـا "دُراج" ڪيئي لـک هزار،
جـن مان راڻين جـا ٿين ڪـر ڏاج ڪيئي لـک هزار،
هڪ وڏو دُنيا ۾ دُنيادار آهي ڪير ٿر.

"ڪـيـس" جـا محـفـوظ آهـن هـت ذخيرا جا بجا،
سـو صـغـيـرا جـا بـجـا ۽ سـو ڪـبـيـرا جا بجا،
"تـيـل" جـا تنهن ڪـان سـوا آهـن جزيرا جا بجا،
پـکـڙيـا آهـن پـيـا بـي انـت "هـيـرا" جا بجا،
قـدرتـي دولت ۾ شاهوڪار آهي ڪير ٿر.

مختلف رنگن ۾ آهي ”سنگ مرمر“ بي حساب،
”سنگِ اسود“ بي حساب ۽ ”سنگ احمر“ بي حساب،
”سنگِ بهتر“ بي حساب ۽ ”سنگ برتر“ بي حساب،
”سنگِ ابلق“، الغرض آهي ميسر بي حساب،
قيمتي پٿر جي چڱن بازار آهي ڪيرٿر.

”چڱن“ ۽ ”چيروليءَ“ ڪنان مشهور آهي چو طرف،
”ڪوٺلو“ ازديڪ ۽ ٻيو دور آهي چو طرف،
”لوه“ بي انداز سان معمور آهي چو طرف،
”گندرف“ سان خوب سينو چور آهي چو طرف،
معدني اشياء جو جوهه بار آهي ڪيرٿر.

هيت تہ آثارِ قديم جي لہ ڪائي کوٽ آه،
نامور ۽ نامر ڪنهو هت ”رانيءَ جو ڪوٽ“ آه،
جنهن جا اعليٰ ڪُنگرا، جنهن جو اتاهون چوٽ آه،
دائمي آرام فرما هت ”لڪيءَ جو گهوٽ“ آه،
يادگارن سان سچو شهسوار آهي ڪيرٿر.

دل ۾ هن جي درد جا دولهان دکن ٿا رات ڏينهن،
عشق جا هر هر عميق اڏما اٿن ٿا رات ڏينهن،
سوز ۽ سڪ جا سدامي سچ مچن ٿا رات ڏينهن،
پرت جا ڪيئي پتنگ اُن ۾ پچن ٿا رات ڏينهن،
اهڙن ۾ لالڪن جيان لروار آهي ڪيرٿر.

هيت ”هرڻ“ پهريو پٽن تي ٿا ولر ڪريو وتن،
عام البيلا هزارن ۾ ”ڪبڙه“ ڪڏجيو ڪهن،
صبح سانجهي سو ”سره“ ٿا ٻاٺ ۾ مرڪيو ملن،
چاه سان چالاڪ ”چيتا“ لڪ ٽپي لڪيو اچن،
ٻيو ”چراخن“ سان پربو چوڏار آهي ڪيرٿر.

ڪيترا آهن عيان قدرت جا نظارا هتي،
”ڪرر چشمن“ ۾ وهي ٿي فيض جي ڌارا هتي،
”اشنگ“ جا آهن نهايت آر ۽ آرا هتي،
”ڪاج“ جا آهن عجب ڪس، کهڙ کهٽ گهارا هتي،
’خالدي‘ سارو هي پراسرار آهي ڪيرٿر.

● نوازعلي شوق

پيار آمر آ...

مهڪيري هَوا مون وٽ آئي، ٻهار منجهان سا ٻر ٻري،
ڏولاوا ڏک ڏور هليا ويا، لحظي ۾ سڀ جوءِ ڇڏي.

هَوا جي آئي ڇنڊ ڪڙيو، ڄڻ چوڏاري چالاڻ متي،
مشڪ عنبر جي ورڪا ٿي، هر هنڌ سندس سرهاڻ متي.

هن جو مرڪڻ اهڙو ڄڻ ڪا مکڙي مرڪي ناز ڪري،
منهنجو من ٿيو مست ائين، جيئن چالدوڪيءَ ۾ مور نچي.

هن جا ڪارا وار وريا ڄڻ ڪارو ڪڪر ڪو ساوڻ ۾،
ليڪن مان هن ٻيگ پياري، مست ڪيو هو ساوڻ ۾.

هن جا چپڙا قارون الب جون، پسيون پاڪي ڪرڻ جون،
ڪهڙيون ڳالهيون آن سڻايان، سهڻن، منڙن، چپڙن جون.

هن تي ڳالهه ڪئي، مون جهولي ڪولي دل جي خوب ڀري،
گفتو گفتو موتي هو ڄڻ هيرن جي ڪا کاڻ هئي.

آس لهي ٿي ڪين اکين جي، پياس وڌي ٿي پاڻ گهٽي،
بيشڪ دنيا جي هر نعمت آهي تنهنجي قرب ڪٺي.

منڙي: تون جي ملين ته، آس“ ۾ رلندڙ کي ڄڻ چانڊُ ملي،
پيتڪيل راهي ماڳ رسيو، ڄڻ پاڳن هن جي سار لڌي.

ساڪ جيان تون پاڪ سدا ۽ مکڙيءَ جان معصوم سدا،
ڪهڙيءَ ڳڻيءَ توکي ڳاريو جو ٿي رهين مغموم سدا.

ڳوڙها ڪنهنجا جاري آهن، ساوڻ جو جيئن مينهن وسي،
منهنجي اکڙين آڳم ڪيڙا، ليڪن مان جهڙ ڪين لهي.

سارو ڏينهن ڏکن ۾، راتين جو تو منهنجو روح رڙي،
منهنجون دانهون دردن واريون ڪير ٻڌي ۽ داد ڪري.

مجبورين مجبور ڪيو ۽ بيوس منهنجو پيار الا،
سوچي سوچي ٿڪجي پئي هان، تنهنجي ٿينديس ڪيئن پلا.

ڀنهنجو پيار ڪٿوريءَ خوشبوءِ ڪيئن لڪي سو ڪيئن لڪي،
دنيا ڏاڍي ظالم آهي ڀن دلين کي ڪين سهي.
چنڊ هيو مغموم ۽ تارن سڏڪا ساري رات ڀريا،
غم جي مارين ويچارن جا پڻ ج پنيءَ سان ڀار لٿا.
عرض ڪيو مون، "پيار امر آ، رشتو پيار جو ٽٽو ناهه،
منزل ايندي ماڳ ٻه ايندا، پيار جو رستو ڇڏيو ناهه."

● رحيم بخش "قمر"

سنڌ سدائين سائي آهي.

واحدا ٻُولد وسائي-يار، سنڌ سدائين سائي آهي:
سنڌ جي ٻوڪن ٻنهنجيءَ دل کي، راحت خوب رسائي آهي،
سنڌ سدائين سائي آهي.
ڪٿ ڪڪوري، ٻير رَتا ٻڻ، ڳيرن کهوڪهو ڳائي آهي،
سنڌ سدائين سائي آهي.
ڪِپڙ ڪٿوريا ڪوه ڪري اڄ، ٻيرُنِ ٻرت ٻسائي آهي،
سنڌ سدائين سائي آهي.
سرَاهن ڦُلاري، چاليو ٽڙيو، ماڪيءَ موج مچائي آهي،
سنڌ سدائين سائي آهي.
آڪ جون ڦُلڙيون ڦُٽيون آهن، ٻوارن ٻن وڄائي آهي،
سنڌ سدائين سائي آهي.
گل ۽ غُنچا مڪڙيون ماڪيون، ماوڪ سرُولهن وڌائي آهي،
سنڌ سدائين سائي آهي:
موج ڀريو مهراڻ وهي ٿو، سنچر ڊليڊ ميڙائي آهي،
سنڌ سدائين سائي آهي:
ديس لئي دودن ڪنڌ ڪٽائي، سوري سيج ٻٽائي آهي،
سنڌ سدائين سائي آهي:
خلقيو جنهن جي خاڪ مان خالق، بيشڪ کهوٽ پٽائي آهي،
سنڌ سدائين سائي آهي.
بيت ڀٽائي شاهه جا ٻهتر، وحدت واري وائي آهي،
سنڌ سدائين سائي آهي.

ماڻي انهنجو ماڳ ملهايو، لونءِ ڪين لڄائي آهي،
سنڌ سدائين سائي آهي.
ملڪ تہ ٿيندا ڊهندا آهن، سنڌ کي اوج بقائي آهي،
سنڌ سدائين سائي آهي.
ڄنگل جي جهوالڪار ٻڌي اڄ، جوڌن جوت جلائي آهي،
سنڌ سدائين سائي آهي:
مالڪ ايندا، مرندا رهندا، مورن سنڌ ملهائي آهي،
سنڌ سدائين سائي آهي:
سنڌڙي ٻولي ساهہ سڀائي، سُوڌن ڄڻن جي سوائي آهي،
سنڌ سدائين سائي آهي.
سنڌ تان صدقي شال ٿيان مان، اِس "قمر" لئي اهائي آهي،
سنڌ سدائين سائي آهي.

● "تاج" جويو

هيڪل ڇيءُ هزارين ڇوريون،
جان جلي ٿي.
اکين تماشا لکَ ڏسي ٿي،
ڏاڍي ڏني ٿي.
ڏهہ ڏُکيارو سائي! سارو،
سوچ سڙي ٿي.
اڏيءَ ٿاڻي ڳيرو ڳائي،
لنب ڦٽي ٿي.
پونهن راتِ تتر جو ٽهڪو،
ٻاڪَ ڦُٽي ٿي.
ڪَرَ موڙي ڪا ڪُنواري ڪَوِتا،
جهول جهلي ٿي.
ڏاتِ ڪويءَ جو ڏيلُ ڏاڪي ٿي،
ڪيت ڪهڙي ٿي.
ٻارودي ٻيٽن جي سن ۾،
پڙ پڙ پاهہ ٻري ٿي.

● الهداد 'عاصم' ٻوهيو

ماڻهو مذهب مَنُ

تنهنجو مذهب چنڊ ۽ تارا، منهنجو مذهب آ چانڊاڻ،
مون کي پنهنجو مذهب کهرجي؛ تون پل پنهنجو مذهب ماڻ.

روشن اولهہ روشن اوڀر چانڊوڪي ئي چانڊوڪي؛
توکي ٻوھ ٻسي ڏيئا کهرجن؛ پنهنجي من جي اونده ڪاڻ.

پنهنجي هٿ جي ٻوءِ سنگهي تون، پاڻ نڙين تو ٻهڪين ٿو؛
جڻ تہ جهليون وٺو آن مُٺ ۾ ساري ئي جڳ جي سرهاڻ.

ماڻهو ماڻهو جهنڊا جهنڊا ماڻهوءَ ماڻهوءَ جهنڊو آهي؛
ڪارا پيلا ڳاڙها جهنڊا جهنڊن جي ٿي وئي جهنڊاڻ.

ماڻهوئڙي جو مَنُ وڃائي ماڻهو اهڙو ويڳاڻو؛
جڻ تہ آهو ڪو سنڌي آ ۽ ويئل ٿس ڏيهہ جوان جماڻ.

تنهنجي ڀاڳ ۾ اونهو لاهي موتين جي ٿو سڌ ڪرين!
تون ٻورو ۽ تنهنجو من ڀي ٻورو تون تالڪڙي تي ٿاڻ.

ڏاڍا چيبون چڻگون سڀئي هاڻ وسامي خاڪ ٿيون؛
خاڪ ۾ ڪوڙو جوهر هولڊو لاحق وڃي خاڪ اُن چاڻ!

ٻئي هرڪنهن جو مَنُ ٻہ تہ پنهنجي من جهڙو ئي وسوڙل آ!
ڪنهن سان حال ڪندين تون عاصم! ڪنهن سان سور سليندين هاڻ.

● ملڪ نديم

ڪيئي عيدون موٽي آيون...

ڪيئي عيدون موٽي آيون، ورڻيو اُن تنهنجو ڀاڳ مٺا،
عيد ملهائين تون ٻہ خوشيءَ سان، ڳاهہ ڪو اهڙو راڳ مٺا.

ڪيئي عيدون موٽي آيون، ساڳيو تنهنجو حال الا،
صدين ڪمان آ سن ۾ گذريو، تنهنجو سال ٻہ سال الا.

ڪيئي عيدون آيون، ويو تنهنجو لاهي بخت الا،
تنهنجي رت کي چوسيندڙ جو قائم آهي تخت الا.

ڪيئي عيدون موٽي آيون، ڏک نه تنهنجا ڏور ٿيا،
وعدن تي هٿ سؤ سؤ پيرا، توسان هين ڪلور ٿيا.

ڪيئي عيدون موٽي آيون، سُک نه ڏٺا هٿ سالڪين ڙي،
ڪوڙ سڃاتو ظالم کي لا، سنهنجن مٽڙن جهالڪين ڙي.

ڪيئي عيدون موٽي آيون، تو نه بيجر بدلايو آ،
جو تنهنجي پگهر تي پلجي ٿو، تنهن سوا محل بنايو آ.

ڪيئي عيدون موٽي آيون، ڦٽ نه چٽيئي، ار، پيرن جا،
بر سر ۾ زر جا ڳاهيل، هاري چمپل ڏس وڏيرن جا.

ڪيئي عيدون موٽي آيون، صبر جو زهر نه هاريو تو،
زهر، سئون سان ظلم ڪيا، پر انتي ڪين اهاريو تو.

ڪيئي عيدون آيون، مالجهين سائو لاهي ماڳ الا،
ظلم جي باهه کي جن آ ٻاريو، تن کي لڳي ڪٿ آڳ الا.

ڪيئي عيدون موٽي آيون، تنهنجن ٻچن ڪٿ ڏڻ ڪيو،
ٻانن کي ٻيڻ جو پورهيت، اڃا نه تو آ پهه ڪيو.

ڪيئي عيدون موٽي آيون، تو کي ساڳو ويس الا،
پار وڏيري وٽ تون ڏس آ، سؤ سؤ وارو ڪيس الا.

ڪيئي عيدون موٽي آيون، مرڪ نه آيئي چپڙن ۾،
دليا ڀٽي چنڊ تي ۽ تون، پنهن پيو ڪاڻين هٽڙن ۾.

ڪيئي عيدون آيون، ململ مسلي نه تنهنجن ٻارن کي،
مخمل جا ڏس چولا، سي سوَ، هٽڙي ٻاٻين ٻارن کي.

ڪيئي عيدون موٽي آيون، تنهنجي ڪٽني ۾ ساڳ اڃا،
ست رچيءَ جو ظالم جي گهر، هلي پيو ڦو پاڳ اڃا.

ڪيئي عيدون موٽي آيون، سنڌ اڃا آ سورن ۾،
سنڌ جا وارث اکڙيون تون ٻٽ، ڪهڙن آهين پورن ۾!

● نصير شاد مرزا

رات رهڻ لئي

ديس ڇڏي هي،
هل تہ هلون ور،
الت بحر جي،
انت تري ۾.

ديس دروهي ڇيڻ اہ ڏيندا،
وک وک تي پيا هاء ڏاکيندا،
سور سلڻ لئي،
ديس ڇڏي هي،
هل تہ هلون ور،
الت بحر جي،
الت تري ۾.

جڳ جي آهي ريت پراڻي،
تنهنجي منهنجي آهي جواڻي،
رات رلڻ لئي،
ديس ڇڏي هي،
هل تہ هلون ور،
الت بحر جي،
الت تري ۾.

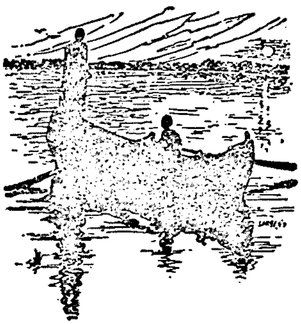

آزاد نظم

● "عنايت" بلوچ

هڪ گڏريل ياد

ڪا ڇوري وارن کي ڇوڙي،
در ڪولي سامهون بيٺي آ-
هوءِ ڪهڙوري ٿي،
مان سوچيان او:
هيءَ ڇوري ڪاٿي زوري آ.
ڇو ڪهڙوري ڪهڙوري ڪهاڻي ٿي،
ٽڙهاٽي ٿي، پرماڻي ٿي،
مان هن جو ڏوهي پي ناهيان،
ڇا مون مان هوءَ لئون لالي ٿي؟
مان سوچيان ٿو:
هوءَ هاڻ ڇري، مون ڏاهن سڙي،
چپ چاپ اچي هنج ۾ ويٺي.
مان ايوس ٻنجي ريو آهيان،
ڇا سولهن سان مان سينو ساهيان؛
چاتيءَ جي چهاون ڪان توبه،
آخر ته فرشتو مان ناهيان.
تن ٽڙاي اهو،
هوءَ پنهنجن ٻاهن سان مون ڪر،
ڇوڪرد وڪوڙي ويٺي آ.
هن ڇاتي مون سان لاتي آ،
ڄڻ روز ازل ڪان آتي آ،

هيءَ لالڪڻ جوڳڻ آهي ڪا،
جنهن جو ڪاڪل ڪاڪل ڪاتي آ:
هوءَ مرڪي ٿي.
جڻ ڪل ٽڙي ۽ ٻهڪي ٻا،
۽ ڏنه سندس موتين داڻا.
سي موتين کي شرمائن ٿا،
سي هيرن کي هرکائن ٿا؛
۽ اڻ سندس ٻڙچيون پالا،
سي کهورن سان دل ڪهائن ٿا،
هڪ چرڪ پريو،
هي حسن ته مارڻ لئي آهي،
۽ آءٌ اڃا جيئرو آهيان؛

جهٽ پڙڪو ڪاٿي ٻيئس مان،
مان 'ديوي' تو جهڙو ناهيان،
تون وچ جيتان آئي آهين،
مان ڪير هان جو سينو ساهيان.
دل ڏڙڪي ٿي-
اهان هن کي کهوريندوئي رهيس،
هوءَ سڏڪي سڏڪي ساٿي ٿي.

ٻوه سالگ سنباهيا هُن سسئي،
جتان ترهئون ڪاهي آئي هُئي،
جڻ اور اکين سان لڪري وئي،
جڻ قيامت برپا ٿي ويئي.

اڄ روئي پيس-
هوءَ ڪير هُئي، ڪيڏانهن وئي،
جنهن جي ياد آ منهنجو سرمايو.

هوءَ مون کي جيارڻ آئي هئي؟
يا مورئون مارڻ آئي هُئي؟
ٿو سوچيان هاڻ تہ منهنجي هُئي؟
۽ منهنجي ڪارڻ آئي هُئي-
گهٽين ۾ گهارڻ آئي هُئي
ڪري ياد وسارڻ آئي هئي.

● خادم حسين خادم

جيجل

تون سڏجين ٿي هن جي ماتا،
جيجل، امڙ، اورڻ، سائڻ،
هي تنهنجي دل جو ٽڪرو آ،
هي تنهنجي هردي جو واسي،
تنهنجو ٻالڪ، تنهنجو پالڪ.
پيٽ ۾ ٽاٽول، ڪير ٻپاڪ،
تنهنجي ور جي هڪ ايشالي،
تنهنجو ٻچڙو، تنهنجو جالي.
تنهنجي دم سان هن جي جندڙي،
هن جي دم سان تنهنجي ياد.
اڄ ڇو هن تي ڪهل ن آيئي،
پنهنجي رَت، ڇو پاڻ وهايئي،
ايڏي ڪاوڙ، ايڏي نفرت،
تنهنجي پيرن هيٺان جنت.

قطعا

● آغا عبدالنبي خان 'عليگ'

(١)

ڪيا عهد وفا جن ها، ويا سڀ ٿي سي هرجائي،
رهي تسڪين دل لئي ٿم، رکي هٿ ٻاده پيمائي.
قلمدان آهي، ڪاغذ آ، اٿم هڪ ڪنج تنهائي،
خيال مرگ آ 'آغا'، رهي ناهي هوس ڪائي.

(٢)

روئي مرغ چمن مون لئي، جلائن پنهنجا خرمن ٿا،
ڏين اڄ نوحه گر مون لئي، سمن، سوسن ۽ گلشن ٿا.
ڪڏهن ڪعبي ۾ هوندو هس، ڪڏهن بتخاني ويندو هس،
تڏهن منهنجي جنازي سان، هلن شيخ و برهمن ٿا.

(٣)

اڄ گردش افلاڪ ڪئي ٻاڪار ڏسان ٿو،
جي خواب ۾ ها، تن کي ٻي، بيدار ڏسان ٿو.
هوشيار ذرا رهجو، اي سرمايه جا مالڪ،
هي دؤر، اوهان لاءِ، گران بار ڏسان ٿو.

(٤)

مون لاءِ آهي دلبر، تنهنجو وصال بس،
ممڪن نه آ وصال ڪر، آهي خيال بس.
ٻچڙ جو تنهنجي بزم ۾ امڪان ڪونه آهي،
آ رهنشين گدائي سودائي خيال بس.

(۵)

بس عشق ۾ اي دلبر، رنجور رهان ٿو،
سان دولتِ ديدار کان مهجور رهان ٿو.
هن داغِ جگر زار کان معذور رهان ٿو،
رنجور ۽ مهجور ۽ معذور رهان ٿو.

● شيخ عبدالرزاق 'راز'

(۱)

وهائي لڙڪ سڄي رات ويهي گهاري سي،
اسان جا اين اجهو سوگوار ٿڪجي پيا.
هلي هلي به آميدن تي هو ڪهڙو هلندا،
ڏسو به چپا ٿا وڃو جان نثار ٿڪجي پيا.
وڃي پڌايو اٿن شهر ۾ سڄا ٻڌجي،
اسان جي 'راز' جا اڄ رازدار ٿڪجي پيا.

(۲)

جي سرِ شام اچين يار سان ڪي ٻه پري،
رات جو وقت ذرا پيارا اوپرو ٿيندو.
يار لاهي ته وري دل سان ٿي پنهنجون ڳالهيون،
عشق جي وات تي ڪوئي نه اڪيلو ٿيندو.
هر عبادت جي پنهان روز پڌون ٿا هوڪو،
هر رياضت ۾ عجيبن سان ڪو ميلو ٿيندو.
تنگ و تاريڪ فضا کان نه مگر دل گهبرا،
ايئ آخر ته وري صبح سوڀلو ٿيندو.

● سومرو محمد اسحاق 'راهي'

(۱)

آرزو جا ڏينهن وڌلندا ٿا وڃن،
زندگيءَ جا ڏينهن گُهٽندا ٿا وڃن.
ڪشمڪش ۾ مدعا ڏسجي پئي،
جستجو جا ڪنڌ ڪسندا ٿا وڃن.

(۲)

واپار محبت جو ڪري ڪو ته ڪيان،
دل، دل تي ڏيڻ وارو اچي ڪو ته ڏسان.
هر ڪنهن کي لفعو ڪهرجي ٿو واپار سندو،
نقصان وٺڻ وارو اچي ڪو ته مڃان.

(٣)

منهنجا سائي سارين ويٺو،
لڙڪ اکين سان هارين ويٺو.
ورهين کان ويڳاڻا "راهي"،
سرت سرائي ساريـن ويٺو.

(٤)

اڄو ڪي وصل ۾ تنهنجو رسڻ ٿو ياد اچي،
ڪچهري مان رُسي تنهنجو آئڻ ٿو ياد اچي.
ڪيان ٿو ياد ٻيو تنهنجي هر ادا کي سڄڻ،
ڪلهه ٿو ياد اچي ۽ رڻ ٿو ياد اچي.

(٥)

سور سـ ساڳيا سور ٻـ ساڳيا،
ليـنـهن سنـدا لاسور ٻـ ساڳيا.
ٻاله ٻنل هي اکڙيون آليون،
مردن جا مذڪور ٻـ ساڳيا.

(٦)

احتراماً ڪجهه ڪڇون ٻي ڪين ٿا،
اک ڪشي توڏي ڏسڻ آ لاروا.
يا حجابن کي ڇڏيون توڙي ٻلا،
يا ته حجت جي ڪيون ڪا انتها.

(٧)

مرڪ تنهنجي منهنجو من موهي ڇڏيو،
تنهنجي صورت منهنجا مَن وسري ٿي.
اڄ ته توسان ڳالهڙيون ڪجهه جون ڪيان،
تو سوا هت ڪا گهڙي گذري ٿي.

(٨)

ڪڏهن صبح آهي ڪڏهن شام آهي،
اهو زندگيءَ جو ٿيو نام آهي.
ڪٿي قطره خاطر سکن خشڪ لب ٿا،
ڪٿي ٻي ڳهُريو جام تي جام آهي.

نيون طرزون

● منصور ويراڳي [مائيت]

زندگي

اي جمال زندگي! او زندگي!
مرڪ سان ڪڏ لڙڪ تنهنجو آ نشان
هر گهڙيءَ ڪئي پنهنجو پنهنجو داستان
هر فساني ۾ سنديءَ تابندگي.
تون گلن ۾ بحر بر ۾ 'تون ئي تون'
بزم ڇا؟ تون رزم ۾ پڻ آشڪار.
تنهنجو چرچو جڳ ۾ آ ليل و نهار،
هر گهڙي شام و سحر ۾ 'تون ئي تون'.
موت ۾ پڻ تون رهين پردي اندر،
تنهنجي خاطر سورما ٿا سر ڏين.
جهور پوڙها پڻ جياپي لاءِ جيئن،
آس تنهنجيءَ ۾ ته ايڏو آ اثر!
ذرو ذرو ۾ سنديءَ حق جو مثال
اڄ ٻه آ 'منصور' سوريءَ تي اهال.

● ولي دائود پوٽو [هائيڪا]

●

پوڏ اڙي او پوڏ،
ماڻهوءَ ماڻهوءَ سان پڏو،
چولو، اجرڪ، ڪوڏ!

ماڻهوءَ ماڻهوءَ ماس،
ڪائي ويٺو معاشرو،
پنجي اڌن راڪاس!

زندو آهي روح،
ترندو آهي پاڇهين،
پيڙو، امت، اوح!

ساڳيو آ سنسار،
اڄ جو ماڻهو پر 'ولي'.
ڇو آ هاڃيڪار!

ڏينڪا ڏينڪا ڏير،
ماروئڙن جي ملڪ ۾،
پاڻيءَ پاتا پير!

ماڻهو ماڻهو جوڙ،
مٽيءَ ۾ ايهي ڪري.
هاڻي ويٺو لوڙ!

آيا رولين رنج،
ڪڪرن پنهان وچ 'ولي'.
چاڻ وجهي ٿي ڪيچ!

مٽيءَ لڌو مان،
پاڻ سمائي پاڻ ۾.
پنجي پيو انسان!

تريا چرتر چال، — ماڻهوءَ ماڻهوءَ ڏيک،
من موهيءَ جي ماري، — لڪندڙ لڪيا پاڻ ئي،
ڪيئي قيل و قال! — ابتدا سبتا ايڪ!

ٺاريءَ ٺاريءَ ڪاڻ، — ڪيڏا ريب فريب،
پنهنجي پنهنجي ڇهنب سان، — ماڻهوءَ ماڻهوءَ کي ڏنا،
تنهنجو وئي ٿو لاڻ. — ڏاڍي ڏکن جا ڏيپ!

ويڇهيندڙ وينجهار، — ايندي ويندي چاڻ،
جوکي جوکي ڪن 'ولي'، — ليٽ تہ ٿيندي ڏيه سان،
هڻرا ڪنڪر ڏارا — ڏوهن جي چنڊ ڇاڻ!

سڏڪن سڏڪن ساز، — رولو رولو رات،
رئندڙ رئندڙ راڳيون، — پنڪي پنڪي کهرورن،
سالهن جا آوازا — پره ڦٽيءَ پريات!

پمرادو ۽ پير، — ابن پر ڪا تعليم،
اڳيان پٺيان پاڻ ۾، — گهرڪان اڪري چوڪرا،
ڊوڙڻ شام سويرا — سوچڻ ٿا اسڪيرا!

من واهڻ ويران، — پڙهي پرجهي پاءِ،
پره پنهنجي سوچ ۾، — ڏيٿو ڏيٿو ڏاهو چوي،
آهي ڪو انسان! — چوٿڻ لاءِ چلاءِ!

سوچ پريا مهراڻ، — لوچ لهي ٿي لال،
اٿي آهي سنڌ جي، — ڏاهو وڃائي ڏڪ 'ولي'،
چالهتن ۾ چاڻ! — محنت سيڙي مال!

ڳاڙها لال ڳتول، — محنت لاهو ميار،
جيئڻ منهنجي سنڌ جا، — مولسن ڪهڙا سڪ 'ولي'.
چوڏا شال جهنڊول، — او سنڌڙيءَ جا پارا

اچ وڃان جي ڏور،
ساٿي مون کي سارجو،
ڪنهن ويري ڪنهن پورا!

۲

احسان

"جڏهن آءٌ ڏسان ٿو ته هزارين ماڻهو ملي پنهنجي ضمير کي لتاڙين ٿا، هڪ ڪاغذ تي لکيل حڪم ڪري پنهنجي ڀائرن جا حق غصب ڪن ٿا، تڏهن آءٌ مٿن لعنت ڪريان ٿو. منهنجي زبان کي سخت سمجهيو وڃي ٿو — پر آءٌ "سچائيءَ" جهڙو سخت آهيان ۽ "انصاف" جهڙو بي لحاظ: آءٌ آزاديءَ جي باري ۾ نڪي نرم ڳالهائي سگهان، نڪي نرم لکي سگهان ٿو: آءٌ هڪ انچ به پوئتي هٽڻ لاءِ تيار نه آهيان. آءٌ چاهيان ٿو ته نڪي منهنجي مرضيءَ خلاف ڪو مون تي حڪومت ڪري، ۽ نڪي ئي آءٌ ڪنهن ٻئي لاءِ ائين ڪريان. هڪ شخص جي آزادي ڪري سبب ساريءَ دنيا جي آزادي خطري ۾ پئجي وڃي ٿي: ان ڪري اسان کي گهرجي ته پنهنجو مقصد اهو ئي مقرر ڪريون ته 'آزادي — سڀن لاءِ، هر هڪ لاءِ ۽ هميشه لاءِ.'"

— لا ئڊ گير يزن

نجم عباسي

صدمو

هيءَ ڳالهه ان رات جي آهي، جنهن رات فوجي قانون نمبر ١١٤ هيٺ، ريڊيو تي، ڪڍيل ڪامورن جا نالا پڌرا ڪيا ويا.

اها پڌرائي، رات جو اٺين بجي ٿي.

رات جو ٻارهين بجي ڌاري، جڏهن ڊاڪٽر، ان جي نرس ۽ جهڙالي ماڻريءَ ۾ اچڻ ننڊ شروع مس ڪيو ته زور سان کڙڪوڙ والڪر، گهر جو دروازو کڙڪيو؛ ۽ ايستائين کڙڪندو رهيو، جيستائين هو سجاڳ ٿي، اوٻاسيون ڏيندو، ٿيڙ ڪائيندو، ڪواڙ لاهڻ نه پهتو.

سامهون پنهنجي ڳوٺاڻي ٻار، نيڪ محمد جو پٽ ڏسي، هن کي هڪدم انديشو جاڳيو ته ڪٿي هن کي دل جو دورو نه پيو هجي. ڇو ته ريڊيو تي، ڪڍيل آفيسرن ۾، پنهنجي هن سنگتيءَ جو نالو ٻڌي چڪو هو.

هڪدم ڇوڪري کان پڇيائين:

”پاڻهين ته ٺيڪ آهي؟“

”ها، ابو ته ٺيڪ آهي، پر چاچي نبيل کي پيا ٿا دورا پون.“

نبيل ڪو ڇوڪري جو سڳو چاچو ڪونه هو. پر پٽس جو ڀائرن جهڙو دوست هو، ڊاڪٽر به هن کي سڃاڻندو هو.

”انهيءَ کي وري ڪهڙا دورا ٿا پون. ڇا ٿيو ٿنس؟“

”جنهن وقت کان وڏي بابي جو نالو ريڊيو تي ٻڌو اٿائين، تنهن وقت کان ڏاڍا پيا هواس ۽ وٺلي پيو. حالت جيئن پوءِ تيئن خراب ٿيندي ٿي وڃيس.“

ڊاڪٽر وري سندس پيءُ بابت پڪ وٺڻ لاءِ پڇيس:

”۽ پاڻهين ته ٺيڪ ٺاڪ آهي نه؟“

”ها سائين، هو صفا ٺيڪ آهي. توهان کي چاچي نبيل کي ڏسڻ خاطر سڏايو اٿائين.“

ڊاڪٽر پهتو. نيڪ محمد اڳي هن سان مليو. هو پنهنجي نوڪريءَ تان لهڻ واري صدمي ۽ مايوسيءَ کي جڙتو مرڪ جي پردي ۾ لڪائڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. اڃا ڪا ڳالهه ڪرڻ کان اڳ، يڪدم کٽ تي ليٽيل دوست ڏانهن ڌيان ڇڪائي، ڊاڪٽر کي چيائين:

”يار، هن کي دورو پئجي ويو آهي. ڪو ٻلو ڪر.“

پريل ڪٽ تي بيهوش پيو هو، ڪنڌ هڪ پاسي لڙڪيل هوس، ۽ ڏکيا ڏکيا ۽ ٽڪڙا ٽڪڙا ساهه کڻي رهيو هو. وري ڇنڪون، پالهون ۽ پوءِ سارو بدن سيٽي، وڦلڻ لڳو......

هن جي پاري ۾ ايڪ محمد بہ ساڳي حقيقت ٻڌايس تہ ريڊئي جي اعلان کان پوءِ ئي اها حالت ٿي اٿس.

ڊاڪٽر هن جي چڪاس ڪئي. ليڪ محمد کي دلداري ڏنائين تہ دماغ تي صدمي جو عارضي اثر آهي، اجهو ٿو ٺيڪ ٿئي. هن کي سُئي لڳايائين ۽ هڪ شيشي نڪ تي رکي هن کي سنگهايائين.

ڏهن منٽن اندر ئي پريل کي هوش اچي ويو.

هن کي گرم گرم ڪافي پياري وئي. ليڪ محمد ۽ ڊاڪٽر گڏجي هن کي تسلي ڏني تہ مڙئي خير آهي، ڪهڙي فڪر ڪرڻ جو ضرور ڪوهي.

پوءِ پريل ڳالهائيندو رهيو:

”اسان کي اول ئي شڪ پئجي ويو هئي تہ اسان جي صاحب جو ناءُ لسٽ ۾ آهي: ان ڪري مان پنهنجي ڳوٺ جي چڱن مڙسن جو ميڙ وٺي، ان وزير وٽ ويس، جيڪو اسان واري تڪ مان چونڊيل آهي. اسان ٻنا ڪنهن لالچ جي، سڄي ڳوٺ جا ووٽ هن کي ڏيارايا هئا... اسان پنهنجي هڙئون خرچ ڪري، هن جو ورڪ ڪيو هو، اسان رات ڏينهن هڪ ڪري، هن جو ساٿ ڏنو هو. پر هن اسان جو هي معمولي ڪم بہ ڪونہ ڪيو، ۽ ڪوڙو دلاسو ڏئي موٽائي ڇڏيائون... سائين، خبر اٿوَ تہ صاحب (ليڪ محمد ڏانهن اشارو ڪري) سرڪار بهادر جي عتاب جو شڪار ڇو ٿيو آهي؟ توهان کي خبر نہ هوندي. مان ٿو ٻڌايانوَ: حڪومتي پارٽيءَ جي فلاڻي زميندار، صاحب کي هڪڙو ناجائز ڪم چيو هو. صاحب انڪار ڪيو هو، جنهن جي پاداش ۾ هن کي هي ڏينهن ڏسڻو پيو آهي.“

هو گفتگوءَ جي وچ ۾ ڪاربن جو ڦوڙيو بہ وسائيندو رهيو.

ڊاڪٽر هن جي دوستيءَ جي خلوص ۽ سچائيءَ کان ڏاڍو متاثر ٿيو. اهڙي دوستي هن زماني ۾ ڪٿي!

ايڪ محمد ايس. ڊي. او هو. اصل ۾ تہ غريب جو ٻار هو، پر نوڪريءَ دوران ان سڄي دولت ڪمائي هئائين. هو لڪن ۾ ڪيڏاهو هو ۽ شاهاڻي ٺٺ سان رهندو هو. ڊاڪٽر هن جي گهر ويندو هو تہ سندس ٻہ ٻہ نوان نيون موٽرون ۽ چيپون بنگلي اڳيان بيٺيون هونديون هيون. ڊرائيور، چوڪيدار، پٽيوالا، نوڪر، زميندار، ٺيڪيدار، آبدار، داروغا ۽ ٻين

ماڻهن جا هشام لڳا پيا هوندا هئا. گهر جي دروازي ڀرسان ٺهيل وڻن ۾ ۽ پکيون ٻنارئون ٻڌيون هونديون هيون.

اڪثر هن جي گهر هڪ نه ٻئي بهاني سان دعوتون ٿينديون هيون. اهڙن موقعن تي بنگلو بجليءَ جي رنگ برنگي بلبن جي جهرمر سان ٽهڪن لڳندو هو، ۽ آسپاس جي فضا ۾ گيتن ۽ سهرن جا سُرَ گونجڻ لڳندا هئا. پاڙيوارن تي هنن جي اميريءَ جو سڪو ڄمي ويندو هو، ۽ ٻيو وارن گهرن جي ٻچڙن ۾ رشڪ جو جذبو جاڳندو هو.

خاص دوستن سان، خاص محفلون ته ڏهاڙي ٿينديون هيون، جن ۾ شراب ۽ ڇوڪرين جو شغل رهندو هو... جتي لاڻي جي جادوءَ سان دوست داد ڏيندا هئا ۽ سهڻيون پلهار ليندڙيون هيون. جتي اوڻن جي لماڻش تي ڇنڇهرن جي ڇم - ڇم ٿيندي هئي ۽ جوان جسم بي لباس ٿي جهولندا هئا. جتي ٻنونءَ جي زنجيري ڪلڻ سان گڏ، پاڻين جا پوچ ڪلي پوندا هئا ۽ فحش حرڪتون ۽ گفتا ٽهڪن جي ٽيڪ ٻنجندا هئا، ۽ گناهه ثواب جا فرق پاڻين ۾ ٻڏي ويندا هئا.

ڊاڪٽر لاءِ وڏي مصيبت ته سندس زال مچائي رکي هئي. هوءَ سدائين ايڪ محمد ۽ هن جي زال جو حوالو ڏئي، مهڻا ڏيندي هئس ته:

”هن جو مڙس، ڪاڏي پيتي جي خرچ لاءِ هن کي ٻي هزار رپيا ماهوار ڏئي ٿو. هوءَ هر مهيني ٻي - چار قيمتي ۾ قيمتي ۽ اوچي ۾ اوچن ڪپڙن جا جوڙا وٺي ٿي. جيڪو به نئين ڊزائين جو گهڻ جو سيٽ اچي ٿو، سو شهر جي عورتن ۾، پهرين پهرين هن جي گلي جو سينگار ٻنجي ٿو. مون کي هڪ - ٻه گهرو ڪپڙ ڪولي ڏيکاريائين، ته ان جو هڪڙو خالو سچو ٻنجاهه ۽ سؤ جي اوڻن جي ٿهين سان سٿيو پيو هو: هزارين رپيا ٿيندا... ۽ تون مون کي گهر جي خرچ لاءِ ڇڙا پنج سؤ ۽ هڪ سؤ کيسي خرچي ڏيندو آهين. مان ته پنهنجي ساهيڙيءَ جي پيٽ ۾ فقيرياڻي آهيان. هوءَ هر مهيني ميلاد، عيد، ٻارن جي سالگرهه ۽ پنهنجي ٻهاڻن سان ٻي - چار پيرا پارٽيون ڪندي آهي. مان سال ۾ ڇڙو هڪڙو پيرو ٻنڙي جو سالگرهه به مٽن ملهائيندي آهيان ته به توهين ڪرڪندا آهيو.“

ڊاڪٽر زال کي سمجهائيندي چوندو هو:

”ٻڪ محمد وٽ آهي فضل ربي. ورنه هن جو پگهار ته فقط چار سؤ آهي. سو مان روز جو پورهيو ڪندڙ، رشوت جيترو خزالو ڪيئن ٻنائي سگهندس.“

نوڪريءَ تان لٿي، هن کي ٻي سال ٿي ويا آهن. ڊاڪٽر هن جي گهر ويندو آهي ته اتي ڪڪڙوڪو لڳو پئي هوندي آهي. ڪو سڏ اولاڻ وارو به ڪونه هوندو آهي. نه نوڪر نه چوڪيدار، نه مينهون نه موٽرون، نه مهمان نه محفلون. روشنايون ٻدران اولاهيون، سُرن ٻهران سناٽو ۽ ٽهڪن ٻدران اداسائي.

لوڪريءَ تان لهڻ ڪان پوءِ هن روڪ رقم سان ڏنڌو ڪرڻ چاهيو. ٻه موٽر ٽيڪسيون ۽ ٻه رڪشائون خريد ڪيائين. پر ان ڏنڌي سان واقفيت نه هجڻ ڪري، ڊرائيورن ۽ مسترين اهڙيون چٽيون لاٿس، جو ٻارهن مهينن ڪان پوءِ، اهي چارئي گاڏيون وڪڻيون پيس. حساب ڪيائين ته مُور ته پاڻيءَ ۾ پيس، پر هڙان ڏهه هزار به ڏئي چڪو هو.

وري ڪن دوستن سان گڏجي، انَ جو واپار ڪيائين. پر دوستن اهڙو دلبو ڏاس، جو نفعو ته نفعي جي ماڳ، مرڳو سيڙايل چاليهن هزارن ڪان به هٿ ڌوئڻا پيس.

قانون جي وٺ پڪڙ کان بچڻ واسطي، لوڪريءَ جي زماني ۾ هڪڙي دل گهرئي ۽ پروسي جهڙي دوست جي نالي زمين خريد ڪئي ويو هو. اها ان لکن جي ملڪيت هئي. اهو دوست هن کي ان زمين جي آمدني ٻهچائيندو هو. لوڪريءَ تان لٿو ته اهو دوست ئي ڦري ويس، ۽ ملڪيت يا ان جي پيداوار ڏيڻ کان صفا انڪار ڪري ڇڏيائين. ان تي وڪيل جي صلاح سان هڪڙو ڪيس ڪيو هئائين. ڪيس کي هلندي ٻه ادائي سال ٿي ويا هئا، پر اڃا ڪو ڪڙ تيل ڪونه اڪتو هو.

ڊاڪٽر پنهنجي بيگم کان پڇندو هو ”ڏي خبر، هاڻي تو واري ساهيڙي، ايڪمحمد جي زال جا ڪهڙا حال آهن؟“

”حال ته ڏاڍا برا اٿس. سارو وقت وڃي حڪومت ۽ حاڪمن کي پٽيندي آهي.“

ها، اسين پري پهچي حال ۾ هليا آياسين. ڳالهه هئي ان رات جي.

هڪ بجي ڌاري ڊاڪٽر آئيو. اڌ رات ٿي چڪي هئي. سياري جي شروعات هئي. هن مهل، چڱي چوکي ٿڌ ٿي چڪي هئي، پر تنگ ڪندڙ نه هئي. آپ تي چنڊ چمڪي رهيو هو، ۽ ڪهٽين ۾ ڦڪي چاندوڪي هئي. اڄ وچ خبرڪا هئي، وقتي ڪا رڪشا يا موٽر لنگهي ٿي. ايڪمحمد جي موٽر ۾ ڇڏي اچڻ جي آڇ جو انڪار ڪري، هو سندس پٽ کي ساڻ ڪري، پنڌ اڪتو. ڊاڪٽر جو گهر گهڻو پري ڪونه هو ۽ هو خود وجهه ملڻ تي، پنڌ ڪرڻ ۽ جنگهون ساهڻ پسند ڪندو هو.

ايڪمحمد جو هي پٽ پندرهن سالن جو هو ۽ مئٽرڪ پڙهندو هو. هن وقت هو ڪجهه ڳڻتيءَ ۾ پڌل ٿي ڏٺو.

”چاچا ڊاڪٽر! چاچو پريل ٺيڪ ٿي ويندو نه؟“

”ها پٽ، هو ته ٺيڪ به ٿي ويو.“

”ڪو خطرو ته ڪونهي؟“

”نه، ڪو خطرو ڪونهي، ڪا فڪر جي ڳالهه ناهي.“

”چاچو پريل اسان کي ڏاڍو پيارو لڳندو آهي، اسان کي ڏاڍو پيار ڪندو آهي، بيماريءَ سيماريءَ ۾ به اسان جي ڏاڍي ٽهل ٽڪور ڪندو آهي. بابو به اسان جو ايترو خيال نه ڪندو آهي جيترو چاچو پريل.“

"اڇا،" ڊاڪٽر چيو:

"۽ اسان لاءِ ڏاڍا ڏول مٺايون ۽ سوکڙيون آڻيندو رهندو آهي."

"ڏاڍو سٺو ماڻهو چئبو."

"ٻين واسطي ڪٿي ڪهڙو نه هجي، پر اسان لاءِ ته ڏاڍو سٺو آهي."

"ٻين سان چڱو نه هلندو آهي ڇا؟"

"خبر ناهي، مهينو کن ٿيو ته چاچي اربل پنهنجي پر واري لنڊي ڪاٺيدار جي زمين تي زوريءَ قبضو ڪيو، جنهن تي جهڳڙو ٿي پيو ۽ پوليس چاچي اربل کي پڪڙي آئي، پر پاڻ جي پارت سپارت ڪري، چاچو اربل بچي ويو."

"اڇا، مون کي خبر ئي ڪانهي."

"ها، چاچا، ۽ ٻ-ٽي پيرا منهنجي سامهون چاچي اربل جا ڪجهه هاري، هن جي ڏاڍاين ۽ بدمعاشين جون ڳالهين کي دانهون ڏيڻ آيا هئا."

گهر پهچڻ کان پوءِ، لنڊ جي گوڏ ۾ پهچڻ تائين، ڊاڪٽر، اربل جي دوستيءَ جي خلوص جي باري ۾ رشڪ جي جذبي سان سوچيندو رهيو. هن کي پنهنجي باري ۾ گهٽتائيءَ جو احساس ٿيڻ لڳو. هو ته اهڙو ڇٽ هو، جو ڪنهن سان رواجي دوستي به نڀائي ڪونه سگهندو هو. ساڳئي وقت، هن کي اربل جو ڪردار دلچسپ محسوس ٿيڻ لڳو.

ڊاڪٽر جي، اربل سان سڌيءَ طرح يا شخصي سطح تي واقفيت ڪانه هئي. هن کي ليڪ محمد وٽ ئي ڏسندو هو. هو چڱو چوکو زميندار ٿي نظر آيو. هن وٽ هڪ ٽاءُ وارائي جيپ هئي. هن جي مٿي تي پوسڪيءَ جو پٽڪو، نارنگي رنگ جي ٽيٽران جي قميص ۽ ڪالر، چمڙي جو ويڪري اڳياڙيءَ وارو بوٽ ۽ ڪلهن تي اجرڪ ويڙهيل هوندو هوس. هن جا شهپر ملهن جهڙا هئا، عمر ٽيهارو سال کن هئس. معمولي معمولي ڳالهه تي به وڏا وڏا ٽهڪ ڏيندو هو، جي بناوتي لڳندا هئا.

جڏهن ليڪ محمد پنهنجي گهر تي وڏيون پارٽيون ڪندو هو، تڏهن هي اتي ضرور موجود هوندو هو. وڏيرا ڪامورا، ماتحت ۽ دوست پيا نه کٽيئي هوندا هئا. پر اربل ڪٿو نه پڇندو هو. ڏسبو هو ته انتظام جو سڄو بار مٿس پيل آهي. سارو وقت ڪمرو ٺيڪ ڪرائڻ، سامان رکائڻ، بورچين تي نظرداري ڪرڻ، گاڏيءَ تي شهر سان گهربل شيون وٺي اچڻ، اينڌڙ مهمانن کي سگريٽ ۽ ڪوڪاڪولا پهچائڻ ۾ رڌل رهندو هو.

ايس. ڊي. او صاحب جي پٽ جي شادي ٿي ته اربل، سيني کان سرس قيمتي سوکڙي ڏنس. اها هئي دُهري سون جي ۽ ڳهن جو سيٽ. وري نڪاح پوري ٿيڻ تي هي ئي اڪيلو شخص هو، جنهن گهوٽ جي ڳچيءَ ۾ اهڙو هار وڌو، جنهن ۾ رکو پنجاهه پنجاهه جا

لوٽ ٻويل هئا. هن چاڻي واڻي اهو خيال ٻه رکيو ته جيئن سيٺي حاضرين ذهن ته هو ڪهڙي سوڪڙي پيش ڪري رهيو آهي. هو هار وجهڻ ان وقت ويو، جنهن وقت گهوٽ وٽان ماڻهن جو ميڙ هٽي ويو هو. ان ڪري سيٺي هن کي هار وجهندي ڏٺو. گهوٽ به ايرين اٺي، پنهنجي چاچي ٻريل سان ملي مبارڪ قبول ڪئي. وري جڏهن لاچڻين لاچ شروع ڪيو، تڏهن هو لاچڻين تي گهور جو مينهن وسائيندو رهيو، ۽ سيٺي ڪان سرسي ڪٺي ويو. هو ڏهن ڏهن جا نوٽ گهوريندو ويو ۽ ٻن ڪلاڪن اندر هزار ڪن رپيا اڇلائي ڇڏيائين.

ڪجهه ڏينهن ٿيا ته ڊاڪٽر، سنگت ۾ اها ٻه ڳالهه ٻڌي هئي ته ٻريل، ليڪمحمد کي رشوت نوڙ کاتي جي ڪوڙڪيءَ کان بچايو آهي. هڪڙي زميندار پنهنجي زمين ڏانهن ويندڙ واٽرڪورس جي ماڊيول کي ويڪرو ۽ اوڻهون ڪرائڻ ٿي چاهيو. ليڪمحمد هن کان ان ڪم واسطي ٻه هزار خرچي گهري. زميندار هڪ هزار ڏيڻ ٿي چاهيو. ليڪمحمد گهٽ ڪرڻ لاءِ تيار نه هو. پوءِ ظاهري طرح زميندار، ٻه هزار ٿي ڏيڻ تي راضي ٿيو. پر هن ڳجهه ۾ وڃي رشوت نوڙ کاتي وارن کي اطلاع ڏنو. ان تي، ايس. ڊي. اي کي ٿڏي تي پڪڙڻ جي رٿا رٿي وئي. مئجسٽريٽ وٽ وڃي، هن کي اهي نوٽ ڏيکاريا ويا، جي زميندار، ليڪمحمد کي رشوت ۾ ڏيڻ وارو هو.

ٻئي ڏينهن لاءِ سٿاءُ اهو سٽيو ويو ته رشوت نوڙ کاتي جو انسپيڪٽر ۽ مئجسٽريٽ، ٻن شاهدن سميت وڃي آفيس ٻاهران ترسندا، ۽ زميندار اندر آفيس ۾ ويندو، ليڪمحمد کي اهي نوٽ ڏيندو؛ مٿان هي آفيس اندر گهڙي ايندا، ۽ ليڪمحمد جي تلاشي وٺي، هن کي سڀ سوڌو گرفتار ڪندا.

اتفاق سان ٻريل کي ان چار جي چاڻ پئجي وئي. هن هڪدم وڃي، ليڪمحمد کي خبردار ڪيو. پوءِ ته ليڪمحمد به شينهن ٿيو. ٻنوالي کي چئي ڇڏيائين ته جيئن ئي فلاڻو زميندار اچي ته هن کي آفيس ۾ گهڙڻ نه ڏجانءِ، ۽ مون کي اچي ٻڌائجانءِ.

جڏهن اهو زميندار آيو ته ليڪمحمد ٻاهر اڪري، هن کي اهڙي دٻ ڪيدي، ۽ ڪيس اهڙيون ڪچيون ڪاريون ڏنيون جو زميندار جا هوش حواس گم ٿي ويا. ٻاهر بيٺل رشوت نوڙ کاتي جي ماڻهن به اها حالت ڏٺي، ۽ منهن پيلو ڪري موٽي ويا.

اهي ويچار ويچاريندي، ڊاڪٽر کي ننڊ ڪٺي وئي.

ٻئي ڏينهن ڊاڪٽر، ڪن واقفڪارن جي ڪچهريءَ ۾ ويٺو هو. آتي هن ٻريل کي ٻيل دوري ۽ ليڪمحمد ۽ ٻريل جي دوستيءَ جي ڳالهه ڪئي. ويٺلن مان هڪڙي همراهه ڏاڍهن ڪئي:

"ڊاڪٽرصاحب! اتي توهان جي بيماريءَ جي سڃاڻپ غلط وئي آهي."

"ڪيئن ڀلا؟" ڊاڪٽر پڇيو.

”سائين، اهو ايس. ڊي. او. پريل جي لالچ ۾ زمينون ۽ ملڪيتون وٺندو هو، ۽ پريل ئي اهي زمينون ۽ باغ سنڀاليندو هو، ۽ پنهنجي مرضيءَ تي ڪوڙو سچو حساب ٺاهي، ايس. ڊي. او. صاحب کي اُپت جو تمام ٿورو حصو ڏيندو هو. هن جي نوڪريءَ تان لهڻ جي خبر پئي، هن کي صدمو ان ڪري پهتو ته هاڻي ايس. ڊي. او. واندو ٿيو ۽ پنهنجي لوڙ ۾ پوندس. ان ڪري پائي پائيءَ جو حساب وٺندو، ان ڪري هو اڳيون موجون ماڻي ڪين سگهندو، يا مرڳوئي ايس. ڊي. او. هن کان ساري زمين واپس وٺي، پاڻ پنهنجي سر فصل ڪرائيندو.“

هن همراهه جو اندازو سؤ پئسا صحيح ثابت ٿيو. ڇو ته جنهن دوست، ليڪ محمد کي ٻن لکن جي ملڪيت واپس ڪرڻ کان لاٻري واري هئي، ۽ جنهن ڪري ڪورٽ ۾ ڪيس هلي رهيو هو، سو اهو ئي پريل هو.

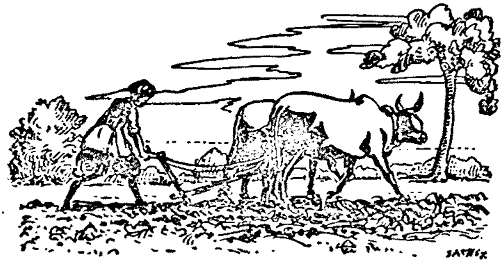

• نيلوفر جويو

ٻٻي

چاچي رحمت اسان جي گهر جي بلڪل سامهون رهندي هئي. هوءَ چاليهن سالن جي عمر کان مٿي چڙهيل هئي، پر سندس صحت کي ڏسي، گهٽا ماڻهو دوکو کائي ويندا هئا. ٿلهو متارو جسم، وري منهن تي زالائو رعب، اهي ٻئي شيون سندس شخصيت کي ڳراڻ ڏيئي ڇڏينديون هيون. سندس شاديءَ کي ويهارو سال گذري ويا هئا، پر هوءَ اولاد کان محروم هئي. سندس گهر وارو، جنهن کي ٻورو ٻاڙو 'چاچا سائين' ڪري سڏيندو هو، انهايت دلچسپ ماڻهو هو. سندس دلچسپ ڳالهين مان ٻاڙي جا سڀئي ٻار لطف وٺندا هئا. چاچا سائين ۽ چاچي ٻئي سڀني ٻارن کان وڌيڪ مون کي گهڻو ڀائيندا هئا. چاچي ته مون کي ائين ڀائيندي هئي، ڄڻ مان سندس سڳي ڌيءَ هيس. هونئن مان چاچيءَ جي گهر گهٽي ڪال وينديِ هيس. فقط اُن وقت وٺس ويندي هيس، جڏهن امان ڪو ڪم ڏسيندي هئي. هڪ دفعي پنهنجي گهر جي دروازي تي ٻيهي ڳنڊيريون چوسي رهي هيس، ته اوچتو سامهون چاچيءَ جي گهر جو دروازو کليو، ۽ منهنجي نظر بي اختيار اوڏانهن کڄي وئي.

"شالي، تولاءِ گرم گرم سيرو رڌيو اٿم، هلي آ ته کارايانءِ!"

۽ گرم گرم سيري جو لالو ٻڌي، منهنجي وات ۾ پاڻي اچي ويو. ڳنڊيريون ڦٽي ڪري، مان ڊوڙي چاچيءَ جي گهر ويس. چاچي مون کي کٽ تي ويهاري، رڌڻي مان سيرو کڻي وئي، ۽ پوءِ سيرو منهنجي سامهون رکي، پاسي ۾ ويهي رهي. مون پيٽ ڀري سيرو کاڌو. اوچتو مون اک کڻي ڏٺو ته چاچيءَ جي اکين مان ڳوڙها وهي رهيا هئا. مون کائڻ جي رفتار کي گهٽ ڪري يڪدم پڇيو، "چاچي، چاچي لاءِ ٿي روئين؟"

"هي ته خوشيءَ جا ڳوڙها آهن، شالي!" چاچيءَ يڪدم مرڪندي چيو.

"چاچي، چاچا سائين ايا ڪوڏ آيو آهي! اڳ ته هن مهل کان ٻهرين اچي ويندو آهي؟" مون يڪدم ٻيو سوال ڪيو.

"اڄ تنهنجو چاچو ڪجهه دير سان ايندو. اِس اياڻي آهين، دعا ڪرينس ته جنهن ڪم لاءِ ويو آهي، سو پورو ٿئي...." ائين چوندي چوندي، چاچيءَ جي اکين ۾ چمڪ اچي وئي.

"ڪهڙو ڪم چاچي!" سواءِ ڪم پڇڻ جي، مان ڪيئن دعا ڏيئي ٿي سگهان!

"تون رڳو دعا ڪرينس. جي اهو ڪم ٿي ويو، تہ پاڻهي خبر پئجي ويندي...."
چاچيءَ منهنجي ڳل تي مٺي ڏيندي چيو.

ڪجهہ دير ويهي، مان آنان هلي آيس. ٻئي ڏينهن اسڪول مان موٽيس تہ گهر ۾ امان ڪيڏاهن ٻاهر وڃڻ لاءِ بلڪل تيار هئي. مون کي ڏسندي، امان چيو، "شالي، آءٌ رحمت جي گهر وڃان ٿي. گهر اڪيلو آهي. ان ڪري مالي ڪاٺي، هتي ويهي رالهہ ڪر. تون اوڏاهن نہ اچجان!" ائين چئي، امان در کان ٻاهر اڪري وئي.

امان جي وڃڻ کان پوءِ، مالي ڪاٺي، مان ڪَڏين سان رالهہ ڪرڻ لڳيس. هونئن تہ آن وقت مان چوٿون درجو پڙهندي هيس، پر ڪَڏين رالهہ ڪرڻ جو شوق اڃا ڪوانہ ڇڏي سکهي هيس. اوچتو ڪَڏين جا ڪهڙا ٿاهيندي، ڪلهہ واري ڳالهہ ياد اچي ويم. ڪَڏين کي اتي ڇڏي، يڪدم ڊوڙ پائي در کان ٻاهر اڪري آيس. اڃا چاچيءَ رحمت جي گهر ۾ پير مس پاتم، تہ امان جي رڙ ٻڌيم: "ڇوري، گهر اڪيلو ڇڏي آئي آهين! وڃ گهر، وڃي رالهہ ڪر!"

مان اها ڳالهہ ٻڌي اڻ ٻڌي ڪري، چاچيءَ جي پاسي ۾ ويٺل سهڻيءَ ڇوڪريءَ ڏانهن نهارڻ لڳيس. اها ڪول منول خوبصورت ڇوڪري مون کي هڪ نظر ۾ وڻي وئي. کيس ڪهير وارو ڳاڙهي رنگ جو فراڪ پيل هو. وار پوني ٽيل جي شڪل ۾ ٻڌل هئس، سندس ٻنهي ڳورين ٻانهن ۾ چوڙيون پيل هيون. مان کيس گهوريندي رهيس، ائين ڄڻ پهريون ڀيرو ڪنهن عجيب ۽ خوبصورت مخلوق کي ڏٺو هجيم. دل ۾ آيم تہ کيس پاڻ سان گڏ وٺي وڃان ۽ کيس پنهنجيون گڏيون ڏيکاريان، ساڻس ڳالهيون ڪريان ۽ ڪاڻس ڳالهيون ٻڌان، پر— "ٻڌئي ڪوانہ، توکي ڇا چيم وڃ، گهر اڪيلو آهي. اٺهين اچي تہ پوءِ اچجان!" امان ٻيهر حڪم صادر ڪيو.

"امان هن کي ڇنو مون سان گڏ هلي اسين ٻئي رالهہ ڪنديوسين...."

"ٻبي، شاليءَ سان رالهہ ڪنديءَ؟" چاچيءَ رحمت ٻبيءَ جي مٿي تي هٿ ڦيريندي چيو؛

پر هوءَ وڌيڪ سڪڙجي ويهي رهي. مان مايوس ٿي موٽي ويس، پر ويندي ويندي، ڪنڌ ورائي، کيس ڏٺم. هوءَ بہ مون کي ڏسي رهي هئي. گهر اچي ياد آيم تہ امان پيا چاچيءَ کان تہ اهو پڇيو ئي ڪوانہ تہ هوءَ ڪير هئي، ۽ ٻي ڳالهہ تہ چاچا جو ڪم ٿيو يا نہ! دل چيم تہ هڪ ڀيرو وڃي اهي سڀ ڳالهيون پڇي اچان، پر امان جون ڪُرڙيون اکيون آڏو اچي ويم؛ الهيءَ ڪري اهو خيال مٽائي ڇڏيم.

ٻہ ٽي ڏينهن تہ ٻبي ڊڄندي رهي، حجاب ڪندي رهي، پر آهستي آهستي مون سان هري وئي، ۽ پوءِ اسان ٻنهي جي ساهيڙپ ايڏي تہ پڪي ٿي وئي، جو مالي بہ اسين گڏ ڪاٺينديون هيوسين. نہ هن کي مون کان سواءِ سک ايندو هو ۽ نہ وري منهنجي هن کان سواءِ

سرالدي هئي. هوءَ فقط مون کان هڪ سال کن وڏي هئي. سمجهدار ۽ تمام کهٽي هئي. هوءَ اهڙيون ڳالهيون ڪندي هئي، جو شايد وڏا به نه ڪري سگهن. هڪ ڀيري اسين ٻئي ڳُڏين سان راند ڪري رهيون هيوسين، ته هن چيو ”خبر اٿئي ڇوڪريون ڳُڏين راند ڇو ڪنديون آهن!“ مون کان وڏو ٽهڪ نڪري ويو. ”ڳُڏين راند ڇو ڪبي آهي؟ ڀلا اها به ڪا ڳالهه ٿي!“

”شالي، ڪل ل، مان ٻڌايانءِ ٿي. امان چوندي آهي ته جيڪي ڇوڪريون ننڍي هوندي ڳُڏين راند ڪيڏنديون آهن، اهي وڏي هوندي ڏاڍيون سگهڙ ٿينديون آهن. امان چوندي آهي ته ڪڏهن به ڇوڪرين کي ڳُڏين راند ڪرڻ کان منع نه ڪجي.“ ببيءَ ڳُڏيءَ کي هند تي سمهاريندي چيو.

”تنهنجي امي ڪيڏي نه سٺي آهي! مان ته اجان ڳُڏيون ڪٺنديس ئي مس، ته امان چوندي: ’شالي، ننڍڙي کي ڪڻ!‘ يا ’اوڻ ڪٺي پيو آهي، ڊوڙ پائي وٺي اچ!‘ گهڻا خار ته تڏهن ايندا اٿم، جڏهن امان دڙڪو ڏيئي چوندي آهي، ’تنهنجيون ڳُڏيون باهه ۾ ساڙي ڇڏينديس!‘ ڀلا منهنجيءَ امان کي اها خبر ڇونه آهي ته آءٌ ڳُڏين راند ٿي ڪيڏيان، سياڻي سگهڙ ٿينديس!“ منهنجي دل ۾ اُن وقت امان تي تمام گهڻا خار آيا.

”تون پنهنجي امان کي چئو، پوءِ هوءَ توکي ڪجهه ڪانه چوندي، ڪيئن ٺيڪ آهي نه!“

”ها بلڪل ٺيڪ. هاڻي امان ڪجهه چوندي ته ائين چونديسانس.“

ٽي-چار ڏينهن ٿيا، جو چاچيءَ رحمت جي گهر ڪانه ويس ۽ نه ببيءَ سان ملاقات ٿي. ڇاڪاڻ ته مون کي بخار ٿي پيو هو. گهڻو ڏک ٿيم ته ببي مون کي پڇڻ به نه آئي. وري خيال آيم ته متان کيس به بخار ٿي پيو هجي! ان خيال جي ايندي ئي مان بيقرار ٿي پيس. پاڻ کي چادر ۾ چڱيءَ طرح ويڙهي، امان جي نظرن کان پاڻ بچائي، گهر کان ٻاهر نڪري آيس. چاچيءَ رحمت جي گهر مون جيڪي ڪجهه ڏٺو، تنهن منهنجي دل ۾ چاچيءَ لاءِ نفرت جو ٻج ڇٽي ڇڏيو. در جي ڏيڏيءَ کان نڪري، اڃا اندر پير ئي وڌم ته ڏٺم ته چاچيءَ جا هٿ ببيءَ جي وارن ۾ هئا ۽ زور سان چئي رهي هئي: ”ٻهاري ته ماڻهين به اچي ڏيندي. رکو هٿ توکي ڪٺن پچڻ لاءِ آندو اٿم ڇا! هل، ڪڻ ٻهاروا گهڻا ڏينهن تو به رانديون ڪيون. ...“ مان هيڪاري ڏيڏيءَ ۾ اوٽي هيٺ پيهي رهيس.

”مان هت ڪانه رهنديس. مون کي امان وٽ ڇڏي اچو! مان امان وٽ وينديس. ...“ ببيءَ سڏڪا ڀريندي چيو.

”ماڻهين ڪان ته ائين سڪندينءَ جئين مير سڪيا صاحبيءَ ڪان. خبردار جو اڳتي ماءُ جو نالو ورتو اٿئي! نه ته چاچهين کي چئي چيڙو پورائي ڇڏينديسانءِ!“

منهنجا وار ڪالڊارجي ويا. مون کي ائين لڳو ڄڻ چاچي ڪا ڏائڻ آهي. ببي پنهنجي چاچا ڪان ڊڄندي هئي. جڏهن چاچيءَ چاچا جو ڊپ ڏانس، تڏهن سڏڪا ڀريندي، ٻهاري ڏيڻ لڳي. ”جلدي ڏيئي وٺ ٻهاري! اڃا هي ٿالهو صاف ڪرڻا پيا اٿئي....“

”چاچي، مون کي بک لڳي آهي. مالي ڪائي، پوءِ ڪم ڪنديس....“

”مالي تنهنجو موالي پيءُ ڏئي ويو آهي، جو مالي ٿي گهرين! هل پهرين ڪم ڪري وٺ، مالي پوءِ.......“

مون کان وڌيڪ ڏٺو ڪونه ٿيو. مان آنان ٻاهران ئي موٽي آيس.

ڪجهه ڏينهن کان پوءِ آءٌ بلڪل چاق ٿي ويس. صبح سهل تيار ٿي، ببيءَ جي گهر ويس، جيئن ٻئي گڏجي اسڪول وڃون. گهر ۾ گهڙيس، ته ڏٺم ته ببي بورچيخاني ۾ اڌيون اڌيون ماڻيون پچائي رهي هئي. مون کيس چيو، ”ببي، اسڪول ڪانه هلندينءَ ڇا! ڏاڍي دير ٿي ويئي آهي....“

ببيءَ اکيون کڻي، مون ڏانهن نهاريو. ڪن پل لاءِ هوءَ مون کي ڏسندي رهي. پر پوءِ يڪدم ڪنڌ هيٺ ڪري ڇڏيائين. شايد پنهنجن ڳوڙهن کي ٿي مون کان لڪايائين. مون هڪ ڀيرو ڪالئس پڇيو، ”اڄ اسڪول ڪانه هلندينءَ ڇا!

”مائٽ بس نه پڙهي هئي، جو هيءَ پڙهندي، اڄ کان هن جو پڙهڻ بند آهي. ڌيءَ ذات لاءِ ڪو ايڏو پڙهڻ ضروري آهي ڇا! تون وڃ شالي، توکي دير ٿيندي هوندي....“

مون کي اعتبار ئي ڪونه آيو ته هيءَ ڪا اها ئي چاچي آهي. جيڪا سڄي پاڙي جي ٻارن کي پيار ڪندي هئي. ڪيس ڇا ٿي ويو آهي! پورو وقت اسڪول ۾ ببيءَ جي باري ۾ سوچيندي رهيس ته آخر ببي ڪير آهي، سندس ماءُ پيءُ ڪٿي آهن، ۽ چاچيءَ جو هن سان ڪهڙو رشتو آهي، ۽ جي ڪو رشتو آهي به ته پوءِ مٿس ايڏو ظلم آخر ڇو!

پوءِ آهستي سڄني سوالن جا مون کي جواب ملي ويا. ڇا ٿيو، جو پنهنجي جو بابا مالي ڪانڻ گهر آيو. بابا اوڙي پاڙي جي ڳالهين ۾ دلچسپي ڪونه وٺندو هو. ان ڪري کيس ڪنهن به ڳالهه جي خبر ڪانه هئي. بابا امان کان پڇيو، ”هيءَ مائي رحمت جي گهر ڪهڙي ڇوڪري اچي رهي آهي؟“ ڪنهن کان ورتي پالي اٿس ڇا؟“

مان والدي جي ڪنڌ ۾ ڪُڏين رالد ڪري رهي هيس. چاچيءَ رحمت ۽ ببيءَ جو ذڪر ٻڌي، ڪن ڪڙا ٿي ويم.

”شالوءَ جا پيءُ، اها هڪ وڏي ڳالهه آهي. توکي خبر آهي ته يوسف ۽ احمد ٻئي ڀائر آهن. وڏي ڀاءُ يوسف ته پنهنجي زندگيءَ کي سنواري ڇڏيو، پر احمد پنهنجو پورو ڌيان عيش عشرت ۾ وڃائي ڇڏيو. جڏهن ڪجهه ٻڇيس، تنهن مان شادي ڪيائين. چون ٿا ته مائي

۽ ڪا ڏوالد هئي، پوءِ خدا ڄاڻي ڪوڙ يا سچ! وڏي ڀاءُ ڳهٽولي آڻ شاديءَ کان جهلس، پر هن سندس ڪا پرواهه نه ڪئي. شرابي ته اڳ ۾ ئي هو. شاديءَ کان پوءِ رهيو سهيو حال به ويس. ڄڻس ڇهڙو تهڙو ڳهٽو ئي سمجهايس، پر هو آڻ سان ۽ وڙهڻ لاءِ تيار ٿي ويو. آخر اها ڳالهه وڌي وڌي طلاق تائين وڃي پهتي. طلاق جي خبر جڏهن يوسف کي پئي، تڏهن ڀاءُ وٽ ويو ۽ چيائينس ته ڇوڪري پنهنجي آهي، آڻ ڪري ماڻس کي نه ڏجانءِ! مائيءَ گهڻائي هٿ پير هنيا، پر آخر ۾ ڇوڪري ۽ پيءُ جو ساٿ ڏيڻي پيئي. پار ته هئي، ڪير ڪهڙي خبر ته ڇا ٿيڻ وارو آهي!"

"امان تنهن ڏينهن چاچيءَ، ببيءَ جا وار پٽي، ڪاڻس پهاري ڏياري رهي هئي، ۽ مان اڄ صبح سان سندس گهر ويس، ته جيئن اسڪول وڃون، ته چاچيءَ چيو، 'ماڻس ته پڙهي هئي، جو هيءَ پڙهندي!' امان! ويچاريءَ جو پڙهڻ به چاچيءَ بند ڪري ڇڏيو!" مون ببيءَ جي حمايت ۾ ڳالهائيندي چيو:

امان ۽ بابا جن هڪٻئي ڏانهن نهاريو.

"آخر ته ڏيرياڻيءَ پنهنجو رنگ ڏيکاريو، پر دير ئي ڪاله ڪيائين!" امان چئن ۾ پڻ پڻ ڪئي.

۽ انهيءَ واقعي کان پوءِ مون کي خبر پئي ته ببي ڪير هئي، ۽ چاچيءَ جو ماڻس ڪهڙو رشتو هو. مان سوچڻ لڳس ته چاهي ڪيڏي به پنهنجي ڪو مائٽي ڏيکاري، پر ماءُ پيءُ جهڙو مقدس پيار ڪير به ڪونه ڏيئي سگهندو. هڪ ڀيرو امان به چاچيءَ کي سمجهايو ته 'پرائي اولاد تي ايڏو ظلم ٺهي نٿو.' پر هميشه چاچي سيني کي ائين چئي، ماٺ ڪرائي ڇڏيندي هئي ته "مان ڪا هن جي دشمن آهيان ڇا! مان پاڻ هن جو برو ڀلو ڄاڻان ٿي."

ائين امان کيس چوڻ ڇڏي ڏنو، ۽ مون کي به چاچيءَ جي گهر وڃڻ کان جهلي ڇڏيائين. پر مان وري ڪو وجهه وٺي، آتان ٿي ايندي هيس. ويچاري ببي هر وقت ڪيڏين والسڪر گهر ۾ بند هوندي هئي. مجال آهي جو در تي بيهي، ڪنهن ڳاڏيءَ واري کان شيءِ وٺي سگهي. هڪ ڀيرو چاچي پنهنجي دوا وٺڻ ڊاڪٽر ڏانهن ويئي. ببي گهر ۾ اڪيلي هئي. اوچتو گهٽيءَ ۾ چوڙين واري هوڪو ڏنو. ببيءَ جو چوڙين جي ڪٽڪار پڌي، سو رهيو ڪونه ٿيس ۽ در کان ٻاهر اڪري، وڃي چوڙين واري وٽ بيٺي. آهيءَ ڪهڙيءَ چاچيءَ گهٽيءَ مان منهن ڪڍيو. پوءِ ته قيامت مچي ويئي. ڇا ببيءَ جو ڪومل بدن ۽ ڇا ٻاهه ٻارڻ جون ڪاٺيون! ببيءَ جون رڙيون سڄي پاڙيوارن ٻڌيون. ببيءَ جون رڙيون ٻڌي، مان زور زور سان سڏڪا ڀرڻ لڳس. آن وقت مان رکو چاچيءَ کي پٽڻ لڳس — الله ڪري تڙڪ ڇپي هيٺان اچي وڃي! خدا ڪري سندس مٿان ڇت ڪري پئي. آن ڪاڻ سواءِ مان پيو ڪري ۽

ڇا ٿي سگهيس! آئون ڏينهن کان پوءِ چاچي ڪيڏاهن ويندي هئي، ته ٻيبيءَ تان ٻاهران تالو ڏيئي ويندي هئي.

ڏينهن مهينن ۾ ۽ مهينا سالن ۾ تبديل ٿيندا رهيا. مان وڏي ٿي وئي هيس. آئون ڪري گهر کان ائين ٻاهر نڪرڻ جو ته ڪو سوال ئي پيدا ٿي نه سگهيو. بهرحال، پنهنجي پڙهائي ڪالهه ڇڏيم. مئٽرڪ جو امتحان ڏيئي، نتيجي جو انتظار ڪرڻ لڳيس. ٻيبي به هاڻ جوان ٿي چڪي هئي. ايڏن ڏکن ۽ ظلمن جي باوجود به ٻيبيءَ جي جواني ڏسڻ وٽان هئي. گداز جسم رنگ اهڙو جو هٿ لائڻ سان ميرو ٿي وڃي. چاچي ڪالنس پوري گهر جو ڪم وٺندي هئي. رات جو ٻارهين ٻارهين تائين چاچيءَ کي زور ڏيئي پوءِ سمهندي هئي. هڪ ڀيري کيس گهر ۾ سڏڪندي ۽ پٽ کي پوچي ڏيندي، مون کي عجب وٺي ويو. سچ ته آن وقت منهنجي اکين مان ڳوڙها نڪري آيا.

هيترن سالن ۾ هوءَ فقط هڪ دفعي اسان جي گهر آئي هئي، سو به منهنجي ڀاءُ جي شفقي تي. آن ڏينهن هوءَ تمام گهڻي خوش هئي، جڻ قيد مان آزادي ملي هجيس. مان به ڪڏهن ڪڏهن سندس گهر ويندي هيس. هڪ ڀيري مان وٽس ويس، ته ڏٺم ته هوءَ ڏاڍي ملول هئي. کيس ايڏو آداس ڏسي، مون کي ڏاڍو ڏک ٿيو. ٻيئي ٻانهون سندس ڳچيءَ ۾ وجهي، پيار مان پڇيو ماس، ”ڇا ڳالهه آهي ٻيبي! تون گهڻي....“

”ڪجهه نه، ڪجهه به ته نه ناهي!“ هن يڪدم چيو.

”ڪا ته ڳالهه آهي، تڏهن ته ايتري چپ آهين؟“

ٻيبيءَ گهڻو ئي ٽاريو، پر جڏهن کيس مجبور ڪيم، تڏهن هن هيڏاهن هوڏاهن نهاريو، ۽ ڳيت ڏيئي، هن چيو، ”شالي، چاچي منهنجي شادي ٿي ڪرائي.“

”اهو تمام سٺو ٿيو. گهٽ ۾ گهٽ هن ڏي عذاب ۽ ظلم کان ته جان آزاد ٿيندءِ!“ مون نهايت خوش ٿي چيو.

”ڇري پورين ڳالهه ته ٻڌ! چاچي مون کي وڪڻڻ چاهي ٿي. پورا پنج هزار ڇيا ائس ۽ هو ڏيڻ لاءِ بلڪل تيار آهن. پيو شرط چاچيءَ هيءُ رکيو آهي ته شاديءَ کان پوءِ شهر ۾ نه ايندي، جيئن پنهنجي ماءُ سان ملي نه سگهي! هاڻي ٻڌاءِ شالي، آءٌ ڇا ڪريان! اسان سان ماڻ جو هڪ رستو سوچيو هوم، پر چاچيءَ اهو به بند ڪري ڇڏيو.“ ٻيبيءَ جي اکين مان ڳوڙها ٽمي ڪري پيا، مون کي سمجهه ۾ ڪونه آيو ته مان ٻيبي کي ڇا چئي. ’ڇا، چاچيءَ ٻيبي وڪڻڻ لاءِ پالي هئي! جي ٻيبيءَ جي ڳالهه سچي آهي، ته ٻيبيءَ جي زندگيءَ جو هاڻ خدا حافظ آهي!‘

”مان پنهنجي ماءُ ڏانهن وينديس......“ ٻيبيءَ چپن ۾ ڀڻ ڀڻ ڪئي.

"ڇا چيئي، پنهنجي ماءُ ڏانهن ويندين؟ گهر ڏٺو اٿئي ماڻهن جو؟"

"گهر ڏٺو ته ڪونه اٿم، پر خبر اٿم."

"ڇري، اهڙو ڪچو ڪم نه ڪجان! جي پڪڙجي پئين ته تنهنجو چاچو جيئري پوري ڇڏيندو...." مون سرڪندي چيو.

۽ هُن به سرڪي ڏنو. ٿوري دير ويهي، هيٺ مٿ جون ڳالهيون ڪري، آءٌ گهر موٽي آيس. گهر ۾ هر وقت ٻيبيءَ جي باري ۾ سوچيندي رهيس. ٻن ڏينهن کان پوءِ، چاچي رحمت اسان جي گهر آئي. گهڻي دير اسان سان ويٺي ڳالهايائين. مون کي شڪ پيو ته چاچي رحمت ٻيبيءَ جي مڱڻي جي دعوت ڏيڻ آئي آهي، ۽ هو به ائين. ٻئي ڏينهن ٻيبيءَ جو مڱڻو هو. مون سمجهيو ته انهي حالتن سان رشتو ڳنڍي ڇڏيو آهي. مان ۽ اسان تيار ٿي، مڱڻي تي وياسين. ٻيبيءَ جا ساهرا پيسي وارا امير ماڻهو هئا. مڱڻي ۾ به گهڻو ئي ڪجهه چاچيءَ ۽ ٻيبيءَ کي مليو. سڄو وقت ٻيبيءَ جي پاسي ۾ ويٺي هيس. ٻيبي بلڪل چپ ويٺي هئي، منهنجي چيڙن تي ٿورو مُرڪي، وري ماٺ تي ٿي ويٺي. مڱڻو به خيرخواهيءَ سان پورو ٿيو. آءٌ ۽ اسان گهر موٽي آياسين. چادري لاهي، کٽ تي رکي، اسان چيو،

"خدا جو شڪر آهي، جو رحمت کي اها ساڃهه ته پئي، هاڻي ڪنن لياڻيءَ جا پاڳ."

اسان کي اها خبر ڪانه هئي ته ٻيبيءَ جي شادي اڳ ۾ سندس وڪرو ٿيو هو. مون بهتر سمجهيو ته اسان کي ٻڌائي ڇڏيان. پوءِ شروع کان آخر تائين اسان کي پوري ڳالهه ڪري ٻڌايم.

"اٺي منيس! رحمت ته ڏاڍا دجال ٿي، ڏسجي، لياڻيءَ کي وڪيو اٿس. شل الله جي مار پويس!"

ٻيبيءَ جي مڱڻي کي هفتو گذري ويو هو. مڱڻي کان پوءِ ٻيبيءَ سان ملاقات ٿي ڪانه سگهي. صبح جو وقت هو. اٽڪل ڇهه ڪن ٿيا هئا. مان انڌيڙي پيڻ جو منهن ڏاري رهي هيس، ۽ اسان ماني پچائي رهي هئي. اوچتو دروازو زور زور سان کڙڪڻ لڳو. مان حيران ٿي ويس ته صبح صبح سان ڪير آهي! مون ڊوڙي وڃي دروازو کوليو. چاچي رحمت مون کي ڌڪو ڏيئي، اندر آئي، ۽ زور سان چوڻ لڳي: "شاليءَ جي ماءُ! آءٌ لٽجي ويس! آءٌ برباد ٿي ويس."

اسان "ڇا ٿيو! ڇا ٿيو!" ڪندي پورچيخاني کان ٻاهر نڪري آئي. مان پنهنجيءَ جاءِ تي ٻُت بڻجي ويس.

"ڇا ٿيو رحمت؟"

"ائين پڇ ڇا نه ٿيو! ٻيبي رات ڀڄي ويئي!" چاچيءَ ٻئي هٿ گوڏن تي هڻندي چيو:

"مون امان ڏانهن نهاريو ۽ امان مون ڏانهن نهاريو.

"آئي اڪيلي وڃي ها، ته به ٺهيو، پر پورو گهڻو، ٻنهي ٻنجڙ سڀ سڙي چوالدي کڻي ويئي. اڄ ته برباد ٿي ويس. مان هينئر پوليس ۾ رپورٽ ٿي لکرايان. ڪيڏانهن ٻچي نڪرندي.

ڳهڻي ۽ ٻنهي ٻنجڙ جو ته چاچي بلڪل ڪوڙ ڳالهائي رهي هئي، ڇاڪاڻ ته ٻبيءَ کي ايڏو وقت ئي نه مليو هوندو، ۽ هن جي اها ڳالهه بلڪل ڪوڙي لڳي. پوليس جڏهن چاچيءَ رحمت جي گهر جي جاچ جوچ ڪئي، تڏهن ڏٺو ويو ته هن جا سڀئي زيور ۽ گهر جو سڀئي سامان سڙو جيئن جو تيئن موجود هئا.

ٻبي جڏهن چاچيءَ جو گهر ڇڏي ڏنو، تڏهن سڌي پنهنجي ماءُ جي گهر ويئي. ماءُ پنهنجي ڏڪويل ڌيءَ کي ڪڇي ڇاتيءَ سان لاتو.

• نثار بزمي

دماغ.... دل.... ۽ انسان

ساري ڏينهن جي اوڄ ۽ سوچ کان پوءِ رات جا ٻه ڪره هئي جڏهن ويچارو انسان الهيءَ ٿڪاوٽ کي دور ڪرڻ لاءِ، آرام جي بستري تي ليٽي ٿو، تڏهن ننڊ جي راڻي مٺيون ۽ مٺڙ لوليون ڏيئي، ڪنهن صبح جي ستاري تائين دنيا و مافيها کان بي نياز ڪيو ڇڏي ٿي. سڄي سنسار جا سوالهري سپنا پوءِ هن جي اکين جون ڪڙڪيون کولي اندر ايهي وڃن ٿا، ۽ حضرت انسان هڪ عجيب ڪشمڪش ۾ مبتلا ٿيو وڃي.

مان به انهن ئي سڄي ڏينهن جي هنن ٿڪاوٽن ۽ لاچاري کان پاڻ ڇڏائي، جڏهن سمهڻ لاءِ پنهنجي گهر جي ڇت تي چڙهيس تڏهن، عجيب منظر پئي لڳو. اڄ آسمان جي دامن تي ستارن جي ڪا ساڳي ڪالفراس هئي. موسم جي فائدي ونندي ڏکڻ جي مستالي هوا ڪي به نري ويهڻ ڪرا آيو هو ۽ هوءَ پيرن ۾ گهنگهرو ٻڌي جڻ اچي رهي هئي. ڪائنات جي الگ الگ مان اور جون لاٿون پئي اکيون. خدا جي سارا جون سرڪيون پري سمهي رهيس. ننڊ راڻيءَ جي مٺڙين لولين تي مسحور ٿي، پيندس گود ۾ ڊرڪندو ويس ۽ سپنن جي خوبصورت انگريءَ ۾ گم ٿي ويس.

ڏسان ٿو ته منهنجو دماغ ۽ منهنجي دل هڪٻئي جي آمهون سامهون بيٺا هئا. دماغ جي چهري تي فاتحاڻي انداز جون جهلڪون پئي ڊوڙيون. دل جون عشوه گريون اڄ به بام عروج تي پئي نظر آيون. پاڻ ۾ ڪو عجيب بحث ڇيڙي ويٺو هئائون. ڏاڍا پئي سوال جواب ڪيائون. پهريائين ته مان ڪجهه سمجهي ڪونه پئي سگهيس. مگر ذرا هوش سنڀاري پوري توجهه ۽ غور سان الهيءَ مزيدار بحث کي ٻڌڻ جي ڀرپور ڪوشش ڪيم. ٻئي ڄڻا ڳالهائيندي ڳالهائيندي ڪڏهن تيڪا پولدا پئي ويا. جيڪي ڪجهه ڳالهيون ٿيون: آهي سون پوريءَ طرح ٻڌي ۽ سمجهي ٿي سگهيون. سندن گفتگو جو انداز اجهو ڪجهه هن طرح وارو هو.

دماغ: مگر دل! پهرين ڳاله هيءَ آهي ته اسين هن غريب جي جسم جا ٻه مکيه حصا آهيون. ٻيءَ معنيٰ ۾ هن محسن انسان جي آرام ۽ آسائش لاءِ انسان جون جايون پنهنجي بدن ۾ بنائي ڇڏيون آهن. اهو ڪو ٿورو احسان ته نه ڇئبو؟

دل: ها... بلڪل وڏو احسان.

دماغ: اها هن جي وڏي ۾ وڏي ٻاجهه آهي. هن جي انهن عنايتن جو عيوضو اسان وٽان ۽ ڪيئن چڪتو ٿي سگهي.

دل: مگر اسان هن سان ڪهڙي برائي ڪريون ٿا؟ اسين ته پاڻ هن جا وڏا ۾ وڏا خيرخواه ۽ خيرانديش آهيون. اسان سان هن کي اجايو تائين ڪو ڏک سور ته ڪونه پهتو آهي؟ اسين ته هن سان هميشه گڏ رهي هن جو ڀلو چاهيون ٿا. هي اسان جي سهاري ۽ ساٿ سان ته دنيا ۾ دم پيو ڪڍي.

دماغ: بلڪل صحيح آهي دل! مگر منهنجو اشارو ڪنهن ٻئي طرف آهي. اي دل! سوچڻو اهو آهي ته، جيڪڏهن تنهنجي ۽ منهنجي اهميت ختم ٿي وڃي؛ ته جيڪر هي انسان وڏيڪ شاد ۽ شاداب ٿي تخته-دنيا تي ڪو نمايان ڪردار ادا ڪري سگهي ۽ سندس هانوڪن سڪل چپن تي جيڪر تازگي ۽ مرڪ اچي وڃي. سندس چڱل چاتي جيڪر اڀرڻ جوڙجي وڃي. هن جي اجهاميل اکين ۾ جيڪر جوت جا اولاڻ ڏيڪارا جمال جرڪي پون.

دل: دماغ ادا! اهو ڪيئن ٿو چوين ته اسين پاڻ ۾ وڙهندا آهيون ۽ اسان جي پاڻ ۾ اهميت آهي؟ اهو مان بلڪل اڻ ٿي سمجهان دماغ!

دماغ: جيڪڏهن هيءَ ڪليل حقيقت به اڻ ٿي سمجهين ته باقي ڇا ٿي سمجهين؟ اڙي چري! تون اهو ڪونه ٿي چاهين ته جڏهن به مان هن کي ڪنهن راهه-راست تي هلڻ لاءِ چوندو آهيان، يا ڪيس ڪنهن ايڪ ڪم ڪرڻ جي تلقين ڪندو آهيان تڏهن، تون هڪدم منهنجي خلاف ٿي بيهندي آهين. ۽ پوءِ رنگارنگي ڳالهيون ٻڌائي هن کي گمراه ڪري وجهندي آهين. ڇاڪاڻ ته مان هن کي سچ جو سنيهو ڏيندو آهيان، تڏهن هي جوان ان کي زهر جو ڪڙو جام سمجهي ڏڄي ۽ ڊڄي ويندو آهي. ۽ هي تنهنجي سبز باغن ۾ پاڻ کي وڃائي مون کان بي نياز ٿي ويندو آهي. ۽ پوءِ نتيجو ڇا نڪرندو آهي؟

دل: واه ادا واه! چڱا ٿو مون تي الزام آڇلائين. مون کي ته تعجب آهي ته، تنهنجي زبان ڪيئن ٿي قينچيءَ جيان وهي. ته ڇا! منهنجي ڪابه راهه ڪنهن ڪم جي نه هوندي آهي؟ اهو غلط آهي، بلڪل غلط. پنهنجي هوش جي دوا ڪر. هيءُ ته هر وقت مون تي هٿ رکي پيو عشق ۽ الفت جا اظهار ڪندو آهي. تنهنجي پيٽ ۾ مان هن کي وڌيڪ پياري ۽ عزيز آهيان. جيڪڏهن بقول تنهنجي مان ايتري بي خبر ۽ بيوقوف هجان ها ته پوءِ هي منهنجي دامن سان ڇو چنبڙي پوي ها. ۽ تو کان ڇو ايترو بيزار هجي ها؟ مان ته هن کي بهارن ڏي وٺي ويندي آهيان. جتي گل ۽ غنچا ٽڙندا آهن، جتي ڪليون مسڪرائينديون آهن. تون ته هن کي مشين بنائي سارو ڏينهن هجائيندو رهندو آهين. تڏهن ته هي توکي بيار پرين اکين سان ڪونه ڏسندو آهي. ائين آهي نه؟

دماغ: اهو ته مون اول ئي چيو ته مان هن کي سچ ۽ سچائي جو زهريلو پيالو پيارڻ چاهيندو آهيان، مگر هي ان ڪري تلخ ۽ تيز سمجهي تنهنجي هٿان شربت اما شراب پي ويندو آهي. تون پاڻ ئي سوچ ته، آخر تنهنجي پيار هن کي ڏاو به وري ڇا آهي؟

دل: خيرا اهي بحث ته پوءِ ٿيندا. اول اهو ٻڌاءِ ته، مان تنهنجي خلاف ڪيئن ويندي آهيان. مان ته پاڻ تنهنجي عزت ڪندي آهيان ۽ توکي ”ادي“ ڪان سواءِ سڏ نه ڪندي آهيان. مگر تون پاڻ غرور ۾ پيو اڏرندو آهين ۽ مون کي ته، ڪجهه سمجهندو ئي نه آهين. ها، جوڪڏهن واقعي مان تنهنجي خلاف آهيان ته ڪيئن؟ ڇا اهڙا ڪي ٻنوس مثال ڏيئي سگهندين

دماغ: هڪ به نه مگر هزار اهڙا مثال ڏيئي سگهندس. ٻڌڻ ته ٻڌ.

دل: ها ٻڌاءِ.

دماغ: دل ڏهاڪو ورهيه ڪن اڳ منهنجي صلاح تي هي جڏهن روپئو ٽيهدار بڻيو هو تڏهن، عجيب حالت هئي هن جي. هزار ٿي هٿن مان ڪيڏيائين سڪن ۽ سنهنجن جي سيجن تي ٿي ستو. ڪا ڳنتي ڪانه هوس اصل بادشاهه ٿي لڳو، پلا ٽيهداريءَ جهڙيءَ رپيا وسائيندڙ اوکري جو ملي هئس.

پر تو ڪٿي ويهڻ ڏاس. رقاصائن ۽ رانڊين جي ڪوٺين تي طبلن جي ٿاڦن ۽ پائل جي جهنڪارن ۾ هن کي گم ڪري ڇڏيئي. شيشن جي پالڪين ۾ لعل پريون ٿي لاٿائين. اڃا هڪ سال به پورو ڪونه گذريو ته، نه رهيو پاس ۽ نه پالسري. ڪيڏاهن ويو جاهه ۽ جلال ۽ ڪيڏاهن ويئي عزت ۽ عظمت، خزان جي سڪل پن وانگر ٿي رليو، ها سڪل پن وانگر، جنهن جي ڪا منزل ڪانه هوندي آهي، جنهن جو ڪو ماڳ ڪونه هوندو آهي.

پنچار سال رلندي ۽ رنندي هن جا گذريا ته مون کيس مشورو ڏنو ته. سوانا موتين جي دائن جهڙا اکر اٿئي، ڏاڍو هوشيار ۽ ڪمائتو ماڻهو آهين. ”سيٺ ستارخان“ کي تو جهڙي ڪم ڪندڙ جي سخت ضرورت آهي، مهيني ۾ پنڌ سؤ ڪن رپيا ملي ويندءِ. مزي سان وقت گذري ويندءِ. چريو نه ٿيءُ. منهنجو چيو وٺ، مگر تو کيس ”شاليمار سينما“ تي ڪيٽ ڪيپر ٿي وڃڻ لاءِ زور ڀريو، تو چيس: ”جنت“ جي در تي بيٺو هوندين، تنهنجي اکين اڳيان پريون جهڙيون پدمڻيون پيون گذرنديون. سندن ماڙهين جي پلون مان اڪرندڙ سرهي پاس سان تنهنجا ساس سرها ٿي ويندا. هي تنهنجي ڳالهين ۾ اچي ويو. مون گهڻو ئي کيس روڪيو مگر مڙيو ڪونه. پنچار مهنا ته خير جا گذريس، مگر هڪڙي ڏينهن تنهنجي چوڻ تي هڪ وڏ گهرائيءَ ڇوڪريءَ سان ڇيڙڇاڙ ڪري ئي ڇڪو. نتيجو ڇا نڪتو؟ روزگار تي لت اچي ويس. بدنام ۽ بيعزت به ٿيو. ۽ ڏري ڪهٽ جيل جي هوائن جهٽڻ ڪان بچي ويو.

دل: ها پلا اهڙو ڪو ٻيون مثال؟

دماغ: ٻيون ڇا، توکي اهڙا ڪيئي مثال ڏيئي سگهان ٿو. ٻڌ ٻيون مثال هي "حيدرآباد" جي شاهي بازار مان لنگهيو. "سري گهاٽ" جي ويجهو واچن جي دڪان جو هڪ مالڪ مڙيو ئي ڪو اوجاڳيل هو. جهوٽا پئي کاڌائين. هن دڪان جي واچن ۽ ان جي جهوٽا کائيندڙ مالڪ ڏي ڏٺو. هڪل ڪري چيو مانس: خبردار! چوري ڪرڻ گناهه عظيم آهي. خدا کان ڪهُر. اهو سڀ جو لکيهان ۽ نگهبان آهي. هن جا خزانا هر سائل جي لاءِ هميشه کليل هوندا آهن. چوري برو فعل آهي. هوش سنڀال، هليو هل مگر تو چيس: اها ڪهڙي وڏي ڳالهه آهي جو ڪنهن جي بيخبريءَ جو فائدو وٺندي ڪجهه بکئي پيٽ لاءِ هٿ ڪري سگهجي. بيچار واچون هٿ اچي وينديون اچڪله. مهانگائيءَ جو ڇا عالم آهي. چڱي خاصي رقم ٿي پوندي، ڪجهه وقت آرام سان گذاريندس، مون چيس: خدا الهيءَ بڇڙائيءَ کي پسند هرگز نٿو ڪري. اسلام ۾ هي بري ۾ برو فعل ڪونجڻ ۾ اچي ٿو. برابر حق ڇنڻ ڪتان جو انصاف آهي. ڏنو تون ورتل سچ والڳر ڳاڙهي ٿي وئينءَ. ياد آهي تہ، تو ان مهل اسلام نسي بہ ڇگا ڇوهه چنديا. چيئنس: اسلام ڇا جو ناڻو آهي. همراهه کي جو ڏاڍ نيڪو تہ، اصل لہ ڪيائين هو لہ ٿيو. سڌو وڃي واچن جي هڪ خوبصورت باڪس کي هٿ ڳنڍيائين. دڪاندار اوباسي کائي جاڳي پيو. هي واچون ڦٽو ڪري ونڍي ڀڳو. ٽکو ٽکو ڀڄندي هڪ سوڙهيءَ گهٽيءَ ۾ ڪٽل لوهه جي گرڊر سان وڃي لڳو. ڪوڏي جي ڍڪڻي بہ ڀڄي پيس. وڏي آزار ۾ اچي ويو. ۽ پوءِ ڇهہ مهنا کن لوڙي لوڙي مٽس وڃي ٽرڻ ڦرڻ جهڙو ٿيو. تڏهن بہ عيب ڪري ڇڏيس. اڄ تائين ويچارو پيو لنگڙائي.

دل: بس نہ؟

دماغ: بس وري ڪيئن. اجا ٻڌ تہ ٻڌايانءِ.

دل: ها ٻڌاءِ.

دماغ: ڪجهہ عرصو اڳ هيءُ "سکر" جي "لب-مهران" جي هڪ سرسبز ۽ حسين چوُواري ۾ رکيل هڪ بئنچ تي اخبار ۾ پنهنجو پسنديل شعر پڙهي رهيو هو. ان وقت سطح زمين تي شام جون حسين ۽ چنچل سرخيون ڪنهن محبوب جي ڳان والڳر ڳاڙهيون ٿي لڳيون. ٿڌين هوائن جا جهوٽا جسمن ۾ تازگي پري رهيا هئا. بہ ڪاليجي ڇوڪريون اچي انان گذريون. هڪڙي تہ بس حور هئي. لالڻ وارا وڪڙ ورائيندي پئي وئي. ڳهڻ سان پئي کاڌائين. پدمني هئي پدمني. هي ويچارو اخبار جي مطالع ۾ محو هو، مگر تو سنهڙي ڇهنڊڙي پائي کيس هوشيار ڪيو. تو چيس: هيڏي تہ ڏس مصر جي ملڪ. چپ تہ ڏسينس، جهڙيون نارنگيءَ جون ڦارون. زلفن جا زنجير تہ ڏسينس. رفتار تہ، ڇا غضب جي آئس. ڇا تو سمجهين؟

مون چيس: ميان ديوالڪي ڇڏ. پنهنجو ڪم ڪر. انهن پرين پرين ڪيئي پيون دليا ۾ دم ڪئن. ڪا هيءَ هڪ ته نه آهي. اها ڪا چڱي ڳالهه نه آهي. هي قوم جون معصوم اباڻيون آهن. انهن ڏي اک کڻي ڏسڻ به گناهه عظيم آهي. مگر تون مڙڻ جي ڪٿي هئين؟ هي جوان اخبار ڦٽو ڪري آئيو. سيني تي هٿ رکي من پنهنجي راءِ جو اظهار ڪيو. پوءِ ڇا ٿيو؟ توکي پتو آهي؟

دل: ها مون کي خبر آهي، تون ڳالهاءِ.

دماغ: ڇوڪريءَ وٺي دانهون ڪيون، اصل ڪهل ڪهوڙا پنجي ويئي، هن پيرن تي زور ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي. ويجهن بنگلن جي پٽيوالن ۽ چوڪيدارن کيس قابو ڪري ورتو. پوءِ جا هن جي حالت ٿي سا ڇا چئجي. سخت مارڪٽ بعد ڇهه مهينا جيل ياترا ڪري آيو.

دل: ادا دماغ اهي ته ڳالهيون چڱيون مگر هاڻي اهو ٻڌاءِ ته، تون ڪهڙا خير جا ڪم ٿو ڪرين جو ٻاڻ کي ايترو سُڌارڪ ٿو سمجهين؟ تون ڳالهائين ٿو ۽ مان سوچيان ٿي، ها ٻڌاءِ."

دماغ: ڏاڍي ڪا بي سمجهه ۽ ڀالي ڀولي آهين دل! بار بار ٿو چوانءِ ته، منهنجي صلاح ۾ سچ جو زهر ڀيل هوندو آهي. هن معاملي ۾ تون مون کان وڌيڪ ڪامياب آهين. ها! مگر ائين نه آهي ته هروڀرو سڀ انسان منهنجا بي فرمان آهن. ائين نه آهي. ٻڌ دل! غور سان ٻڌ. منهنجو چوڻ سوَن مان ڪي ڳاڻ ڳڻيا وٺندا آهن. ۽ جيڪي منهنجي ڳالهين ۾ اچي ويندا آهن. اهي توکان نفرت ڪندا آهن. تون انهن کي ڪوڙ وٽندي آهين. هو منهنجي پيار ۾ غرق ٿي ويندا آهن.

دل: قطع ڪلامي معاف، جيڪڏهن مون کان نفرت ڪندا آهن ته، تون ٿي ٻڌاءِ اهڙا بي سمجهه ڪهڙو ڪنيو ڪائيندا آهن؟

دماغ: اصل ڪا صفا مستاني آهين. چريا! صاف ٿو سمجهايانءِ ته به نٿي سمجهين؟ اڙي چريا! جيڪي انسان توکان متنفر هوندا آهن. ۽ مون مان لينهن لپائيندا آهن. آهي دليا جا وڏا وڏا فيلسوف، سائنسدان، سياستدان، اديب، عالم، مؤرخ ۽ محقق هوندا آهن. آهي دليا ۾ وڏا وڏا منصب مائيندا آهن. ليڪن ڪروڙن جا مالڪ ٿي ويندا آهن. هن هن زماني ۾ تون جيڪي به وڏا وڏا آفيسر ۽ عملدار، تاجر ۽ تمندار ڏسين ٿي اهي منهنجا ئي ته معتقد ۽ مريد آهن. تڏهن ته اهڙو مان ڀيا مائين، بنگلن ۽ بلڊنگن ۾ ٿا رهن. سير و تفريح لاءِ موٽرون ۽ ٽانگا اٿن. پهرڻ لاءِ ريشمي وڳا ۽ کائڻ لاءِ سيڪجهه اٿن. تنهنجي پوپان پوڻ وارن جا وري ڪهڙا حال ۽ ڪهڙا قال آهن. پريشان، سرگردان. نه ويئي ساءُ نه بيئي. ڇڳل چانورن ۽ اجهائل اکيون کنيو پيا هاءِ هاءِ ڪن، ڪي بيمار، ڪي بي روزگار ڪي ديوانا ڪي دلگير. هر هر تنهنجي مٿان هٿ رکيو پيا آهون پرن.

دل: تون ڳالهائيندو وڃ.

دماغ: ڇا ڳالهايان. ڪا هڪ ڳالهه ته نه آهي ته ڳالهائي پوري ڪريان، هي ته هڪ وڏو داستان آهي، جو آسانيءَ سان ڪٿي ۽ ختم نٿو ٿي سگهي. اچا مهيني ڪن جي ڳالهه آهي ته مون هن مسڪين کي دربدر ڌڪي ڪيس هڪ دڪان کولي ويهڻ جو تاڪيد ڪيو. هن غريباڻو دڪانڙو کولي وڌو. الله مالڪ آهي روزانو رپيو ڏيڍ مزدوري ڪمائي، پيٽ جي دوزخ جي آگ کي اجهايائين پئي. مگر تون ڀيري ويهڻ جي ڪٿي آهين. پاڻهن ڪان وٺي اچي تباهيءَ جي ڪناري تي پهچاريئس. پهو جو همراهه ته سموري ميڙي چوانڊي "پير جعفرشاهه" جي ميلي جي موقعي تي "نرگس" جي بلوري اکين تان قربان ڪري آيو. اهائي بک، اهوئي آزار.......

همت ٻڌي چيومانس. اڙي يارا هينئر پاڻي سر تان ٽپي هليو ٿي. اک پٽ. خدا سان ڪم پوائدئي، تون شاعر چڱيرو آهين. ڪوڙ نه چئبو. تنهنجا شعر سنڌڙيءَ جي ڳاڙهن پيرن ڪان مٺا ۽ سرائين جهڙا سرها آهن. تون پنهنجي زندگي تباهيءَ جي ڦاهيءَ تي لٽڪائي شاعر چڱو ٿيو آهين. هاڻي ڳالهه ٻڌ. سڀ ڌنڌا ڇڏي الله کي ياد ڪري پنهنجي شاعريءَ ۾ ليهي وڃ. پنهنجي وطن ۽ وطن واسين جي ڀلائيءَ ۽ بهتريءَ لاءِ ڪُٿ لک. دنيا وارن تنهنجو قدر نه ڪيو ته ڏٺي الهن ڀلاين جو ياڙو توکي ضرور ڏيندو. تنهنجي چڱائي برباد نه ويندي ۽ اها ڪنهن نه ڪنهن ڏينهن رنگ ضرور لائيندي.

تو اتي ٻه ڪوله چڙهيس. تو چيس: اها وري ڪهڙي شاعري آهي، اڙي ڇريا ڇلڪندڙن جامن ۽ زلفن جي زنجيرن جون ڳالهيون ڪر. مگر هن دفعي هن تنهنجي صلاح کي ٺوڪر هڻي منهنجو پاسو ورتو. الله مالڪ ۽ مهربان آهي. هن جي اس لس ۾ هاڻي پنهنجي ملڪ جي محبت ۽ ملڪ وارن جي خدمت جو احساس پرجي ويو آهي. ڏاڍا مٺا شعر ٺهيو چوي، اصلاحي، تعميري، اخلاقي ۽ علمي. مون کي ته لذيذ ۽ مٺا ٿا لڳن هن جا شعر. چوطرف ٻه ايڪي ۽ لاچاري ٿي وئي اٿس. چڱو وقت ٿو گذريس. مطلب ته، هاڻي مزدوري منهن ڪٿڻ جهڙو ٿيو آهي. جيڪڏهن هي منهنجو پويون چوڻ به نه وٺي ها ۽ هرو ڀرو توکي چنبڙي پوي ها ته ڇا ٿئي ها؟ سوچيو اٿيئي؟ پوءِ هن غريب جي جاءِ يا ته قبر ۾ هجي ها يا وري اسپتال يا جيل ۾. شڪر ٿيو وري به پاڻ جهلي ورتائين. صبح جو ڀليل جيڪڏهن شام جو واپس گهر اچي ته ڀليل نه چئبو.

دل: ادا دماغ! تو ته اڄ منهنجا ڪن ڪڙڪائي ڇڏيا. لعنت آهي منهنجي حال تي. جيترو تو ڳالهايو آهي اوترو مون سوچيو آهي. تنهنجون سڀ ڳالهيون مون کي وڻيون. منهنجا ڀاءُ مون کي معاف ڪر. مان تنهنجو ۽ هن غريب جو گناهه ڪري چڪي آهيان. مان ندامت جي اڙڪن ۾ ٻڏان ٿي. برابر سان تنهنجي ڪنهن به راءِ سان شامل نه رهي آهيان.

خدا ڄاڻي ڪيترن ابوجهن جون زندگيون مون گمراهيءَ جي غارن ۽ ماضيءَ جي کنڊرن ۾ اجهلائي ڇڏيون آهن. خدا مون کي غارت ڪري. مان عظيم گناهگار آهيان. سوچيان ٿي، منهنجا گناهه ڪيڏا نه ڀاري ۽ بلند آهن، اصل هماليه جيڏا. منهنجون بڇڙايون ۽ برايون تمام وڏيون ۽ ڊگهيون آهن. سمنڊن جي وسعتن جيڏيون ويڪريون ۽ ڪهڪشان جيان ڊگهيون. افسوس! ادا دماغ! مون ته انسانيت جو خانو خراب ڪري ڇڏيو. ٻيو ڇا؟ (روئي ٿي)

دماغ: روءُ نه ڀيڻ! غلطيءَ کان پوءِ ندامت جا ٻه ڳوڙها ڳڙي پون ته به چڱو. اهو برابر آهي ته تو ڪيترن ئي انسانن کي غلط راهن تي هلڻ لاءِ چيو، ڪين هميشه لاءِ روڪي ۽ زنجور بنائي وڌو آهي. تنهنجا گناهه ڪي رواجي گناهه ڪونه آهن. مگر وري به تون پڇتائين ٿي، پنهنجي گناهه جو اعتراف ڪرين ٿي. اڄ کان پوءِ تون جهڪڙهن پنهنجين چڱاين ۽ ڀلاين تي قائم ۽ ثابت قدم رهينءَ ته پوءِ الله مهربان آهي. هو توکي بلڪل بخشي ڇڏيندو. هو رحم جو ڪهر آهي. ۽ وري وقت به ويو ڪونهي اڃا انسان جي اوسر ۽ اپار جاري آهي. اڳي جي ڀيٽ ۾ هينئر ته انسان پاڻ ڪهڙا آهن. ۽ سندن ڳاڻاٽو ستارن کان به سرس پيو نظر اچي. ماڻهو وڌندا پيا وڃن. ڀلا ڪا زمين ته نئي وڌي؟ گهڻن ئي مسئلن اچي منهن ڪڍيا آهن. انن جا، لٽي جا ۽ اجهي جا مسئلا سنگين صورتون پيا اختيار ڪندا وڃن. انسان ويچارا پنهنجي پريشانين جي چڪيءَ ۾ پيسندا پيا وڃن. هي پيٽ جي آتش اجهائڻ لاءِ ماندا ۽ منتظر پيا رهن. هي وقت تنهنجي ۽ منهنجي وڙهڻ جو نه، پر نئين هلڻ جو وقت آهي. تنهنجو ۽ منهنجو ڦيٽارو انسانذات جي ڪسمپرسيءَ ۽ ڪمزوريءَ جو باعث ٿي پوندو. هي بکون ۽ بيماريون، هي بيڪسيون ۽ بيروزگاريون. هي ظلم ۽ ڏاڍ ۽ هي آهنج ۽ انياءَ، اتحاد ۽ اخوت جي هوائن جي هڪ ئي جهوٽي سان ختم ٿي ويندا. ملڪ ۾ ايڪي ۽ الفت جو واءُ وري ويندو. دنيا جي وسعت تي هڪ نئين جنت جڙي پوندي. جنهن ۾ آهون ۽ دانهون، ڪونه هونديون، جي هونديون ته بس خوشيون ۽ ڪيچون هونديون، ٽهڪ ۽ مرڪون هونديون. ٻي صورت ۾ تنهنجي ۽ منهنجي ويڙهه هن عالم ناپائيدار کي جهنم زار بنائي وجهندي. جنهن ۾ انسان جي ڳلن تي ڳوڙهاڻ ۽ اکين ۾ آرام نه هوندو. جنهن جي ٻه ڇاتيءَ ۾ سرور ۽ چپن تي مرڪ نه هوندي. جي هوندي ته بس بيقراري ۽ بيچيني هوندي. ڏک ۽ ڏماڪا هوندا. غم ۽ گوندر هوندا، ڀلا ٻيو ڇا هوندو؟ تنهنڪري منهنجي ڀيڻ! منهنجي جيجل! اڄ مون سان پڪو واعدو ڪر ۽ سچو اقرار ڏي، جيئن منهنجي اندر ۾ اطمينان ۽ آرام جون لهرون ڦهلجي وڃن. ويجهو اچ. پنهنجو هٿ منهنجي هٿ ۾ ڏي. اڄ اوري اچ.

دل: ڀاءُ! مون کي وڌيڪ پريشان نه ڪر. منهنجي حال تي رحم کاءُ. مان اڳي ئي پنهنجي اڄ جي لڙڪن ۾ ٻڏي لڙهان. مون کي وڌيڪ شرمسار نه ڪر. مون کي شرمسار نه ڪر، هي وٺ منهنجو هٿ. تون منهنجو ڀاءُ ۽ مان تنهنجي ڀيڻ! تون وڏو ۽ مان ننڍي.

مون کي خدائي لايزال جي عميق گهراڻ ۽ وسعتن جو قسم. مان اڄ کان پوءِ تنهنجي ڪنهن به حڪم جي انحرافي نه ڪندس. توکي جيئن وڻي تيئن ڪر. مان ڪير آهيان تنهنجي اڳيان ٻولڻ واري؟ منهنجي توبهه، منهنجي زاري.

دماغ: مون کي تنهنجن وعدن تي ويساهه آهي دل! تنهنجو منهنجو نباهه انشاءالله، انشاءالله السالذات کي بهارن جي داما ڏي وٺي ويندو. ۽ ڪوبه انسان آهون نه ڀريندو....

... ...

مون کي سجاڳي اچي وئي. اتر ماسي واري جامع مسجد جي منبر تان مؤذن جي اذان جو سنگيت آئيو. مون خدا جو نالو ورتو. آئي غسلخاني ۾ گهڙي ويس. وهنجي سهنجي جڏهن آئيني اڳيان ٿي بيٺس تڏهن ڏٺم ته چهرو سرخ سرخ ٿي لڳو. ڳاڙهو لعل ٿي پيو هوس. بدن ۾ ڄڻ ٻئي رت جا واهڙ وهي هليا هئا. جسم ۾ تازگي ۽ توانائي ڀرجي وئي هئي. ڄڻ ته ٻئين جواني نصيب ٿي هئي. سوچيم: اتحاد ۽ ايڪي ۾ ڪيڏو نه لطف آهي.

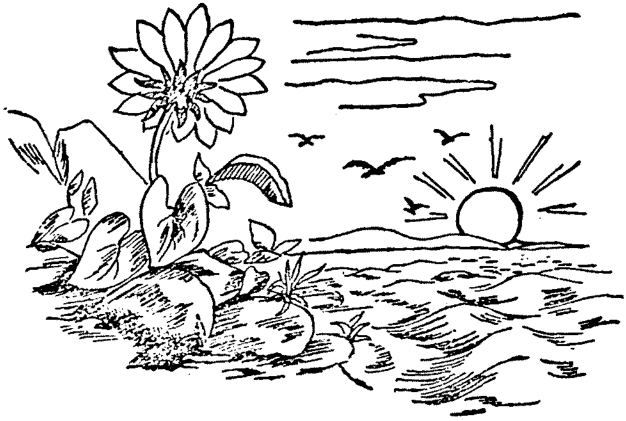

● عبدالڪريم. م. قاضي نصرپوري

آءٌ پرين آءٌ

حاجي قاسم زميندار هو. سنڌس ڳوٺ ڪراچي- حيدرآباد سپر هاءِ وي تي ڄام شوري جي لزديڪ هو. حاجي قاسم وٽ رکنات نالي هڪڙو اقليتي فرقي جو هاري هو. رکنات کي هڪ ڌيءَ هئي ان جو نالو پدما هو. رکنات ايماندار ۽ محنتي هاري هو. ٻه جوڙا ڏڳن جا، هڪ مينهن ۽ ڪجهه ٻڪريون ۽ ڪافي گهرو سامان هوس. وقت تمام سٺو ۽ عزت سان پيو گذرلدو هوس. ضرورت وقت پنهنجي عزيزن جي به مالي مدد ڪندو هو، تنهنڪري پنهنجي ڪنات ۾ ڪافي عزت جي اکاهه سان ڏٺو ويندو هو. حاجي قاسم جو مٿس خاص هٿ هو، پدما خوبصورت هئي ان ڪري هن جي جوانيءَ سڀني کي گهائي وڌو هو سياڻ جي سٺي ۽ خوش طبع هئي. ڪپڙا صدائين صفا پائيندي هئي، جنهن سان ٻه مرڪي ڳالهائيندي هئي سو ڪيس پنهنجو سمجهندو هو. نتيجو اهو ٿيو جو سنڌن خواهه پر وارن ڳوٺن جا عاشق مزاج جوان هن کي پنهنجو سمجهي پيا پاڻ ۾ وڙهندا هئا. جنهن جي پدما کي، اکا ڄڻن اکا ڪَن. هر هر جي جهيڙن ۽ رتوڇاڻ حاجي قاسم کي تنگ ڪري ڇڏيو. جڏهين حقيقت معلوم ٿيس تڏهين اوباش ماڻهن جو اچڻ ڳوٺ ۾ بند ڪري ڇڏيائين ۽ پنهنجي ڳوٺ جي لوفرن کي به تنبيهه ڪيائين ۽ معاملو رفع دفع ٿي ويو. حاجي عثمان ڪمدار کي خاص تاڪيد ڪيائين ته رکنات جي گهر جي حفاظت جو خاص خيال رکي. سنڌن ڪڙم مان ڏيرو نالي لاڙ ۾ ڪنهن زميندار وٽ ڪمدار هو ۽ سنڌس عزيز ڪاري ۾ ڪنهن زميندار وٽ هاري هئا. سي ڪجهه ڪمچور هئا ته ڪجهه آسمالي بلائون پڻ اتي رهندي قرض لاهي نه سگهيا. زميندار ڪم تي زور رکيو ۽ هنن ڀڄڻ جو سعيو ڪيو، آخر زميندار ڏيري کي گهرائي ميڙ منٿ ڪئي ته هن کي پنهنجي زميندار وٽ ٻني وٺي ڏني ۽ پنهنجي ضمانت تي تقاوي وٺي هن کي آجو ڪري ولي هلي. صحيح چيو اٿن ته 'لنگهه جون پاڙون دوزخ ۾'. ڏيري جي قسمت ڦٽي ۽ پنهنجي بربادي‌ءَ جي شروعات، هن پنهنجن هٿن سان ڪئي هن کي آجو ڪري لڏائي آيو. سادو سودو ڏيرو چڱي چڪر ۾ ڦاسي ويو، عام طرح سنڌ جا هاري تقاويءَ جا ڪوڏيا، آبادي جي رقم ڪان تقاوي زياده کڻيو وڃن. ٻه ڪلاڪ ٻنيءَ ۾ پنج ڪلاڪ مال جو گاهه، شام جو هوٽلن ۾، رات جو جوا، فصل لهي ته ٿي ڏاڍيون اسنهن روڻ جهڙو، وري منٿون، ڪمدار ڪُڇي ته چولس ڪتڻ ۽ ڇڇو.

زميندار قرض جي تقاضا ڪري ته بدڪار ۽ ظالم ڏيري ڪافي قرض کڻي هنن جي چند چڙائي هئي ۽ پيو خرچ اڪو به ڪافي کڻي ويا هئا. ڪم جو چاڙهو ڪولي، پيوني اڌ پنيءَ ۾ اڌ جوا جي آڪريءَ ۾، پورها پاڻالي ماتر پنيءَ ۾ باقي واڇون ۽ رهڻيا وٺي ساٿ سنگت کي ڪارائي چڙيائون. ڪمدار وا پنهنجا هئا تنهن رکيا مٿن ڪڪ. زميندار فصل ڏسي، ڏيري سان ڪم اهڙو ڪيو جهڙو ڪتي سان ڪجي. اڳيان ڏيري جي هلي ڪاله، قرض ۾ ضامن پاڻ هو. ڪچي ته سڄا مائٽ رات جو رليون ڦٽيون ڪري مرڳو پڇيو ٽا وڃن، سورن پيڻ ۽ گهٽين ڪاڻ سان فصل ڪٽي ٽو پلو ٽئي. ان لاءِ جنهن محنت جي ضرورت هئي سا ٽي ڪاله، فصل لٿو ته سيني جي مٿي تي هٿ، زميداري قرض جيڪو لٿو سو لٿو، باقي ڏيري جو مال ضبط ڪري زميندار هارين کي ڪيڍي چڙيو ۽ ڏيري جي ڪمداري ختم.

ڏيرو جيئرو ته هو پر مرڻ جهڙو ٿي ويو. نه رهي عزت ۽ نه رهيو مال، ڏيري جا ٻه اوجوان پٽ هئا هڪ ڪرشن ٻيو ابرهيم ساڳئي زميندار وٽ مرڙيو لڳي رهيو. ابراهيم تي ٻه ڪان موڪلائي حاجي قاسم جي ڳوٺ ۾ اچي رڪنات جو جوڙو سنڀاليو. هنن چاهيو ٿي ته پنهنجي ڪيرڀل اپڻ کي وري ساڳئي مقام تي پهچائين. ابراهيم وڃڻ سان ڪم کي ڇهٽي ويو. ڪيس ڳولڻ هجي ته پنيءَ ۾ يا ڳهر، ٿيو ڪوبه هنڌ ڪولي هو جتي هو ملي سگهي. مال جي واري ڦيريءَ سان ٿي رڪنات کي ڏوڪڙ ڪمائي ڏنائين. هو به قدردان هو، ابراهيم کي حصو ڏيندو رهندو هو، ابراهيم رڪنات جي دل ۾ گهر ڪري ويو ۽ حاجي قاسم به ڪيس ڳهرلدو ۽ پائيندو هو. هر ڪنهن کي ڪم مٺو آهي، چر ڪنهن کي به مٺو ڪولهي پر انن جي محنت ابرسن اپءَ کي پن سالن ۾ مالي بحران مان ڪيڍي ٻاهر ڪيو. حاجي قاسم ابرهيم کي زور ڪيو ته ڏيري ۽ ڪرشن کي الڏائي وٺي اچي. اپءَ جي اچڻ بعد به ابرهيم ڪاڏي ايتي، رهٽي ڪهٽي ۾ رڪنات سان گڏ هو. ابرهيم ۽ پدما جي ابريت به پڌري ٿي پئي. حاجي قاسم کي حاجي عثمان پڌايو ته ڪلهي وڌائين. جڏهين هنن کي گڏ پنيءَ تي ڏسندو هو ته ترسي ڪجهه چرچا پوڳ ڪري دل خوش ڪندو هو. سندس وڃڻ بعد هو پئي چوراڳاهن سان هڪٻئي کي ڏسندا هئا ۽ مرڪندي ڪم ڪرڻ لڳي ويندا هئا. هڪ دفعي حاجي قاسم رڪنات ۽ ڏيرو ٽيٽي پئي گهمندي اچي ابرهيم ۽ پدما وٽ پينا. حاجي عثمان ڪمدار اڳيئي اتي هو. حاجي قاسم ابرهيم کان پڇيو ته "چورا پدما تنهنجي چا لڳي؟ جڏهن ڏس تڏهين گڏيو وتينس! "ابرهيم مرڪي کڻي مٿ ڪئي ۽ پدما هاڻ لڳي. حاجي قاسم رڪنات ۽ ڏيري کي چيو "پٽيل چاهي هنن جا اچا هٿ پيلا ڪريو. ڪهڙي دير اٿو؟" ڏيري چيو "سائين، پرماتما جي دئا آهي اسان وٽ سڀ ڪجهه آهي..." حاجي قاسم وراڻيو "رات جو اوطاق تي اچجو ته تاريخ مقرر ڪريون. ڪپڙا ڳهه اوهان جا، مالي منهنجي." حاجي قاسم وڏو زميندار هو. جهڙو هو چڱو مڙس اهڙوئي زوراور ۽ ڪرڙو سندس ڳوٺ ۾ ڪيترن مذهبن ۽ ذاتين جا ماڻهو رهندا هئا. هن جو اباڻو دستور هو ته

سنڌس ڳوٺ ۾ ڪنهن هاري يا مزور جي گهر ۾ شادي ٿي ته مالي هو خود ڪندو هو. ڪنهن به مزور يا هاريءَ جي گهر ۾ ماڻهو مئو ته ان جو ڪفن دفن به سنڌس ذمي هوندو هو. اهڙي معاملي ۾ سيٺ هارين ۽ مزورن کي پنهنجو اولاد ڪري سمجهندو هو. ڏيرو ۽ رڪنات شاديءَ جو ڏينهن مقرر ڪري آيا. هاري ۽ مزور بنا ذات پات ۽ مذهبي خيال جي شاديءَ غميءَ ۾ هڪٻئي سان ڀائرن وانگر هلندا هئا. ارجن ۽ پدما جي شاديءَ جي خبر ٻڌندي ساري ڳوٺ ۾ خوشيءَ جي لهر ڊوڙي ويئي. هيءَ شادي سارو ڳوٺ پنهنجي شادي سمجهڻ لڳو. حاجي عثمان رڪنات ۽ ڏيري کي گهرائي ٻڌايو ته حاجي وڏي جي مرضي آهي پدما جي شادي سنڌس حويليءَ ۾ ٿئي ۽ مردانو ميڙ سنڌس اوطاق ۾ ٿئي. زميندار ۽ ڪمدار جو هيڏو قرب ۽ صداقت ڏسي هنن جي اکين ۾ خوشي کان پاڻي اچي ويو ۽ دعائون ڪندا ويا. هن خبر تي سارو ڳوٺ دنگ رهجي ويو ۽ سيٺ هن لاءِ قدر کي ساراهيو. خير سان ارجن ۽ پدما ٻئي ۽ ٻنهي جي ٻنڌڻ ۾ ٻڌجي ويا. دنيا پان ۽ ٻرن ٻنهي جو مڪان آهي. هي حسين نوجوان جوڙو گهڻن جي نظرن ۾ ڪڪندو هو. ارجن جوڙو ڪاهي ڪوڏر کهاڙي ڪٺي ٻنيءَ تي ويندو هو ۽ پدما گهر جو ڪم لاهي ماليءَ جي ٻدڙي مٿي تي ڏوڏ، مکڻ جي دکي کچ تي، ڊبل چيان تلندي ٻنيءَ تي ايندي هئي. ارجن تي نظر پوندي ئي مشڪڻ شروع ڪندي هئي. وک ۾ لاشعوري تيزي اچي ويندي هيس. ارجن به جيئن پدما کي ڏسندو هو تيئن خوشي ۾ باغ بهار ٿي ويندو هو ۽ ازغيبي ذور ۾ چڪجي هن ڏاهن وڌندو هو. ڏوڏ مکڻ جي دکي لاهيندي ڪن ۾ الاجي ڇا چوندو هوس پدما اچي کل ۾ ڇٽندي هئي. کلندي خوش ٿيندي کڏجي مالي کائيندا هئا. ٿوري دير ڪچهري ڪري ارجن جوڙي جي ڪندو هو ۽ پدما ٿورو ٻرپان گاهه ڪرڻ ويهندي هئي، پدما ڪڏهن گهر جي ڪم سبب دير ڪندي هئي ته ارجن سنڌس سنهن پنهنجي هٿن ۾ جهلي چوندو هو ته "تون مون کي ڏاڍو انتظار تي ڪرائين، ائين نه ڪر منهنجو ڪم ٿو خراب ٿئي" پدما کلندي چوندي هئي "جي حجور" ۽ وري ڪلهي هڪ ٿي ويندا هئا هڪ ڏينهن ارجن ڪم تي ويو پٺيان اوچتو مهمان اچي ويا ۽ پدما کي غير معمولي دير ٿي وئي. والدي ٿي مالي ڪٺي ٽڪڙو ٻنيءَ تي آئي ته ارجن ڏالهس نهاريو به ڪونه. هن جي دل ڌڙڪڻ شروع ڪيو. مالي رکي ارجن جي پير ۾ ويهي چيائين "چو راجا پنهنجي رانيءَ ڏاهن ٿو نهارين؟" ارجن هوئي ايتري کهورو بي خطا پاڪر پائي دير جو سبب ٻڌايائينس ۽ مالي کائڻ ويٺا، ارجن ڪم لاءِ اٿندي کلي چيو "پد راڻي! آئيندي دير ڪئي ته جوڙو اتي بيٺو هرلدو آءٌ رسي سنهن ڪري ويندس." پدما مرڪندي ورائيو "هاءِ رام ايتري سزا، معاف ڪر سائين." ارجن پدما ڏاهن وک وڌائي، هوءِ ڏالنو ڪٺي هرليءَ جيان چال ماري وڃي گاهه ڪرڻ ويٺي، ٻئي ڏينهن پدما گهڻو اڳ ۾ مالي تيار ڪري ڪٺي آئي. ٻرپان ٿي جوڙو بيٺل نظر آيس ته ارجن نظر ڪونه آهي. هالو ۾

مھري لڳي ويس ۽ اکين اڳيان اوڙاھ اچي ويس. ڊوڙندي الھيءَ وٽ ھيٺ آئي جتي روزانو ڪڏجي مالي ڪاٺيندا ھئا. لڙڪ اکين ۾ آڻي روئندڙ آواز ۾ سڏ ڪيائين.

”لاٽ! اربر لاٽ! او لاٽ“ ۾ اربر ڪول آيو. ھن جي سڏن تي رڪنات سو ڊوڙندو آيو. پدما روئيندي ڪيس اربر وارو ڪالھوڪو دڙڪو ٻڌايو. ايلائيءَ جي مٿي تي ھٿ رکي دلاسا ڏيندو ڏيندو گھر وٺي آيس. اربر جي گم ٿيڻ ساري ڳوٺ کي پريشان ڪري ڇڏيو. راڄ ڪڏ ٿي ويو، پيرا کڄي ويا، چئن ماڻھن جا پيرا وڃي سپر ھاءِ وي تي چڙھيا. زميندار ڪمدار ۽ سندن پٽ موٽرن ۽ جيپن ۾ کي ڪيڏانھن ويا ته کي ڪيڏانھن تنين ڏينھن حاجي قاسم موٽي آيو. رڪنات ۽ ڏيري کي ٻڌايائون ته ڪجھ پتو پيو آھي اميد ته اربر ھٿ اچي ويندو. ٻئي طرف پدما، سا پنھنجو دماغي توازن وڃائي ويٺي، ھر روز صبح جو سويل دستور موجب مالي ڏاھي ٻني تي ڪٺي ويندي ھئي، جنھن وٽ ھيٺ ويھي مالي ڪاٺيندا ھئا اتي مالي رکي روئڻ ويھندي ھئي، بار بار چوندي ھئي ”لاٽ اڄ ته مون دير ڪال ڪئي آھي ھاڻ ته رسڻ ڇڏ. پرماتما جو واسطو اٿيثي ھاڻ ته پرچ.“ ٿوري دير صبر ڪري اماڪ ”آءُ اربر آءُ“ ڪري دانھون ڪندي ھئي ۽ ھيڏي ھوڏي بيخوديءَ جي عالم ۾ ڊوڙندي ھئي. اس پوءِ ماڻئن مان ڪو ڪو ويندو ھو ۽ وٺي ايندو ھوس، پدما جي غم ۾ڳوٺ جي ھرھڪ عورت ذات شامل ھئي ۾ وس ڪنھن جو ڪون ھو. حاجي قاسم ۽ حاجي عثمان ٻنيءَ تي آيا، پدما دستور موجب پاڻ سان ڳالھائي رھي ھئي ۽ دانھون ڪوڪون پئي ڪيائين، ڏيرو مٿي تي ھٿ رکيو ويٺو ھو ۽ رڪنات وڻ جي ٽڙ تي مٿو رکيو بيٺو ھو. پدما جي نظر حاجي صاحبان تي پيئي ته منھن سورج مکيءَ گل جيان کڙي پيس ۽ مرڪندي پڇيائين ”ڪاڪا، توھان ڪو ڏٺو...“ ڪنڌ ڪٺي ھيٺ ڪيائين. حاجي قاسم رڪنات ۽ ڏيري جي ڪلھن تي ھٿ رکي بيٺو. پدما کي چيائين ”ھا پيٽي ايندو ضرور ايندو: رسي ڪول ويو آھي. پيٽي جيسين اربر لوکي آئي له ڏيندس تيسين بنگلي ۾ پير نه پائيندس.“ بھرحال، پدما جي حالت جيئن پوءِ تيئن خراب ٿيندي ويٺي تان جو معاملو ٻڌڻ تائين پھچي ويو ۽ ماڻئن ٻڌي ڇڏيس، ڏينھن خاموش رات جو روئندي رھندي ھئي وري چوندي ھئي ته ”مون کي ڇوڙيو ته سنيران ڪاڪو وٺيو ٿو اچيس.“ تيار ٿي مالي ڪٺي ٻنيءَ تي ويندي ھئي. رئندي دانھن ڪندي تان ڪو وٺي ايندو ھوس ته واھ له ته منھن ڪري ھلي ويندي ھئي. وري ٻڌي ڇڏيندا ھئس، رات ٿيندي ھئي ته روئڻ شروع ڪندي ھئي صبح جو ماٽي تي پيٺي ھولدي ھئي. خوشيءَ واروڪلڻ ۽اڳلپٽي جا ٺھڪ ٿي ويا. ڊبل وارو ھلڻ بي مقصد ڊوڙن ۾ تبديل ٿي ويو. اسلھ ماڪ جھڙي پدما زنده لاش ٿي ويئي. حاجي قاسم عام طور ڳوٺ کان ٻاھر رھڻ لڳو. وقتي ايندو ھو رڪنات ۽ ڏيري کي دلاسا ڏئي پدما کي يقين ڏياري حويليءَ مان ٿي ھليو ويندو ھو. آخر خبر پئي ته اربر کي ڪن رقيبن اغوا ڪري بيگار ڪئمپ وارن کي وڪرو ڪري ڇڏيو آھي. ڪافي ڪوشش بعد پوليس انالي سان بيگار ڪئمپ تي چڙھائي ڪري له فقط اربر کي

۽ ڪيترن بيگناهن کي آزاد ڪرايائين ۽ مجرمن کي قانون جي حوالي ڪيائين. خوش ٿي ابرام کي جيپ ۾ ويهاري سڌو جهپ آئي ڏيري جي گهر جي گهٽيءَ وٽ بيهاري. خوشيءَ ۾ بي خطا ”پدما بيٺي پدما“ ڪندو ڊڪندو اندر ويو. ڏسي ته ڏيري جي گهر لاڳيءَ ۾ اڪ تي ڳوٺ جون زالون جهڳٽو ڪريو ويٺيون پار ڪيدن، پريان مال جي ڇني ۾ اڪ تي ڳوٺ جا ماڻهو خاموش ويٺا آهن. حاجي قاسم کي ڏسي اٿي بيٺا. حاجي خاموش رڪنات جي پر ۾ ويهي رهيو ۽ ابرام حيرت ۾ سيني کي ڏسندو رهيو. پدما ته ڏسي ڏيري ڪان پڇيائين ”پٽيل پدما ڪٿي“. هن روئي ورائيو. ”سائين وڃي سرڳواسي ٿي“! حاجي قاسم پڇيو: ’سو ڪيئن‘ رڪنات روئي ٻڌايو ’سائين ڪالهه صبح جو سويل مون کي اٿاري چيائين ”ڪاڪو وٺيو پيو اچيس. ڇوڙيو ته سنبران.“ مون کي به قياس اچي ويو. ٽي-چار ڏينهن پڄي ٿي ويا هيس ۽ مون ڪٿي ڇوڙيس. دستور موجب سنبري سالي ڏاهي ڪٿي هلي. ڇوڪرا جوڙا ڪاهي ويا هئا. ڏيرو به الائجي ڪاڏي آئي ويو ۽ منهنجي منجهيس اظر هئي. خيال ڪيم ته پنهنجي ٿو وڃاس ته، ايتري ۾ پاڏوچري پيو سوچيم جيسين پهچندي ۽ ڏک ارمان روئي هلڪو ڪندي اوستائين آءٌ مينهن ڏهي وٺندس. مينهن ڏهي ورتم، ڏسان ته پدما سالي وٽ هيٺ چڙي ڪاني دور اڪري ويٺي آهي: آءٌ سڌ ڪندو پنهنجي ڊوڙندو ويس ۽ هوءَ سپرهاڻوي وٺي، ڦليليءَ موزي تي پهچي ويٺي. منهنجي سڌن تي ترسي مرڪي چيائين ته ”اوهان ابرام کي وٺي آيا آهيو“ آءٌ وڃان ٿي ابرام وٽ، اٿين چوندي جيسين آءٌ پهچان تنهن کان اڳ ۾ پاڻ ڦليليءَ جي ڪپ تي بيهي ابرام ابرام اٽ اجها آيس. توکي پرچاڻ، چوندي ڪٿي ٽپو ڏنائين. اسان پروقت ڪڍي پر هوءَ ته وڃي پرماتما سان ملي.“

سيني غم جي ويٺل جي اکين سان لڙڪ وهي هليا. اوچتو حاجي قاسم ڏٺو ته ابرام آهي ني ڪولا!

هڪل ڪيائين ”ڏسو ابرام ڪاڏي ويو“. ويٺلن ۾ ڊوڙ پئجي ويئي. ابرام پدما جو حشر ٻڌي بي خطا ڦليليءَ ڏاهن ڀڳو. حاجي قاسم جيپ ۾ هن جي پٺيان پيو.

ايتري ۾ ابرام سپرهاڻوي تي پهچي ويو. بيخوديءَ ۾ تيز ڊوڙندي رستي جي وچ ۾ ڪنهن تيز رفتار ڪراچيءَ کان ايندڙ بس هيٺان اچي ويو. حاجي قاسم به پهچي ويو. بس مان مسافر لهي آيا ۽ ڳوٺ جا ڊوڙي ايندڙ ماڻهو به پهچي ويا. ڏٺائون ته ابرام رت ۾ لت پت حاجي قاسم جي هنج ۾ هو. سيني سمجهيو ته مري ويو پر هن اوچتو اکيون کوليون ۽ چيائين ”ڪاڪا پدما راڻي بيٺي آهي. آءٌ رئو ڪولا آهيان. پدما پدما اجهو آيس راڻي.“

ٻڌندڙن جو ڇن هالو ٿي ڦاٽو. عورتون (پئسينجر) ته جنسي روئي پيون. حاجي قاسم ابرام جو لاش جيپ تي رکيو ڏيري ۽ رڪنات کي چيو ته ”پٽيل ابرام ۽ پدما پئسن سان ملن ته لوتن ۾ توري وٺي ڏيالو پر چا ڪجي رب سائين جي سرڪار ڏاڍي آهي.“

•آسڪر وائلڊ   سڌيڪار: محبوب علي جوکيو

دوستيءَ جي هام

ڪنهن سمي، ڪو ايماندار نوجوان هوندو هو، جنهن جو نالو هينز هو. هن ۾ خاص ساراهڻ جهڙيون ڪي خاصيتون هيون ته هو هڪ ڪيلمڪ جوان هو ۽ نهايت نرم دل انسان هو. هن ۾ حضور شرميءَ ۽ دوستيءَ جو جذبو انهيءَ حد تائين هو، جو هو پنهن جي ڀلائيءَ ۽ مفاد کي هميشه پنهنجي چڱائيءَ ۽ دلچسپين تي ترجيح ڏيندو هو. هو هڪ ننڍيءَ جهوپڙيءَ ۾ اڪيلي سر رهندو هو ۽ سڄو ڏينهن پنهنجي باغ ۾ محنت ۽ پورهيو ڪندو رهندو هو. هن پنهنجي باغ کي اهڙو ته سهڻو ۽ وڻندڙ بنائي ڇڏيو هو، جو ان جهڙو باغ ڪٿي به ڳوٺ جي آس پاس ڪونه هو. هن جي باغ ۾ هر موسم جا ڪئين گل موجود هئا جي هر موسم ۾ باغ ۾ رونق لايو بيٺا هوندا هئا. هڪڙا گل ڪومائبا هئا ته انهن جي پر ۾ وري ٻيا گل، موسم موجب ٽڙندا هئا. اهڙيءَ طرح هر وقت باغ ۾ سونهن ۽ خوشبوءِ جي ڪمي ڪانه هوندي هئي.

هينز کي هونءَ ته ڪيترائي دوست ۽ احباب هئا، پر انهن سڀني ۾ سڀ کان وفادار ۽ سچار دوست هڪ جانڊهه جو مالڪ هئس. اهو جانڊهه جو مالڪ نوجوان هينز جو اهڙو ته گهرو ۽ بي تڪلف دوست هو، جو هو جڏهن به هينز جي باغ وٽان لنگهندو هو، تڏهن اتان ڪجهه گل به پٽيندو هو ۽ موسم جي ميون سان پنهنجا کيسا به ڀري هلندو هو.

جانڊهه جو مالڪ چوندو هو ته "هتي جي هرهڪ شئي دوستن کي پنهنجي سمجهڻ گهرجي ۽ هڪٻئي سان تڪلف نه ڪجي يا ڪو حجاب نه هئڻ گهرجي." هينز جڏهن اهڙي ڳالهه پنهنجي دوست جي واتان ٻڌندو هو تڏهن خوشيءَ ۾ ڪنڌ ڌوڻيندو هو ۽ مشڪندو هو، ۽ اهڙي وفادار دوست هئڻ تي ڏاڍو فخر محسوس ڪندو هو.

وقتي، پاڙيوارا ماڻهو، جانڊهه جي مالڪ جي انهيءَ ڳالهه تي گهڻو تعجب ڪائيندا هئا ته جانڊهه جو مالڪ ته هينز کي ڪابه شئي، سوکڙيءَ طور يا عيوضي ۾ ڪو نه ٿو ڏئي، حالانڪ وٽس اٽي جون بي شمار ڳوڻيون موجود آهن ۽ ڇهه سُٺا ڳئون اٿس ۽ ان کان سواءِ ڪيترين ئي رڍون پڻ اٿس، پر انهيءَ ڳالهه تي هينز ڪڏهن به ڪو ويچار ڪو نه ڪيو هو، بلڪ انهيءَ ڳالهه تي سوچڻ لاءِ پنهنجي دماغ کي تڪليف ئي ڪانه ڏني هئائين. هينز کي جانڊهه جي مالڪ جي انهن ڳالهين ۽ نڪتن مان ڪافي لطف ايندو هو، جيڪي هو بي غرض ۽ بنا لالچ واريءَ دوستيءَ متعلق ڪندو هو.

مطلب ته هينئر سمورو وقت پنهنجي باغ ۾ محنت مزدوري ڪندو هو. بهار، اونهاري سرءُ جي موسم ۾ ته هو انهايت خوشحال ۽ آسودي زندگي گذاريندو هو، پر جڏهن سيارو ايندو هو ته هن جي باغ ۾ گل ۽ ميوا ڪو نه هوندا هئا، جو مارڪيٽ ۾ ڪٺي وڃي وڪڻي. سو، هو بک ۽ ڏڪ سبب ڏاڍا ڏکيا ڏينهن گذاريندو هو ۽ وقتي لاڳيتي ڪانئڻ کان سواءِ ٿي، بک تي رات جو سمهي رهندو هو ۽ ڪڏهن صرف توتن اکروٽن ۽ پين سڪل ميون تي اڪتفا ڪندو هو. سياري ۾ هو اڪيلو ئي گذاريندو هو، جو جانبهه جو مالڪ ڏانهنس اڙلدو به ڪو نه هو.

”مون کي اها ڳالهه چڱي ڪانه ٿي لڳي، جو هينئر وٽ هن حالت ۾ وڃان، ڇو جو ٻاهر برف وسي رهي آهي.“ جانبهه جو مالڪ پنهنجي زال کي چوندو هو، ”اهي اهيءَ راهه جو آهيان ته جڏهن ڪو به دوست تڪليف ۽ مصيبت ۾ هجي ته ان کي اڪيلو ڇڏي ڏجي ۽ ملاقاتين کي گهرجي ته اهڙي دوست جو اهڙي ڏکئي وقت، سر نه ڪائن. سچي دوستيءَ بابت منهنجو اهوئي نظريو آهي ۽ اها يقين سان چوان ٿو ته منهنجو اهو نظريو نهايت درست ۽ صحيح آهي. سو آءٌ ان وقت تائين ونس ڪو نه ويندس، جيستائين بهار جي موسم ڦيري اچي. صرف بهار اچڻ تي ئي آءٌ سندس جاءِ تي ويندس ۽ ساڻس ملاقات ڪندس ۽ هو مون کي گلن جي وڏي پريل ٽوڪري ڏئي سگهندو ۽ اهڙي سوکڙي ڏيڻ تي هو انهايت گهڻي خوشي محسوس ڪندو.“

”توهان کي پين جو ڏاڍو فڪر ۽ اونو رهي ٿو.“ جوئس جواب ڏاس ۽ هوءَ سيري باهه جي توَ تي ٿي ويٺي. ”اوهان کي سچ پچ ته ڏاڍي گهڻي آهي پين جي. مون کي يقين آهي ته هڪ پادري، جيڪو وڏن محلن ۾ رهي ٿو ۽ قيمتي ڪپڙا پهري ٿو سو به اهڙا سهڻا سخن ۽ عمدا اڪتا بيان ڪري اٿو سگهي.“

”پلا، اسان هينئر کي پنهنجي جڳهه تي گهرائي، هن کي هت اٿا رهائي سگهون؟“ جانبهه جي مالڪ جي ننڍي پٽ چيو. ”جيڪڏهن هو سچ پچ ڏکيا ڏينهن ڏسي رهيو آهي ۽ ايذائن ۾ آهي ته پوءِ آءٌ کيس پنهنجي ڪاڏي سان اڌ ڏيندس ۽ هن کي پنهنجا ننڍيڙا سهڻا ڏيکاري وندرائيندس.“

”تون ڪهڙو نه بيوقوف ۽ چسو ڇوڪر آهين!“ جانبهه جي مالڪ چيو، ”مون کي پتوئي اٿو پوي ته توکي اسڪول ڏانهن موڪلڻ ۾ ڪهڙو فائدو آهي. تنهنجو ته پڙهڻ ئي اجايو آهي. تو اسڪول ۾ ڇا پرايو آهي، تو ته اسڪول مان ڪجهه به ڪو نه سکيو آهي. جيڪڏهن هينئر هت اسان جي گهر ۾ ايندو ۽ اسان جي هيءَ گرم باهه ڏسندو ۽ اسان جو عمدو ڪاڏو پسندو ۽ اسان جو هيءُ شراب جو ذخيرو ڏسندو ته پوءِ هن کي حسد ٿيندو ۽ حسد هڪ نهايت ذليل بيماري آهي ۽ ماڻهوءَ جي فطرت کي بگاڙي ڇڏي ٿي. آءٌ هن جو بهترين وفادار دوست آهيان ۽ مون تي فرض آهي ته آءٌ هن تي ڇوڪسي رکان ته هو ڪاٿ اهڙي خراب عادت نه پرائي ۽ منجهس لالچ ۽ حسد جهڙيون بريون عادتون پيدائي نه ٿين. تنهن کان سواءِ

ٿي سگهي ٿو تہ هينز هٿ اچي ۽ اوڏر ٿي ڪجهہ اٿو ڪهڙي. جيڪڏهن هو اٿو ڪهڙندو تہ اِهو ڏني ڪوڙ سگهندس. اِهو اٿو چاهيان تہ منهنجو دوست اوڏر ٿي شين وٺن تي هيري ٿوي ۽ وچي مقروض ٿيندو. اٿو هڪ اهڙي شئي آهي ۽ دوستي پنهنجي جاءِ تي هڪ الڳ شئي آهي. پنهي کي پاڻ ۾ ملائڻ نہ جڳائي. توهان ڏٺو آهي تہ لفظن جي لڪڻ جو اهڙو هڪ هوندو آهي تہ اِهن مان معنيٰ وري ٻي اڪرندي آهي."

"اوهان ڪهڙي نہ صحيح ۽ درست گفتگو ڪريو ٿا ۽ وڏن فيلسوفن وانگر دوستيءَ جي جذبي تي بحث ڪري سگهو ٿا." جالبڌهہ جي مالڪ جي زال چيو، "اوهان جي ڳالهائڻ وقت آءٌ ائين ٿي محسوس ڪريان، ڄڻڪ چرچ ۾ ڪنهن پادريءَ جون نصيحتون ٻڌي رهي آهيان."

"ڪيترائي ماڻهو چڱا عمل تہ ڪري سگهن ٿا، پر تمام ٿورا ماڻهو اهڙي سهڻي ۽ عمدي گفتگو ڪري سگهن ٿا. اِهي مان اهو ثابت ٿيو تہ عمل ڪرڻ ڪان ڳالهائڻ وڌيڪ ڪٺن آهي ۽ ڳالهائڻ ۾ گهڻي تجربي ۽ ڏاهپ جي ضرورت آهي." جالبڌهہ جي مالڪ چيو ۽ شور سان پنهنجي لنڍي پٽ ڏانهن اهارڻ لڳو. هو ويچارو ابهر پار تہ شرمائجي ويو ۽ خوف ۾ هيسجي ويو. بهرحال، هو لنڍو هو تنهنڪري مٿانس وڌيڪ سزا معاف ڪئي ويئي.

خير، جڏهن سياري جي موسم چڙهي ويئي ۽ بهار آئي ۽ هينز جي باغ ۾ وري ڪل ڦل پيدا ٿيا ۽ باغ جي سونهن وري واپس آئي، تڏهن جالبڌهہ جي مالڪ زال کي چيو تہ، "هاڻي هينز ڏانهن وڃڻ گهرجي ۽ هينز جي مارسنيال اهڻ گهرجي."

"اوهان جي دل ڪهڙي نہ صاف ۽ نيڪ آهي!" جونس چيو، "اوهان کي هميشہ ٻين جو اونو ۽ فڪر هوندو آهي. پر، هن ڳالهہ جو خيال رکج تہ گلن لاءِ ڪا وڏي خاصي ٽوڪري کڻي وڃجانءِ." پوءِ تہ جالبڌهہ جي مالڪ هڪ وڏي ٽوڪري ڪئي ۽ ان کي لوهي تارن جا ڪڙا وڌائين ۽ اها ٽوڪري هٿ ۾ لوڏيندو، ٽڪري ٽپي وچي باغ وٽ سهڙيو.

"سلام ٿئي، پيارا هينز." جالبڌهہ جي مالڪ چيو:

"سلام ٿئي." هينز مشڪندي جواب ڏنو ۽ پنهنجي ڪوڏاري تي ٽيڪ ڏئي اٿهي رهيو.

"سيارو ڪيئن گذريو؟" جالبڌهہ جي مالڪ پڇيو:

"بس، گذري ويو." هينز جواب ڏنو، "اوهان جي مهرباني، جو پڇو ٿا. ڏاڍا ڏکيا ڏينهن پيش آيا، پر هاڻي بهار اچي ويو آهي ۽ هاڻ آءٌ نهايت خوش ۽ راضي آهيان ۽ منهنجا گل ٻہ هاڻي ڪافي تعداد ۾ ٽڙيا آهن."

"هينز، اسين سڀ سياري جي موسم ۾ توکي ڏاڍو ياد ڪندا هئاسين." جالبڌهہ جي مالڪ چيو، "۽ اسين عجب ڪائيندا هئاسون تہ تون ڪيئن وقت گذاريندو هوندين؟"

"اها تہ اوهان جي وڏي نوازش چئبي." هينز چيو، "مون کي خوف هو تہ اوهان مون کي وساري ڇڏيو هوندو."

"هينز، مون کي تنهنجي اهڙين ڳالهين تي عجب ٿو لڳي ۽ ڏک به ٿو ٿئي." چانڊهه جي مالڪ جواب ڏنو، "سچي دوستي وساريندي نه آهي. اها ئي سچي دوستيءَ جي نشاني آهي، آءٌ سمجهان ٿو ته توکي سچي دوستيءَ جي فلسفي جي ڄاڻ نه آهي. تنهنجي باغ جا گل ڪهڙا نه سهڻا ٿا لڳن! سهڻي ترتيب سان، هڪ قطار ۾ ڪيئن نه چهرو لايو بيٺا آهن!"

"سهڻا ته ڏاڍا آهن،" هينز چيو، "۽ آءٌ ڏاڍو خوش نصيب آهيان، جو مون کي ايترا ۽ اهڙا سهڻا گل آهن. آءٌ اهي اڄ مارڪيٽ ۾ کڻي ويندس ۽ نواب جي ڏيءَ کي وڪڻندس، جو مون کي هڪ گاڏڙو خريد ڪرڻو آهي."

"ڇا، تو پاڻ وارو گاڏڙو وڪڻي ڇڏيو آهي يا گروي رکيو اٿئي؟ تو ڪهڙو نه بيوقوفيءَ جو ڪم ڪيو آهي."

"پر حقيقت هيءَ آهي ته" هينز جواب ڏنو "آءٌ ائين ڪرڻ لاءِ مجبور هوس. توهان کي ته خبر آهي ته منهنجو سيارو نهايت ڏکيو گذريو آهي سو، هن دفعي ته، مون کي هڙ ۾، ڪاري ڪوڏي به ڪانه هئي، جو ڪٿي مانيءَ جو ٽڪر وٺي کاوان. مون منڍ ۾ ته ڪوٽ جا چانديءَ جا بٽڻ وڪيا، پوءِ مون چانديءَ واري زنجيري ڏني ۽ آخر ۾، اهو گاڏڙو به ڏيڻو پيو، پر هاڻي آءٌ اهي سڀ شيون وري خريد ڪندس."

"هينز،" چانڊهه جي مالڪ چيو، "آءٌ توکي پنهنجو گاڏڙو ڏيندس. هن کي ڪجهه مرمت جي ضرورت آهي، هن جو هڪ پاسو ڀڃي پيو آهي ۽ ٿوري گهڻي خرابي ڦيٿن جي سرائين ۾ به اٿس. خير تنهن هوندي به، آءٌ اهو گاڏڙو توکي ڏيندس. ڏس اها فراخدلي ۽ دوستيءَ جي نشاني ڪري سمجهه. ڪيترا ماڻهو ته مون کي بيوقوف سمجهندا، جو اهو گاڏڙو توکي ڏئي رهيو آهيان. پر آءٌ دنيا جي ٻين ماڻهن وانگر نه آهيان. آءٌ انهيءَ خيال جو آهيان ته سخاوت دوستيءَ جو روح آهي. مون کي ٻيو به هڪ نئون گاڏڙو پنهنجي لاءِ آهي. تون تسلي ڪر، آءٌ توکي اهو گاڏڙو ڏئي ڇڏيندس."

"سچ پچ ته اها توهان جي وڏي سخاوت آهي." هينز چيو ۽ سندس منهن خوشيءَ ۾ شڪرگذاريءَ وچان ٻهڪڻ لڳو." آءٌ ان جي مرمت ڪرائي وٺندس. مون وٽ هڪ ڪاٺ جو دوڳلو موجود آهي."

"ڪاٺ جو دوڳلو!" چانڊهه جي مالڪ چيو،" اهو ته مون کي ان جي ڪدام جي ڇت لاءِ گهرجي. ان ۾ هڪ وڏو گهارو پئجي ويو آهي. جيڪڏهن ان جي مرمت مهل سر نه ڪئي وئي، ته اناج ڳهجي ويندو. چڱو ٿيو، جو تو ان جو ذڪر ڪيو. ڏس ته هڪ نيڪ عمل مان ٻيو نيڪ عمل ڪيئن نه پيدا ٿيو. مون توسان ڀلائي ڪرڻ چاهي، ته منهنجو ڪم به ٿي ويو. مون توکي گاڏڙو ڏيڻو ڪيو، ته تون وري ان جي موٽ ۾، اهو ڪاٺ جو دوڳلو

ٿو ڏين. حقيقت ته اها آهي ته مون وارو ڪاڏڙو تنهنجي ڪاٺ واري دوڪان کان ڪيئن مرتبا وڌيڪ ڪمائيندو آهي، ۽ سچي دوستيءَ ۾ انهن ٿورين ڳالهين تي ويچار ڪول ڪبو آهي. مهرباني ڪري، اهو ڪاٺ جو ٽڪر ته مون کي جلدي ڏئي ڇڏ، ته اڄ ئي وڃي ڪم سان لڳان ۽ گدام جي ڇت جي مرمت ڪرائي وٺان."

"ٺيڪ آهي." هينز چيو ۽ ڊڪندو اندر ڪوٺيءَ ۾ لنگهي ويو ۽ ڪاٺ جو دوڪو کڻي ٻاهر ڪڍي آيو.

"هيءُ ٽڪر ته خاصو ڪول آهي." جالبهه جي مالڪ چيو ۽ ڪاٺ جي ٽڪر ڏانهن منهن بڇڙو ڪري اهڙڻ لڳو، "آءٌ سمجهان ٿو ته گدام جي ڇت جي مرمت ڪرڻ کان پوءِ، ڪجهه بچندوئي ڪول، جنهن مان تون وري ڪاڏڙي جي مرمت ڪري سگهين. خير، ان ۾ منهنجو ته قصور نه آهي. ٺيڪ آهي، مون توکي ڪاڏڙو ڏيڻو ڪيو آهي، اهيءَ جي موٽ ۾ مون کي يقين آهي ته تون ڪجهه ڪل ڏيندين. هيءَ نوڪري آهي، ان کي چڱيءَ طرح پرکج."

"چڱيءَ طرح؟" هينز ڪي قدر غمگين لهجي ۾ جواب ڏنو، چاڪاڻ ته اها نوڪريءَ ڏاڍي وڏي هئي ۽ هن سمجهيو ته جيڪڏهن اهيءَ کي چڱيءَ طرح پرکيندس، ته مارڪيٽ ڏانهن ڪٺي وڃڻ لاءِ ڪل ته بچندائي ڪول. هن کي ته چانديءَ جي پيڙن خريد ڪرڻ جو ڏاڍو شوق هو.

"مون توکي پنهنجو ڪاڏڙو ڏيڻو ڪيو آهي،" جالبهه جي مالڪ جواب ڏنو، "سو آءٌ سمجهان ٿو ته هنن ٿورن ڪلن جي ڪهڙ ڪا وڏي ڳالهه نه آهي. اهيءَ ۾ آءٌ ڪٿي غلط نه هجان، پر آءٌ اها ڳالهه سوچيان ٿو ته سچي دوستي اهڙن خودغرضين ۽ لالچ جي احساس کان ڪهڙو مٿي آهي."

"منهنجا پيارا دوست،" هينز چيو، "هي سڀ ڪل تون پنهنجا سمجهه. مون کي چاندي جي پيڙن کان وڌيڪ تنهنجي دوستيءَ جي ڪهرج آهي." پوءِ، هو ڊڪندو ويو ۽ ڪل ٿي وڏيءَ نوڪري کي پريائين ۽ جالبهه جي مالڪ جي حوالي ڪيائين.

"چڱو، خدا حافظ، پيارا هينز،" جالبهه جي مالڪ موڪلايو ۽ ڪاٺ جو دوڪو رکيائين ڪلهي تي، ته ڳلن جي نوڪري کڻيائين هٿ ۾. هينز بس هن کي سلام جو جواب ڏنو ۽ وري پنهنجي باغ جي ڪم کي لڳي ويو. هو ڪاڏڙي بابت سوچي، ڏاڍو خوش ٿي رهيو هو.

ٻئي ڏينهن، هينز باغ ۾، ولين کي ٻڌي رهيو هو، ته جالبهه جي مالڪ جو آواز ٻڌائين. هو ڪيس رستي تي ٻهي سڏ ڪري رهيو هو. هو هڪدم ڏاڪڻ تان هيٺ لهي آيو، رستي ڏانهن ڊوڙيو ۽ باغ جي پٽ تان هيٺ لٿو ٻاتائين ۽ ڏٺائين ته جالبهه جي مالڪ ڇپ ٻنيءَ تي هڪ انڌي جي ڳوڻ هئي.

"پيارا هينز،" هن چيو، "مهرباني ڪري هيءَ اٽي جي ڳوڻ بازار ڏانهن ڪٿي وٺندين؟"

"ادا، آءٌ ته ڏاڍو مشغول آهيان. مون کي هي وليون مٽي لٽڪائڻيون آهن، ڪلن کي پاڻي ڏيڻو آهي ۽ هن گاهه کي ڪپڻو آهي."

"جيئن ته آءٌ توکي پنهنجو گاڏو ڏيڻ وارو آهيان، تنهنڪري دوستيءَ جو اهو شان نه آهي، جو تون مون کي هن خسيس ڪم لاءِ جواب ڏين." چانڊهه جي مالڪ ڏکاري انداز ۾ چيو.

"يار، ائين ته نه چئو." هينز جواب ڏنو، "دنيا اٿلي پوي، پر پوءِ به آءٌ تنهنجي دوستيءَ ڇڏڻ وارو نه آهيان. منهنجي لاءِ سڄي دنيا هڪ طرف آهي ته تنهنجي دوستي ٻئي طرف." هينز ائين، سو ٻڪندي، وڃي ٽوپي پائي آيو ۽ اٽي واري ڀاري ڳوڻ ڪلهي تي رکيائين.

ڏينهن ڏاڍو گرم هو ۽ رستو انتهائي گندو ۽ ڪچو هو، جنهن تي رکي مٽي ئي مٽي هئي. جڏهن ڇهين ميل واري پٿر وٽ پهتو، تڏهن ڏاڍو ٿڪجي پيو ۽ اتي ويهي آرام ڪرڻ کان سواءِ اڳتي وک به وڌائي ڪونه سگهيو. ليڪن ڳهندو سهڪندو وڃي بازار ۾ پهتو، اتي ڪجهه وقت ترسي، اٽي واري ڳوڻ وڪڻائين ۽ ان جي بدران چڱي خاصي رقم مليس. پوءِ هو جلدي، گهر ڏانهن واپس موٽيو، ۽ انديشو ٿيس ته متان، اوير ٿي وڃڻ سبب وات تي ڪي ڌاڙيل نه رقم ڦري وٺن.

"ڏينهن ته ڏاڍو سخت هو." هن بستري تي سمهڻ وقت ورجايو. "پر چڱو ٿيو، جو مون دوست کي ڪم کان جواب ڪونه ڏنو. هڪ ته هو منهنجو دوست آهي، ۽ ٻيو ته هن مون کي گاڏو به ڏيڻو ڪيو آهي."

ٻئي ڏينهن صبح جو سوير چانڊهه جو مالڪ، هينز کان اٽي جي ڳوڻ جي رقم وٺڻ آيو، ته ڏٺائين ته هينز اڃا ننڊ ۾ سڪ ليٽو پيو آهي. چانڊهه جي مالڪ ننڊ مان ٻئي اٿاريس ۽ چوڻ لڳس ته "تون ڪهڙو نه سست ۽ ڪاهل آهين. جيئن ته آءٌ توکي پنهنجو گاڏو ڏيڻ وارو آهيان، تنهنڪري توکي جڳائي ته تون سخت محنت ڪر. سستي هڪ وڏو گناهه آهي ۽ آءٌ چاهيان ٿو ته منهنجن دوستن مان ڪو به سست ۽ هڏ رک نه هجي. آءٌ جو توکي هيءُ منهين سڌي ڳالهه چئي رهيو آهيان. تنهن لاءِ توکي ڪجهه دل ۾ نه ڪرڻ گهرجي. جيڪڏهن آءٌ تنهنجي جاءِ تي هجان ها، ته اهڙيءَ ڳالهه تي ڏک ڪونه ڪريان ها. اها دوستي ڀلا ڪهڙي ڪم جي، جو پنهنجي دوست کي سچ نه چئجي يا کُليءَ دل سان نصيحت نه ڪجي. هرڪو ماڻهو ٻئي جي خوشامد ڪرڻ چاهيندو آهي ۽ مٺا ٻول ٻوليندو آهي. پر سچو دوست هميشه سچ چوندو آهي ۽ اهو سچ ڪن کي ڪوڙو لڳندو آهي. سمجهو دوست اهو آهي، جيڪو اهڙين نصيحتن کي پسند ڪري."

"مون کي ڏاڍو ڏک آهي." هينز ٻنهي اکين مهٽيندي چيو. "پر آءٌ ايترو ته ٿڪل هوس، جو ننڊ اچي وئي. هن مهل ته جاڳيس ٿي ۽ پکين جون ٻوليون ٻڌم. سچ اهو آهي ته پکين جي منڙين لاتين ٻڌڻ کان پوءِ آءٌ چڱيءَ طرح ڪم ۽ محنت ڪري سگهندو آهيان."

"مون کي ڏاڍي خوشي ٿئي آهي، ڏاڍو چڱو ٿيو." جالندهر جي مالڪ هينز جي پٺي ٿپيندي ورائيو. "هاڻي آءٌ چاهيان ٿو ته تون ڪپڙا لٽا پهري، جلدي جالندهر وٽ پهچي وڃ، ڇاڪاڻ ته اڄ گدام جي ڇت جي مرمت ڪرڻي آهي."

ويچارو غريب هينز ته اڄ پنهنجي باغ ۾ ڪم ڪرڻ لاءِ آتو هو، ڇاڪاڻ ته گذريل ٻن ڏينهن کان، گلن کي پاڻي ڪونه مليو هو. پر تنهن هوندي به، هيءُ جالندهر جي مالڪ کي جواب ڏئي ڪونه سگهيو، ڇاڪاڻ ته هيءُ دوستيءَ ۾ سچو ۽ ليڪايت هو.

"جيڪڏهن آءٌ اوهان کي چوان ته اڄ آءٌ نهايت مصروف آهيان، ته ڇا اوهان ان کي بي مروتي سمجهندا؟" هن گهٻرائيندي ۽ شرم محسوس ڪندي، اهو سوال پڇيو.

"توکي ائين ڪرڻ نه جڳائي، تون اهڙي ڳالهه تي نه سوچ ته آءٌ توکي پنهنجو ڪاڏڙو ڏيڻ وارو آهيان، پر جيڪڏهن تون انڪار ڪندين، ته آءٌ پاڻ ويندس ۽ وڃي ڇت جي مرمت ڪندس."

"نه نه. ائين ڪونه ٿيندو." هينز ڏاهن ڪئي ۽ بستري مان اٿي کڙو ٿيو، ڪپڙا پاتائين ۽ سڌو گدام تي هليو ويو.

هو سڄو ڏينهن گدام تي ڪم ڪندو رهيو، تان جو سج به لهڻ وارو ٿيو، عين سج لهڻ وقت، جالندهر جو مالڪ به سڌ سماءُ لهڻ لاءِ آيو ۽ هينز کان پڇڻ لڳو ته "هينز، ڏي خبر، گدام جي ڇت جي مرمت ٿي وئي؟"

"بلڪل ٺيڪ ٿي وئي." هينز ڏاڪڻ تان لهندي، ورندي ڏني.

"واه واه!" جالندهر جي مالڪ چيو، "ٻين لاءِ ڪم ڪرڻ ۾ ڪهڙو نه لطف آهي!"

"توهان جهڙي اهڙي قسم جي گفتگو ٻڌڻ منهنجي لاءِ خوش قسمتي آهي!" هينز هيٺ پٽ تي ويهي، نرڙ تان، پگهر اگهڻ لڳو." آءٌ اهڙي قسم جي گفتگو الاجي ڪڏهن ڪري سگهندس."

"اهڙا خيال تو ۾ به پيدا ٿيندا." جالندهر جي مالڪ چيو، "توکي محنت ڪرڻ گهرجي هينز، تون صرف دوستيءَ کي عملي جامو پهراءِ. پوءِ توکي نظرياتي علم به حاصل ٿي ويندو."

"ڇا، تون سچ پچ سمجهين ٿو ته اهي خيال مون ۾ به پيدا ٿيندا؟" هينز چيو.

"اهيءَ ته ڪوبه شڪ ڪونه آهي." جالبهه جي مالڪ جواب ڏنو، "هاڻي توکدار جي ڇت جي مرمت ڪري ڇڏي آهي، تنهنڪري گهر وڃ ۽ وڃي آرام ڪر. جو ميائي وري توکي منهنجيون ريڊون ڪاهي ڇڏڻ ڏانهن وڃڻو آهي."

ويچارو غريب هينز ڪوبه جواب ڏئي ڪونه سگهيو. صبح جو اڪ ٿيائين ته ڏٺائين ته ريڊن جو ڏڻ سندن در تي حاضر بيٺو آهي. ويچارو ڇا ڪري ايٽ ريڊون ڪاهي ويو چارڻ. سڄو ڏينهن اوڏانهن لڳي ويس. جڏهين موٽيو ته اهڙو ته ٿڪل هو، جو ڪرسيءَ تي ليٽيو ته ننڊ ڪٺي ويس، صبح جو مس جاڳ ٿيس.

"منهنجو وقت باغ ۾ ڪهڙو نه سٺو گذرندو آهي!" هن دل ۾ چيو ۽ وري هڪدم باغ ڏانهن ڪم ڪرڻ لاءِ هليو ويو.

ويچارو هينز پنهنجي باغ ۾ پوريءَ طرح ڪم ڪري نه سگهيو ۽ پنهنجن گلن جي پرگهور لهي ڪونه سگهيو. ڇاڪاڻ ته هن جو دوست، جالبهه جو مالڪ، هرگهڙيءَ ۽ هرروز وٽس ايندو هو ۽ ڪيس ڪمن ڪارين سانگي هيڏاهن هوڏاهن پيو موڪليندو هو. ڪڏهين ته هينز ڏاڍو تنگ ٿي پوندو هو ۽ اهو خيال ٿيندو هوس ته متان گل سمجهن ته اسان کي مالڪ وساري ڇڏيو آهي. پر هو پنهنجيءَ دل کي آٿت ڏيندو هو ته جالبهه جو مالڪ منهنجو وفادار دوست آهي. وتني اهو به سوچيندو هو ته هو جلدئي مون کي پنهنجو گاڏڙو به ڏيڻ وارو آهي ۽ اها هن جي وڏي سخاوت آهي.

اهڙيءَ طرح، هينز هميشه جالبهه جي مالڪ جو ڪم ڪار ڪندو هو ۽ موٽ ۾، هو وري ڪيس دوستيءَ بابت ڪيتريون ئي مٺيون مٺيون ڳالهيون پڌائيندو هو، جيڪي هينز اوٽ بوڪ تي لکندو ويندو هو ۽ رات جو والدڪائيءَ ۾ ويهي پڙهندو هو.

هڪ ڏينهن جو ذڪر آهي ته هينز باهه تي ويٺو هو ۽ هٿ سيڪي رهيو هو ته باهر در تي ڪڙڪو ٿيو. اوانداهي رات هئي ۽ باهر زور سان هوا لڳي رهي هئي. جيئن ته باهر ڏاڍي هوا لڳي رهي هئي ۽ ان ڪري وڏا آواز ٿي رهيا هئا، تنهنڪري هينز ڄاتو ته هيءَ به هوا جو ڪڙڪو آهي. جلدئي وري به در تي ڪڙڪو ٿيو. وري ٽيون دفعو آواز آيو. اتي هينز سوچيو ته شايد ڪو مسافر آهي، جيڪو در ڪڙڪائي رهيو آهي، در تي وڃي ڏٺائين ته عجب ۾ پئجي ويو. ڏسي ته جالبهه جو مالڪ هڪ هٿ ۾ بتي ۽ ٻئي هٿ ۾ لٺ جهليو بيٺو آهي.

"پيارا هينز،" جالبهه جي مالڪ چيو، "اڄ وڏيءَ مصيبت ۾ اچي ويو آهيان. منهنجو پٽ ڏاڪڻ تان ڪري پيو آهي ۽ ڏاڍا ڌڪ لڳا اٿس. اڄ ڊاڪٽر ڏانهن پئي ويس. پر هو تمام پري ٿو رهي ۽ اڄ تہ رات به ڏاڍي خراب ٿي آهي. بهتر ائين ٿيندو ته تون وڃ ۽

ڊاڪٽر کي وٺي اچ. توکي معلوم آهي ته آءٌ توکي پنهنجو گاڏڙو ڏيڻ وارو آهيان. سو تنهنجي لاءِ به چڱو ائين آهي ته جواب ۾، تون منهنجي ٻڌران هي ڪم ڪري اچين."

"ٺيڪ آهي." هينز چيو، "چڱو ٿيو، جو تون مون ڏانهن هليو آئين. آءٌ اڄهو وڃان ٿو. پر مون کي تون پنهنجي بتي ڏي. جيئن ته رات ڏاڍي اونداهي آهي تنهنڪري مون کي خوف آهي ته ڪٿي ڪنهن کڏ کوهه ۾ نه ڪِري پوان."

"مون کي افسوس آهي، جو آءٌ توکي هيءَ بتي ڏيئي نٿو سگهان" جالبڊه جي مالڪ جواب ڏنو، "هي بتي لئين آهي ۽ جيڪڏهن هن بتيءَ کي ٿورو به نقصان رسيو، ته مون کي ڏاڍو صدمو پهچندو."

"پرواهه نه آهي، آءٌ اهيءَ کان سواءِ ئي وڃان ٿو." هينز چيو ۽ هن پنهنجو وڏو ڪوٽ پاتو، ڪرم ٽوپي ڪنيائين ۽ ڳچيءَ ۾ مفلر ٻڌائين ۽ روانو ٿيو.

رات ڏاڍي خوفناڪ هئي. اهڙي ته پاٽ اونداهي هئي، جو هينز جي رستي تي نظر ئي ڪانه ٿي پئي ۽ هوا به اهڙي ته سخت لڳي رهي هئي جو هو مشڪل سان ان جا جهوٽا سهي سگهيو ٿي. بهرحال، هينز هڪ باهمت نوجوان هو ۽ اٽڪل ٽن ڪلاڪن جي پنڌ کان پوءِ وڃي ڊاڪٽر وٽ لڳو، ۽ در کڙڪايائين.

"ڪير آهي؟" ڊاڪٽر پنهنجي سمهڻ واري ڪمري جي دريءَ مان ٻاهر جهاتي پائيندي پڇيو.

"آءٌ هينز آهيان."

"هينز، ڪهڙو ڪم آهي؟"

"جالبڊه جي مالڪ جو پٽ ڏاڪڻ تان ڪري پيو آهي ۽ زخمي ٿي پيو آهي. جالبڊه جي مالڪ اوهان کي گهرايو آهي."

"ٺيڪ آهي." ڊاڪٽر چيو، هن پنهنجو گهوڙو تيار ڪرائي ورتو، وڏو بوٽ پاتائين ۽ پنهنجي بتي کنيائين. ڏاڪڻ تان هيٺ لهي آيو ۽ جالبڊه جي مالڪ جي گهر ڏانهن روانو ٿيو. هينز به سندس گهوڙي جي پويان ڪاهيو ويو.

جلد ئي، طوفان خراب صورت اختيار ڪري ورتي، ۽ مينهن به نهايت زور سان پوڻ لڳو. ويچاري هينز کي پتو ئي ڪونه ٿي پيو، ته ڪيڏانهن ٿي ويو. هو گهوڙي جو پيڇو ڪري نه سگهيو، آخر رستو ڀلجي ويس، ۽ هڪ اهڙيءَ جاءِ تي اچي اٽڪو، جتي رڳا کڏون ۽ کوٻا هئا. اها جڳهه نهايت خطرناڪ هئي، ۽ ويچارو هينز ٻڏي مري ويو. ٻئي ڏينهن تي، ڪن ٻڪارن سندس لاش هٿ ڪري ورتو، اهي سندس لاش کڻي، سندس جهوپڙيءَ وٽ آيا.

هينز جي دفن ڪفن تي سڀ ماڻهو پهچي ويا، ڇاڪاڻ ته هينز تمام ڏاڍو مقبول هو. جالبڊه جو مالڪ به اتي موجود هو.

"جيئن تہ هينز منهنجو خاص دوست هو، تنهنڪري مون کي هن رسم ۾ خاص مقام حاصل هئڻ گهرجي." جالنڌر جي مالڪ چيو ۽ پوءِ انهي سرڪس ۾ اڳيان هلڻ لڳو. هو وات تي، پنهنجي رومال سان پنهنجيون اکيون بہ اگهي رهيو هو.

"هينز جو موت اسان سڀني لاءِ صدمو آهي" هڪ لوهار چيو، جڏهن دفن ڪفن جي رسمن ادا ڪرڻ کان پوءِ سڀ هڪ جاءِ تي ويٺي، شراب پي رهيا هئا ۽ مٺا ڪيڪ کائي رهيا هئا.

"منهنجي لاءِ تہ اهو وڏو صدمو آهي ۽ مون کي هن جي موت سبب وڏو نقصان رسيو آهي." جالنڌر جي مالڪ چيو. "مون هن کي پنهنجو گاڏڙو ڏيڻو ڪيو هو. پر افسوس آهي، جو اهو گاڏڙو اهڙو تہ بيڪار آهي، جو ٻيو ماڻهو مون کان اهو وٺندو ئي ڪونہ ۽ ان جي بدران مون کي ڪاٻہ شي ڪانہ ملندي."

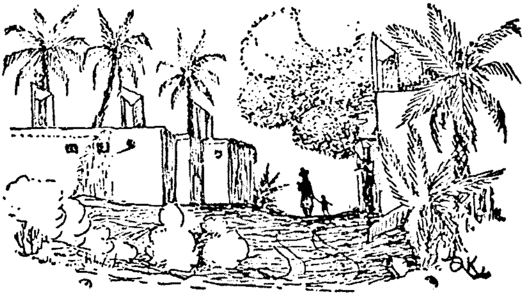

[اسٽيفن زوائيگ]

• سنڌيڪار: غلام نبي ميمڻ

گلاب جا گل

(آخري قسط)

هڪ دفعو وري:

ڪالهه اسان جو ٻٽ گذاري ويو، مگر افسوس جو توکي الهيءَ جو اطلاع ملي نه سگهيو. سندس پياري معصوم صورت ڪڏهن به تنهنجي ويجهو اچي نه سگهي. تنهنجون اکيون ڪڏهن به ان کي ڏسي نه سگهيون. ٻار جي ڄمڻ کان پوءِ ڪافي عرصي تائين مون پنهنجي پاڻ کي توکان لڪائي رکيو. هاڻي مان توسان گهڻ پيار ڪندي هيس. ڇو ته هاڻي مان ماءُ بڻجي وئي هيس. هاڻي مون کي هڪ ٻئي چاڙهو هو. هاڻي تنهنجي محبت منهنجي لاءِ گهڻو اذيتناڪ نه رهي هئي. مان پنهنجي جسم کي ٻن حصن ۾ تقسيم ڪرڻ جي قطعاً خواهشمند نه هيس. مون پنهنجي محبت پنهنجو روح صرف توکي ئي سونپڻ کان گريز ڪيو. تون جو فطرتاً اي فڪر ۽ آزاد رهڻ پسند ڪندو هئين. مون توکي الهيءَ ڪري مشڪلات ۽ فڪر ۾ وجهڻ مناسب نه سمجهيو. ۽ پنهنجو جسم، پنهنجي محبت، پنهنجو روح سڀڪجهه پنهنجي ٻار کي سونپي ڇڏيم. الهيءَ کي منهنجي ضرورت هئي. الهيءَ جي مون کي پرورش ۽ پالنا ڪرڻي هئي. جنهن کي مان هر طرح جو پيار ڪري سگهيس ٿي. ائين پئي معلوم ٿيو. ڄڻ ان جي ملڻ سان منهنجي سڄي بيچيني ۽ سڄي بيقراري ختم ٿي وئي هئي. تنهنجي انهيءَ معصوم روپ ۾ پيدا ٿيڻ سان، منهنجا سڀ ڏک دور ٿي ويا هئا. بس هڪڙي ڳالهه هئي جا مون کي هميشه ياد رهندي هئي. تنهنجي سالگره تي سان توکي هميشه گلاب جي اڇن گلن جو گلدستو موڪليندي هيس. اهڙائي گلاب جا ڳاڙهاڙ گل جي تو مون کي پهرينءَ ملاقات ۾ پيش ڪيا هئا. الهن ٻارهن سالن ۾ ڪڏهن تو سوچيو به ته الهن گلن جو موڪلڻ وارو ڪير آهي. ڇا توکي ڪڏهن ياد آيو ته اهڙائي گلاب جا گل تو هڪ دفعو ڪنهن اپوجهه ۽ معصوم ڇوڪريءَ کي پيش ڪيا هئا. خير مون کي الهيءَ سان مطلب نه آهي. منهنجي لاءِ ته بس ايترو ئي ڪافي هو ته مان الهيءَ اونداهيءَ ۾ رهي توکي وڌندڙ چانڊوڪيءَ جهڙا اڇا گلاب جا گل موڪليندي رهان — سال ۾ هڪ دفعو — الهيءَ لافاني رات جي سوڀاري ياد کي تازي ڪرڻ لاءِ — !

تو ڪڏهن به پنهنجي اٽڪي نه ڏٺو. الهيءَ جي لاءِ مان پاڻ کي جوابدار سمجهان ٿي، ته مون ڇو اڃا تائين توکي ڪجهه نه ٻڌايو. حالانڪ تون ان کي ڏسين ها ته تون ان کي ضرور پيار ڪرين ها، تو ان کي ڪڏهن به مرڪندي نه ڏٺو. جڏهن هو ننڍڙو هو، تڏهن پنهنجون اکيون کوليندو هو، وڏيون وڏيون ڪاريون اکيون جي تو جهڙيون هيس، تڏهن ڪيڏو نه پيارو لڳندو هو! جهڙيءَ طرح تون خوش طبعيت ۽ البيلو آهين اهڙيءَ طرح هي به هو. ڪلاڪن جا ڪلاڪ هو ڪتن ٿي شين سان ويٺو کيڏندو هو. بلڪل اهڙيءَ طرح جيئن تون مختلف زندگين سان کيڏندو رهندو آهين. ڪالهه کان پوءِ هو بلڪل سنجيدگيءَ سان پنهنجي اسڪول جي ڪتابن کي پڙهندو هو. هر ڳالهه ۾ هو هوبهو تنهنجو عڪس نظر ايندو هو. الهيءَ انيڏي جسم ۾ تو وري جنم ورتو هو. جهڙيءَ طرح شوخيءَ ۽ سنجيدگيءَ جي ميلاپ جي جا خاصيت تو ۾ موجود آهي اها ان ۾ به هئي—ڪيڏو نه هو توسان ملندڙ جلندڙ هو—! الهيءَ ڪري ته مان الويءَ سان ايڏو پيار ڪندي هيس. پڙهڻ ۾ هو انهايت ٿي هوشيار هو—فرينچ زبان ته بلڪل چڱيءَ طرح سان ڳالهائي سگهندو هو. سندس اوٽيڪ پنهنجي ڪلاس ۾ سڀني کان صاف ۽ سٺا هوندا هئا. هو هڪ خوبصورت ۽ من موهيندڙ ٻول ۽ اڏاوت وارو ڇوڪرو هو.

توکي عجب ضرور لڳندو ته مون سندس پرورش اهڙي ڍالگ سان ڪيئن ڪئي؟ منهنجي لاءِ اهو ڪيئن ممڪن ٿي سگهيو ته مان سندس لاءِ امير ماڻهن واري زندگي ميسر ڪري سگهان—منهنجا محبوب! مان بلڪل ڪورين تاريڪن ۾ هن وقت توسان هم ڪلام آهيان. مان پنهنجي ڪنهن شرم ۽ حيا جي سبب ڪجهه توکي ٻڌائيندس، مون کان نفرت نه ڪجانءِ. مون سندس زندگيءَ جي روشنيءَ لاءِ پنهنجو پاڻ کي وڪرو ڪري ڇڏيو. مگر مان بازاري عورت نه هيس. مون صرف پنهنجي جسم کي وڪيو هو. منهنجا دوست منهنجا چاهڻ وارا سڀ امير ۽ دولتمند هئا. پهرين مان انهن جي پنيان ڦرندي هيس پر پوءِ جلد ئي پر چٽا مون تي مست ٿي پيا ۽ ڪتن وانگر پيچ لوڏيندا منهنجي پٺيان ڦرڻ لڳا. جيئن ته مان هڪ حسين عورت هيس، الهيءَ ڪري جنهن کي به مون پنهنجو جسم سوائيو اهو منهنجي لاءِ هر وقت سچو ۽ ايماندار ثابت ٿيو. اهي سڀ منهنجا ٿي شيدائي هئا. اهي سڀ مون سان بيحد پيار ڪندا هئا. مگر مان توکي ڇڏي پوءِ ڪنهن سان پيار ڪري ڪيئن ٿي سگهيس!

هاڻي جڏهن ته مون توکي سڀ ڪجهه ٻڌائي ڇڏيو آهي، ڇا تون هاڻي مون سان تابي نفرت ڪرڻ لڳندين! مون کي يقين آهي ته نه. مان سمجهان ٿي ته توکي سڀ ڪجهه خبر آهي. اها به خبر اٿئي ته جيڪي ڪجهه مون ڪيو اهو تنهنجي ئي بهتريءَ خاطر، تنهنجي اٽ جي زندگيءَ خاطر—جڏهن مان اسپتال ۾ داخل ٿي ڪنجهي رهي هيس، ته مون کي پهريون دفعو خبر پئي هئي ته غريبي ڪيڏي نه ڀيانڪ ٿيندي آهي. مون کي چڱيءَ طرح خبر آهي

ته غريبن جي دنيا ۾ اهي ئي وڏيڪ ظلم جو شڪار ٿيندا آهن جي مجبور ۽ مفلس هوندا آهن. مان اهو سوچڻ به برداشت ڪري نٿي سگهيس تہ منهنجو پٽ هن جهنم ۾ جنم وٺي. اهڙي گندي ماحول ۾ ساهه کڻي. مون اها چاهيو ته سندس زبان غليظ ماڻهن جون ڳالهيون سکي ۽ سندس حسين ۽ نازڪ جسم مفلسيءَ جون ليڙون پهري. منهنجي پٽ کي دنيا جي هر بهتر شيءِ ميسر هجي ڇو ته مستقبل ۾ ڪيس تنهنجي ئي نقش قدم تي هلڻو هو ۽ اهڙيءَ اوچي سوسائٽيءَ ۾ رهڻو هو. جنهن ۾ تون رهين ٿو. انهن ئي سببن ڪري مون کي پنهنجو پاڻ وڪرو ڪرڻو پيو. منهنجي لاءِ اها ڪا وڏي ڳالهه نه هئي. ڇو ته جنهن کي ازل کان عزت ۽ بدنامي جو لفظ آيا آهن اهي منهنجي لاءِ بي معنيٰ هيون. دنيا ۾ صرف تون ئي هئين جنهن کي منهنجي جسم منهنجي روح تي پورو پورو حق حاصل هو. مگر صد افسوس جو تون مون سان پيار ڪري نه سگهئين؛ تڏهن منهنجي لاءِ هي جسم، هي حسن ڪهڙي معنيٰ رکي ٿو؟ اهڙيءَ ڪري منهنجي روح منهنجي جسم جو ساٿ ڇڏي ڏنو، منهنجي چاهڻ وارن جون محبتون منهنجي ڪنوارپڻ کي ڇهي نه سگهيون، حالانڪ انهن ۾ ڪافي اهڙا ماڻهو هئا جن کي مان عزت جي نگاهه سان ڏسندي هيس. ۽ پنهنجي بدقسمتيءَ سبب انهن جي محبت کي همدرديءَ جي هڪ شڪل سمجهندي هيس. اهي سڀ مون تي ڏاڍا مهربان هوندا هئا— مون کي وندرائيندا هئا ۽ منهنجو هرطرح سان خيال رکندا هئا. انهن ۾ هڪڙو اڌڙوت عمر جو آفيسر هو، اهڙيءَ جي زال مري وئي هئي، اهڙيءَ پنهنجي اثر رسوخ جي ڪري منهنجي پٽ کي هڪ وڏي اسڪول ۾ داخل ڪرايو ۽ مون سان پنهنجي ڌيءَ وانگر پيار ڪندو هو. ٽي-چار دفعا ان مون کي شادي ڪرڻ لاءِ آڇ ڪئي. جيڪڏهين مان انهيءَ وقت ها ڪيان ها ته اڄ مان هڪ شهزادي هجان ها، هڪ عاليشان بنگلي جي مالڪياڻي هجان ها. اڄ مان نفرت کان بلڪل آزاد هجان ها ڇو ته منهنجي پٽ کي هڪ بلڪل سنجيده ۽ عزيز ابيءُ ملي وڃي ها ۽ مون کي هڪ خاموش رحم دل ۽ معزز خاوند! مگر مان سندس آڇ کي برابر ٺڪرائيندي رهيس. مون کي پوريءَ طرح ياد هئي ته منهنجي اهڙيءَ انڪار تي ڪيس سخت صدمو پهچندو. اها منهنجي بيوقوفي هئي، ڇو ته جيڪڏهن مان سندس ڳالهه مڃان ها ته اڄ مان ڪيڏو نه محفوظ هجان ها، ۽ آرام جي زندگي بسر پئي ڪيان ها. منهنجو پٽ مون وٽ زنده موجود هجي ها، پنهنجي اهڙيءَ انڪار جو سبب توکان لڪائڻ نٿي چاهيان. پنهنجي لاشعور ۾ اڃا تائين به پنهنجي اڻڏٺ جا خواب ڏسي رهي هيس. مون کي يقين هو ته ڪنهن نه ڪنهن ڏينهن تون مون کي ضرور پاڻ وٽ گهرائيندين. پوءِ اها ڪهڙي پل ٿي ڪٿي ڇو نه هجي. اهڙيءَ هڪڙيءَ ڪهڙيءَ پل جي لاءِ مون هرڪنهن جي اڳيان انڪار ڪيو ته جيئن تنهنجي سڏڻ تي مان تو وٽ پهچڻ لاءِ هميشه آزاد رهان، جوانيءَ جي شروعات ۾ نسائيت جي پهرين ڪيرٽي بيدار ٿيڻ کان وٺي هن وقت تائين منهنجي زندگي تنهنجي تمنا کان سواءِ ڪجهه به نه هئي.

آخر اها لامعلوم گهڙي اچي وئي- مگر انهيءَ جي توکي بلڪل خبر نہ پئي- اها گهڙي آئي--- تہ تون مون کي سچائي ٻہ نہ سگهين. تو مون کي ڪڏهن ٻہ نہ سچاتو-- ڪڏهن ٻہ نہ-- ڪڏهن ٻہ نہ-- مان اڪثر توکي ٿيٽر ۾ ناچ گهر وغيره ۾ ڏسندي هيس تہ منهنجي دل باغ باغ ٿي ويندي هئي، مگر تون مون ڏي اهڙي ڪان سواءِ ئي پرسان لنگهي ويندو هئين. انهيءَ وقت منهنجو ظاهري رنگ روپ واقعي بدلجي ويو هو. هڪ ڊڄڻي ۽ شرميلي ڇوڪري هاڻي مڪمل عورت بڻجي وئي هئي. ماڻهو چوندا هئا تہ مان ڏاڍي حسين آهيان. مان هميشه قيمتي ڪپڙن ۾ رهان ٿي. هردم پنهنجي دوستن سان گهيريل رهان ٿي. جنهن ڪي هڪ دفعو تو شرميلي ڇوڪريءَ جي روپ ۾ ڏٺو هو، انهيءَ کي ايترو بدليل ڏسي تون ان کي ڪيئن سچائي سگهئين ٿي. ڪڏهن منهنجا ساٿي تنهنجو استقبال ڪندا هئا تہ تون مون ڏانهن نهاريندي انهن کي جواب ڏيندو هئين. تنهنجي نگاهہ انهيءَ وقت ٻہ هڪ ڌارين اجنبيءَ واري هوندي هئي. انهيءَ ۾ اظر ڪان وڌيڪ گهٽيءَ دوريءَ جو جذبو ڪارفرما هوندو هو، هڪ دفعي مون کي ياد آهي، تنهنجي انهيءَ ناواقف نگاهہ کي چانئندي ٻہ مون کي سخت چوٽ لڳي هئي. مان پنهنجي هڪ دوست سان گڏ ڪنهن تماشي ڏسڻ لاءِ هڪ باڪس ۾ ويٺي هيس. تون انهي وقت پر واري باڪس ۾ ويٺو هئين. پروگرام شروع ٿيو تہ هال جون بتيون وسامي ويون. مان انهيءَ وقت تنهنجو منهن ڏسي نٿي سگهيس. مگر تنهنجي ساهہ جي ڌڙڪڻ کي انئين ئي پنهنجي پرسان محسوس ڪري رهي هيس، جيئن انهيءَ ڏينهن توسان گڏ مون محسوس ڪيو هو، تنهنجي ۽ پنهنجي باڪس کي جدا ڪرڻ واري غاليچي سان ڍڪيل هٿي تي تنهنجو هٿ رکيو هو، انهيءَ وقت منهنجي دل ۾ اها خواهش پيدا ٿي تہ مان جهڪي انهيءَ کي چمان، انهيءَ هٿ کي جنهن جو پيار پرڻو چهاءُ هڪ دفعو اڳ ٻہ محسوس ڪري چڪي هيس. آرڪسٽرا جي تيز ڌن سان گڏ منهنجي اها خواهش شديد ٿيندي وئي. ڏاڍيءَ مشڪل سان آءٌ پنهنجو پاڻ تي قبضو ڪري سگهيس- ۽ مون پنهنجي ڏڪندڙ چپن کي تنهنجي هٿن ڪان پري ئي رکيو. پوءِ پهريون منظر ختم ٿيندي مون پنهنجي دوست کي چيو تہ مان وڃڻ چاهيان ٿي. منهنجي لاءِ هاڻي اهو بلڪل مشڪل هو تہ انهيءَ اونداهيءَ ۾ مان تنهنجي ايترو قريب ويهي ٻہ ايترو دور آهيان، ايترو نزديڪ آهيان-- مگر پوءِ ٻہ ايترو دور-!

اها گهڙي وري هڪ دفعو منهنجي زندگيءَ ۾ آئي- هڪ سال بعد- تنهنجي سالگرهہ جي پئي ڏينهن.

سالگره جي ڏينهن منهنجا خيالات ۽ جذبات اڳئين ڪان گهڻو وڌيڪ توسان وابستہ ٿي ويا هئا. مان تنهنجي هر سالگره کي هڪ عظيم جشن ڪان گهٽ نہ سمجهندي هيس. مان صبح جو تمام سويل اٿي تنهنجي لاءِ گلاب جا گل خريد ڪرڻ ويس. هي سفيد گل

سان اهڙيءَ گهڙيءَ جي ياد ۾ توکي باقاعده موڪليندي هيس. جنهن کي ٿو وساري ٻس ڇڏيو هو. منجهند کان پوءِ مان پنهنجي اٽ کي موٽر ۾ گهمائڻ وٺي ويس. شام جو اسان ٿيٽر ڏسڻ وياسون- مون پنهنجي پٽ کي چيو هو ته انهيءَ ڏينهن کي هو پنهنجي زندگيءَ جي پراسرار سالگره جي روپ ۾ ملهائي. مگر هن کي انهيءَ جي سبب جي خبر پئجي نه سگهي هئي.

پهو ڏينهن مون هڪ نوجوان اميرزادي سان گذاريو، جنهن سان گذريل ڇهه سال گڏ رهي چڪي هيس. هو مون تي ڏاڍو چڪن هو. ۽ مون سان شادي ڪرڻ جو خواهشمند هو. مگر مون ان کي ٻه جواب ڏئي ڇڏيو هو، انهيءَ جو سبب هو سمجهي نه سگهيو. حالانڪ هو منهنجي لاءِ ۽ منهنجي پٽ لاءِ بيشمار تحفا آڻيندو هو. پنهنجي انهيءَ اعتقاد محبت جي ڪري ئي مون کي ڏاڍو وڻندو هو. اسان هڪ ريسٽورنٽ ۾ وياسون، جتي اسان کي ٻيا به ڪيترائي دوست مليا. اسان سڀني گڏجي اتي ماني کاڌي. گفتگوءَ جي دوران مون تجويز ڏني ته ڪنهن ناچ گهر ۾ هلڻ گهرجي. عام طور اهڙيون جايون منهنجي لاءِ بالڪل غيردلچسپ هونديون هيون، جتي ظاهري سرور ۾ نيم بيهوش ٿي حقيقي خوشيءَ کي بالڪل بريءَ طرح مجروح ڪيو ويندو هو، اتي مان ڪڏهن نه ويندي هيس- مگر انهيءَ وقت انهيءَ موقعي تي منهنجي اندر ۾ ڪا قدرتي طاقت ڪم ڪري رهي هئي جنهن مون کي ائين چوارايو هو. جنهن جو سڀني وڏيءَ خوشيءَ سان استقبال ڪيو هو، منهنجي اندر انهيءَ وقت ڪا گولڪي تمنا جڻ ته بيدار ٿي رهي هئي، جيئن ڪو غير معمولي احساس مستقبل قريب ۾ ٿيڻ وارو هو- هميشه واسگر انهيءَ وقت به هر هڪ منهنجي خواهش کي پورو ڪرڻ جي لاءِ بيقرار هو. اسان سڀ ناچ گهر پهتاسون. اتي اسان شمپئن پيتي ته اوچتوئي اوچتو منهنجي اندر ۾ خوشيءَ جي هڪ انوکي لهر ڊوڙي وئي. اهڙو احساس مون کي اڳ ۾ ڪڏهن به نه ٿيو هو. انهيءَ کان پوءِ مان ڪيترا ئي گلاس پيئي ويس. انهيءَ کان پوءِ مان هڪ ڪورس ۾ شامل ٿي ويس. سرور ۽ مستيءَ ۾ منهنجي دل ۽ منهنجو جسم پئي رقص ڪرڻ لڳا.

تڏهن انهيءَ وقت مون کي ائين محسوس ٿيو جيئن ڪنهن برف جهڙي ٿڌي هٿ منهنجي ڌڙڪندڙ دل کي پنهنجي گرفت ۾ ڪئي قابو ڪيو آهي. انهيءَ وقت تون پنهنجن ڪن دوستن سان گڏ اڳين بينچ تي اچي ويهي رهئين. تو مون ڏانهن لالچي نظرن سان ڏٺو، پنهنجي انهيءَ مخصوص نگاه سان جا هميشه مون کي بيخود ۽ بيقرار ڪري ڇڏيندي هئي، مان بيان ڪري نٿي سگهان- ڏهن سالن کان پوءِ اڄ ٻيهرين دفعو تون پنهنجي فطري ڪشش سان پرپور مون ڏانهن نهاري رهيو هئين. مان تنهنجي انهيءَ ادا کان ڏڪي ويس. منهنجا هٿ پير ايترو ته زور سان ڏڪڻ لڳا جو منهنجي هٿن مان گلاس ڪِرندي ڪِرندي بچي ويو. اتفاق سان منهنجي ڪن ساٿين منهنجي انهيءَ قابل رحم حالت کي ڏسي ورتو- اتي جو ڪل خوشي ۽ موسيقيءَ

جو دور هو الهيءَ تيز شور ۽ غل ۾ سيني جي ڌڙڪڻ ۽ ٻڌڻ جي طاقت ختم ٿي چڪي هئي. تنهنجو ڌيان جيئن پوءِ تيئن وڌندو ويو. مان اهو فيصلو ڪري نه سگهيس ته تو مون کي سڃاتي ورتو آهي يا نه، يا تنهنجا جذبات الهيءَ عورت کي ڏسي ته نه ڀڙڪو ڏئي اٿيا هئا، جنهن کي تو شايد اجنبي سمجهيو ٿي. منهنجا ڳل مرجهائجي ويا. مان بي خياليءَ سان ڳالهيون ڪرڻ لڳيس. تو پروڙي ورتو هو ته تنهنجي ڀرپور نگاهه مون تي ڪهڙو اثر ڪيو هو — تو ڪنڌ سان ٿورو اشارو به ڏنو ۽ الهيءَ ڪان پوءِ تو بل ادا ڪيو. ۽ پنهنجي ساٿين کان اجازت وٺي تو اتان اٿي وئين. تو ويندي وقت هڪ دفعو وري اشارو ڪيو ۽ چيو ته مان تنهنجو ٻاهر انتظار ڪندس.

جيئن ڪو امولها جي ڪري ڏڪندو آهي، انهيءَ وقت منهنجي اها ئي حالت هئي. تو ويندي وقت اشارو ڪيو ته مان الهيءَ جو خاطر خواه جواب به نه ڏئي سگهيس. منهنجي رڳن ۾ رت جي رواني تيز ٿي وئي. الهيءَ تي قبضو رکڻ منهنجي وس جي ڳالهه نه هئي. الهيءَ وقت اوچتو ئي اوچتو ڪجهه حبشين جا جوڙا پنهنجي تکن آوازن سان گڏ رقص ڪرڻ لڳا. سڀ ڪنهن جو خيال الهيءَ وقت الهن ڏانهن ڇڪجي ويو. مون کي موقعو ملي ويو. مون اٿي پنهنجي دوست کي چيو ته مان اجهو ٿي اچان — ۽ تنهنجي پٺيان ٻاهر هلي آيس، تون لان ۾ بيهي منهنجو انتظار ڪري رهيو هئين. جيئن ئي مان آيس، تنهنجو منهن خوشيءَ ۾ ٻهڪڻ لڳو پنهنجي چپن تي هرويرو مرڪ آڻيندي تون يڪدم اڳتي وڌئين ۽ مون سان اچي هٿ ملايئي، اهو الهيءَ مان واضح هو ته تو اڃا تائين مون کي نه سڃاتو هو. نه الهيءَ شرميلي ڇوڪريءَ جي شڪل ۾ ۽ نه گذريل ڏينهن جي حسينه جي روپ ۾ — مان هڪ دفعو وري تنهنجي لاءِ هڪ نئون وجود، هڪ نئون تصور هيس...... نئون روح...... نئين عورت...... نئون تعارف!

"ڇا تون مون سان هڪڙي ڪلاڪ لاءِ ساٿ ڏئي سگهندينءَ؟"

تو ڪجهه اهڙي لهجي ۾ دريافت ڪيو جيئن تو مون کي الهن عورتن سان سمجهيو هو، جن کي ڪو به شخص هڪڙيءَ رات جي لاءِ خريد ڪري سگهيو ٿي!

"ها، ضرور —" مون جواب ڏنو.

هيءَ اهائي بيقراري مگر رضامنديءَ جي "ها" هئي. جنهن کي هڪ دفعو اڳ ۾ به منهنجي الهڙ عمر ۾ تو اولداهيءَ سڙڪ تي ٻڌو هو. تو پڇيو.

"ته پوءِ اسان وري ڪڏهن ملي سگهنداسون...؟

"جڏهن تون چاهين......" مون بيباڪيءَ سان جواب ڏنو.

جيتري قدر تنهنجي شخصيت جو تعلق هو، مون کي تو سان ڪنهن به قسم جو خوف نه هو. منهنجي انهيءَ جواب تي تو مون ڏانهن ڏاڍيءَ حيرت سان ڏٺو. الهيءَ حيرت ۾ شڪ

۽ دلچسپيءَ جو جذبو ڪارفرما هو. اها حيرت تو هڪ دفعو اڳ ۾ به منهنجي صاف ـــــ رضامنديءَ تي ظاهر ڪئي هئي. گهڙي پلڪ خاموشي طاري ٿي وئي.

آخري ملاقات:

مان سامهون واري ڪمري ۾ پنهنجو گائون ڪڍڻ جي لاءِ ويس ته مون کي خيال آيو ته اهو ته منهنجي دوست پنهنجي ڪن شين مان ڪڏ اتي امالت رکايو هو. ڪٽيت ان وت هئي. هينئر واپس موٽي وڃڻ ۽ الهيءَ کان ٽڪيت وٺڻ منهنجي لاءِ ناممڪن هو. منهنجي لاءِ ته تنهنجي قربت جي الهيءَ گهڙيءَ کي ڇڏڻ الهيءَ کان به وڌيڪ ناممڪن هو، جنهن جي تمنا مان ورهين کان ڪري رهي هيس. مون يڪدم فيصلو ڪيو ۽ پنهنجي لوئي پنهنجي بدن تي ڇڳيءَ طرح ويڙهي ڇڏي. اها ڏاڍ واري رات مان ٻنان ڪنهن خوف ۽ خطري جي توسان هلي آيس. نه صرف ڳوٺ جي فڪر پلڪ الهيءَ نازڪ دل انسان جي به خيال ڪرڻ ٻنان، جنهن مان مان ورهين جا ورهيه رهي چڪي هيس، ٻنان ڪنهن غور ۽ فڪر جي ته اهڙيءَ طرح الهيءَ کي دوستن جي سامهون ڪيڏي نه شرمندگي ٿيندي. هڪ اجنبي جي ٿورڙي ئي اشاري تي مان الهيءَ کي اڪيلو ڇڏي آئي هيس. مون کي الهيءَ وقت، پورو احساس هو ته مان هڪ انهايت مخلص دوست سان ڪيڏو نه ڪميڻپ وارو برتاءُ ڪري رهي آهيان. مون کي اها به خبر هئي ته منهنجي اها بيوقوفي الهيءَ کي بدظن ڪري ڇڏيندي. الهيءَ وقت مان پنهنجي زندگيءَ لاءِ ڏاڍو خطرناڪ جوکو کڻي رهي هيس. مگر اهو سڀ ڪجهه برداشت ڪيم.

هاڻي جڏهن ته سڀڪجهه ختم ٿي ويو آهي ـ مان توکي سڀڪجهه ٻڌائڻ چاهيان ٿي ته مون توسان پيار ڪيو مگر بدلي ۾ مون بيپناهه دک پاتو، مون کي اڃا به يقين آهي ته تون ڪڏهن هڪ دفعو مون کي بستر مرگ تان به سڏيندين ته مون ۾ زندگيءَ جي لهر ضرور ڊوڙي ويندي.

دروازي تي الهيءَ وقت ٽيڪسي بيٺي هئي. اسان الهيءَ تي تنهنجي گهر پهتاسون. انهيءَ ڏينهن هڪ دفعو وري مان تنهنجو سنجيده آواز ٻڌي سگهيس ٿي. تنهنجي قربت جي لافاني خوشيءَ کي مون هڪ دفعو وري محسوس ڪيو. مون کي ائين معلوم ٿيو ٿي جڻ مان خوشيءَ ۾ بلڪل چري ٿي وئي هيس. مان توکي ڪيئن ٻڌايان ته ڏهه سال اڳ ۾ مون جو محسوس ڪيو هو، اهڙو ئي هينئر به توسان الهن اڻسڃاتل ڏاڪڻين کي طئي ڪندي محسوس ٿي رهيو هو. توسان الهيءَ وقت هلندي مان پنهنجي پاڻ کي ماضي ۽ حال ٻنهي ۾ رقص ڪندي محسوس ڪري رهي هيس. مون کي ائين ٿي لڳو جيئن تنهنجي سيرت رچندي آهستي آهستي منهنجي روح ۾ سمائجي رهي آهي. الهيءَ طويل عرصي دوران تنهنجي گهر ۾ ڪا خاص تبديلي نه ٿي هئي. چند تصويرون نيون لڳل هيون. فرنيچر ۾ هڪ ٻن شين جو مشڪل

سان واڌارو ٿيو هو. انهيءَ جي خاموش فضا منهنجي چڱيءَ طرح ڏٺل وائٺل هئي. تنهنجي مطالعي جي ميز تي اهوئي ليرو گلدان رکيو هو. جنهن ۾ منهنجا موڪليل گلاب جا گل مرڪي رهيا هئا. انهيءَ گمنام عورت جو اهو محبت ڀريو تحفو هو. جنهن کي تو ڪڏهن ڏٺو به نه هو. انهيءَ وقت به نه جڏهن ته هوءَ تنهنجي ايترو قريب موجود هئي. انهيءَ وقت جنهن جا پنج هٿ تو قابو ڪري جهليا هئا، جنهن جي خاموش لبن تي تنهنجي لبن جا ٻاجهه ڦڙڪي رهيا هئا. منهنجي محبت جو تحفو تنهنجي ڪمري ۾ موجود ڏسي ته تو هڪ اهڙيءَ شئي کي ٻاڻ وٽ سجائي رکيو آهي، جا مون موڪلي هئي، مون کي ڏاڍي خوشي ٿي.

افسوس جو تون وري به مون کي سڃاڻي نه سگهئين. مون کي صاف نظر آيو ته تنهنجي نظر، هڪ شريف ۽ پُرمحبت عورت ۾ ۽ هڪ چالاڪ ۽ بدمعاش عورت ۾ ڪو فرق محسوس نٿي ڪري. تنهنجي جذبات جو طوفان صرف پنهنجي اظهار تائين محدود آهي. اڄ گهور مان — آلدل هڪ اجنبي عورت سان تون هڪدم محبت ۽ اخلاص سان پرچي وئين. مون سان تنهنجو برتاءُ انهيءَ وقت سطحي نه هو. مون کي تنهنجو اهو رانگ ڍنگ ڏاڍو دلڪش لڳو.

صبح ٿيو، اسان ڪافي دير ڪان پوءِ اٿياسون. تو جاڳڻ ڪان پوءِ چيو.

”نيرن ڪرڻ لاءِ ٿورو ترس —.“

ڪاڏي جي ڪمري ۾ انهيءَ وقت ڪنهن چپ چاپ چانهه رکي ڇڏي هئي، چانهه پيئندي اسان ڏاڍي آرام سان ڳالهيون ڪندا رهياسون. تو انهيءَ وقت اڳي وانگر ڏاڍي اخلاص ۽ فراخدليءَ جو ثبوت ڏنو. تو ڪو به...... فضول سوال مون ڪان نه پڇيو نه وري منهنجي باري ۾ ڪا وڌيڪ دلچسپي ظاهر ڪئي. ايستائين جو تو مون ڪان نالو به نه پڇيو، نه وري ايترو ته مان ڪٿي رهندي آهيان. اڳئين وانگر هاڻي به مان هڪ گمنام عورت ۽ محبت جي ماريل هيس. تو انهيءَ وقت چيو هو ته تون هڪ ڊگهي سفر تي وڃي رهيو آهين. تون ٻـ ـ ٽي مهينا مشرقي آفريقا ۾ رهندين. انهن لفظن سان منهنجي خوشين تي ڄڻ ته پاڻي ڦري ويو. سچ پچ ته تون هاڻي مون کي وساري ويٺو هئين — !

منهنجي دل چاهيو ته پنهنجي جسم کي تنهنجي قدمن ۾ قربان ڪري ڇڏيان ۽ رڙندي چوان ته مون کي به پاڻ سان وٺي هل — جنهن جي ڪري تون نيٺ مون کي سڃاڻي وٺندين. آخر ايترن سالن ڪان پوءِ —— مگر مان نهايت ڊڄڻي هيس. ڏاڍي بزدل ۽ ڪمزور — جواب ۾ صرف ايترو ئي چئي سگهيس.

”ڪيڏي نه ڏک جي ڳالهه آهي —.“

”ڇا سچ پچ توکي ڏک ٿو ٿئي —؟“

گهڙي پل جي لاءِ ته مون کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ مان ڇري تي وٺي آهيان. مان اٿي کڙي ٿيس. مون تو ڏانهن غور سان نهاريندي چيو:

”جنهن ماڻهوءَ کي مان چاهيندي آهيان اهو هميشه سفر تي هليو ويندو آهي.“

مون تنهنجي اکين ۾ جهاتي پائي ڏٺو ته شايد تون مون کي سچائي ونندين،۔۔۔ا مگر تون ماڳئيءَ طرح مرڪندي مون کي آٿت ڏيڻ لڳين.

”ڪجهه دير ڪالپوءِ ماڻهو سفر تان موٽي ايندو آهي۔۔؟“

مون جواب ڏنو...... ”ها، اهو موٽي ته ايندو آهي. مگر تيستائين هو سڀڪجهه وساري ڇڏيندو آهي.“

جذبات کان مغلوب ٿي جيڪا مون ڳالهه ڪئي انهيءَ ڳالهه توکي بيقرار ڪري ڇڏيو. تون اٿي مون ڏانهن حيرت ۽ معصوميت سان وري نهارڻ لڳين. پوءِ پنهنجو هٿ منهنجي ڪلهي تي رکي چوڻ لڳين.

”سنڀون شيون ڪڏهن به دليا ۾ وساريون نه وينديون آهن. مان توکي هميشه ياد رکندس.“

تنهنجي نظرن ڏاڍي لطيف انداز سان منهنجو جائزو ورتو، ائين جيئن تون هميشه جي لاءِ پنهنجي دل تي منهنجو حسن نقش ڪري ڇڏڻ چاهيندو آهين. مون جڏهن تنهنجي انهن عميق نظرن جو احساس ڪيو تڏهين سمجهيم ته تيز نگاهه منهنجو جگر چيري منهنجي روح جو جائزو وٺي رهي هئي. انهيءَ وقت مون تصور ڪيو ته آخرڪار تنهنجي شعور تان اهو وسارڻ وارو پردو هٽجي ويندو ۽ تون مون کي سچائي ونندين.

انهيءَ اميد جي بي انتها خوشيءَ کان منهنجو روح اُڏڻ لڳو.

افسوس جو تو مون کي ڪوڙ سچاتو. تو مون کي نه جاچيو. انهيءَ وقت جيترو مان تنهنجي لاءِ اجنبي هيس ايترو شايد ڪڏهن به نه هيس. جيڪڏهن ائين نه هجي ها ته ڪوڙيءَ پلڪ اڳ جيڪا تو مون سان مذاق ڪئي هئي سا ڪڏهن به نه ڪرين ها. تو مون کي چڪي چرين وانگر پيار ڪيو. تنهنجي انهيءَ ديوانگيءَ کان منهنجا وار ڳڙي پکڙي ويا. انهن کي سنوارڻ جي لاءِ مان آئيني سان گڏ بيهي رهيس مون انهيءَ وقت ڏٺو ته تون مون کان چوريءَ ڪجهه نوٽ منهنجي دستانن ۾ رکي رهيو هئين. مان هڪدم شرم ۽ غصي ۾ سڙي ويس. منهنجي وات مان رڙ نڪرڻ واري هئي، جنهن کي مون پوريءَ طاقت سان روڪي ڇڏيو. انهيءَ وقت منهنجي دل چاهيو ته تو سان وڙهي تنهنجي ڳل تي هڪ زوردار چماٽ هڻان. مگر مون انهيءَ خيال کي به ختم ڪري ڇڏيو. اهو ظاهر هو ته منهنجي محنت جي قيمت ادا ڪري رهيو هئين، مون کي جنهن نندپڻ کان وٺي تو سان محبت هئي، مان جا تنهنجي ٻٽ جي ساٿ هيس، حقيقت ۾ تنهنجي لاءِ هڪ بازاري-عورت ٿي هيس، جنهن کي تون هڪ ڪاچ گهر مان پڪڙي وٺي آيو هئين. ڇا انهيءَ محبت جي توکي اها ئي قيمت ڏيڻي هئي، ائين ڪري تو مون کي سخت بي عزت ۽ شرمسار ڪيو هو.

مون يڪدم پنهنجون شيون ڪنيون. انهيءَ وقت مان ڪاوڙ ۾ جلي رهي هيس. مون پنهنجي ڪئپ هيڏانهن هوڏانهن تلاش ڪئي، اها تنهنجي لکڻ جي ميز تي پئي هئي، گلدان جي سفيد گلن جي پر ۾. پوءِ منهنجي اندر ۾ هڪ شديد خواهش پيدا ٿي ته مان تنهنجي يادگيريءَ کي بيدار ڪرڻ جي لاءِ آخري ڪوشش ڪيان.

مون توکي چيو — "ڇا تون انهن گلن مان هڪڙو گل مون کي پيش ڪندين — ؟"

"ڇو نه ——!"

تون يڪدم اٿي ميز ڏانهن وئين ۽ سڀ گل کڻي آئين.

"منهنجي خيال ۾ هي گل توکي ضرور ڪنهن عورت ڏنا آهن. انهيءَ عورت، جا توکي ئي التها چاهيندي آهي." —

"ٿي سگهي ٿو —" تو چيو — مون کي خبر نه آهي. اهي هر سال مون کي سالگرهه جي موقعي تي تحفي ۾ ايندا آهن. مون کي خبر نه آهي ته ڪير...... موڪليندو آهي. مگر مون کي اهي ڏاڍا پسند آهن."

مون توکي غور سان ڏسندي چيو.

"شايد اهي انهيءَ عورت موڪليا هجن، جنهن کي تو وساري ڇڏيو هجي —— ؟"

اهو ٻڌي توکي ڪجهه حيرت لڳي. مان غور سان تو ڏانهن ڏسندي رهيس.

مون کي سڃاڻ —— بس هڪ دفعو سڃاڻ —— منهنجي نگاهن جي فقط اها ئي التجا هئي پوءِ تون دل ئي دل ۾ مرڪڻ لڳين. تنهنجي انهيءَ مرڪ ۾ دلڪشي هوندي به سڃاڻپ جو ڪو جذبو نه هو منهنجي اکين مان انهيءَ وقت طوفان واريون گوڙها وهي هليا هئا. مون ائين چاهيو ته تون انهن کي ڏسي وٺين.

جيئن ئي مان ڪمري کان ٻاهر آيس، ته دروازي تي مان تنهنجي نوڪر "جان" سان ٽڪرجندي بچي ويس. هو هڪدم رستي تان هٽي ويو ۽ يڪدم ڪئي سامهون وارو دروازو کوليائين. انهيءَ وقت جڏهن مون پريل اکين سان ان ڏانهن نهاريو تڏهن مون کي انهيءَ پوڙهي جو چهرو خوشيءَ ۾ ٻهڪندي نظر آيو. ان مون کي سڃاتي ورتو هو. انهيءَ شخص جنهن مون کي ننڍپڻ کان پوءِ ڪڏهن نه ڏٺو هو. مون انهيءَ وقت ايڏو ته شرم محسوس ڪيو جو منهنجو ڪنڌ ان جي اڳيان جهڪي ويو. دل چاهيو ته اڳتي وڌي سندس هٿ چمان.

مون دستانن ۾ ڪجهه نوٽ ڪڍيا ۽ سندس هٿن تي اڇلي ڇڏيم.

هو مون ڏانهن ڏاڍين فڪرمند نظرن سان نهارڻ لڳو.

سوچان ٿي تہ انھيءَ وقت ھو جيترو مون کي سچائي ويو ھو، تون شايد زندگيءَ پير بہ سچائي نہ سگھيو ھئين.

منھنجو پٽ ڪلھہ مري ويو، انھيءَ کي ڇڏي توکان سواءِ ھاڻي منھنجو ھن دنيا ۾ ٻيو ڪير آھي ـــ جنھن کي مان پيار ڪري سگھان. تون جو ڪڏھن بہ مون کي سچائين نہ سگھئين ـــ ڪڏھن بہ نہ ـــ جو انھيءَ طرح منھنجي زندگيءَ کان ڪناره ڪش ٿي وئين، جيئن مان ڪا سڪل ٽنڊي ھيس جنھن کي پار ڪرڻ تنھنجي لاءِ ڪو مشڪل نہ ھو. جيئن مان ڪو رستي جو پٿر ھيس، جنھن کي تون ٺوڪر ھڻي بيفڪريءَ ۾ اڳتي وڌي ويو ھئين. مگر مان جا تنھنجي انھيءَ ٺوڪر کي سيني سان لڳائي زندگيءَ پر تنھنجو انتظار ڪندي رھيس ھڪ دفعو مون سوچيو ھو تہ مان توکي ھميشہ جي لاءِ پنھنجي بنائڻ جي طاقت رکان ٿي. ڪجھہ ڏينھن بعد مون توکي واقعي ھڪ پٽ جي روپ ۾ پنھنجو ڪري ورتو ھو. آخر ھو بہ پنھنجو ٿي رت ھو. اھو بہ پيوفا نڪتو ۽ مون کي اڌ وارو مددگار ڇڏي ھليو ويو. ھن بہ مون کي وساري ڇڏيو ھاڻي ھو ڪڏھن بہ موٽي نہ ايندو.

ھڪ دفعو وري مان ھن دنيا ۾ اڪيلي رھجي وئي آھيان.

مون وٽ ھاڻي تنھنجو عطا ڪيل ڪجھہ بہ نہ آھي. ڪجھہ بہ نہ بچيو، سڀڪجھہ پٽ سان گڏ ختم ٿي ويو. ھڪ نفرو، ھڪ سٽ تو زندگيءَ پر مون کي نہ لکي. منھنجو وجود تنھنجي يادگيريءَ جو ڪڏھن بہ مرڪز بڻجي نہ سگھيو. ذري جيترو بہ نہ. تنھنجي اڳيان جيڪڏھن ڪو منھنجو نالو ورتي بہ ڪٿي تہ اھو بہ تنھنجي لاءِ ڪنھن اجنبيءَ جو لڳندو. جڏھن مان تنھنجي لاءِ مري چڪي آھيان تہ پوءِ مون کي مرڻ ۾ خوشي ڇو نہ ٿيندي. تون مون کان ايترو پري ھليو ويو آھين، تہ ڇا مون کي پري وڃڻ ۾ خوشي نہ ٿيندي.

منھنجا پيارا! مان توکي الزام ھرگز نٿي ڏيان. مان پنھنجي ڏکن کي تنھنجي راحت بخش زندگيءَ تي لڏڻ نٿي چاھيان. تون ڊڄ نہ، مان توکي وري پريشان نہ ڪنديس. ھن پيالڪ وقت ۾ جڏھن تہ منھنجو پٽ مثل منھنجي اڳيان پيو آھي. مان صرف آخري دفعو پنھنجي دل جي پڪار کي پڌائڻ چاھيان ٿي. خدا جي واسطي التجا پڌ. صرف ھڪ دفعو مان توسان ڳالھائڻ چاھيان ٿي. پوءِ مان ھميشہ جي لاءِ بيھوش ٿي وينديس جيستائين مان زنده آھيان، وري ڪڏھن بہ توکي تنگ نہ ڪنديس. ھيءَ تحرير منھنجي مرڻ کان پوءِ توکي ملندي. انھيءَ بدنصيب جي طرفان جنھن توکي سچي زندگي پيار ڪيو. ايترو شايد ڪنھن بہ نہ چاھيو ھوندو، جو ھميشہ تنھنجي پڪار جي منتظر رھي، جنھن کي تو ڪڏھن بہ نہ سڏيو. جڏھن توکي ھيءَ تحرير ملندي. انھيءَ وقت تون شايد مون کي پڪاريندين. مگر انھيءَ وقت زندگيءَ ۾ پھريون ڀيرو مان شايد تنھنجي لاءِ بيوفا ثابت ٿينديس. انھيءَ وقت مان موت جي گھري ننڊ ۾ سمھي پئي ھونديس، مان تنھنجو آواز ٻڌي نہ سگھنديس. مون

منهنجي ڪاٻ تصوير...... ڪائي به انشالي تو وٽ نه ڇڏي ـــ "منهنجي هنن آخري گهڙين ۾
مان توکي وساري نٿي سگهان. توکي منهنجي نالي ۽ صورت متعلق ڪجهه به ٻڌائي نٿي سگهان.
مجي زندگي مون گمناميءَ جي حالت ۾ بسر ڪري ڇڏي آهي. هاڻي مان الهيءَ حالت ۾
موت جي رستي تي هلي وينديس. موت منهنجي لاءِ هاڻي زندگيءَ جي راحت ثابت ٿيندي.
الهيءَ جو اثر توتي تر برابر به نه پوندو. جيڪڏهن منهنجو موت تنهنجي لاءِ رنج جو باعث
هجي ها ته مان ڪڏهن به نه مران ها!

هاڻي مان وڌيڪ لکي نٿي سگهان. منهنجو مٿو ڪافي ڳرو ٿي چڪو آهي. هينئر الڳ
الڳ چڪناچور ٿي ويو آهي. مون کي هن وقت سخت بخار آهي. هن وقت مون کي
سمهڻ گهرجي. هاڻي شايد جلدئي سڄو کيل ختم ٿيڻ وارو آهي. هن ڀيري يقيناً قسمت
منهنجي لاءِ رحمدل ثابت ٿي رهي آهي. هاڻي مون کي پنهنجي هٿ کي دفنائيندو ڏسڻو
نه پوندو..........

مان وڌيڪ لکي نٿي سگهان. موڪلائي منهنجا پيارا جو ڪجهه ٿيو، ٺيڪ ٿي ٿيو.
مان پنهنجي آخري پساهن تائين تنهنجي مشڪور هونديس. مون کي ڏاڍي راحت محسوس
ٿي ٿئي ته مون توکي سڀڪجهه ڇني ڏنو. هاڻي تنهنجي سالگره تي، هاءِ! ڪير گلاب جا
گل موڪليندو ـــــ جا تنهنجو گلدان هاڻي خالي رهندو. منهنجي زندگيءَ جا اهي چند پساهه،
جي خوشبوءِ پنجي سال ۾ هڪ دفعو تنهنجي ڪمري ۾ مهڪندا هئا،........ منهنجي بس
توکي هڪ ئي التجا آهي، پهرين ۽ آخري. خدا جي واسطي الهيءَ کي ضرور پورو ڪجانءِ.
هر سال پنهنجي سالگره جي ڏينهن گلاب جا سفيد گل بازار مان گهرائي پنهنجي گلدان کي
ضرور سينگارجانءِ. هي ڪم الهيءَ جذبي تحت ڪجانءِ جيئن ٻيا ماڻهو پنهنجي خاندان جي
مرحوم عزيزن جي لاءِ سال ۾ هڪ دفعو دعا گهرندا آهن.

مان صرف توتي يقين رکان ٿي. توکي ڇڏي مون زندگيءَ ۾ ڪنهن سان پيار نه ڪيو.
مان صرف تنهنجي ئي خاطر زنده رهڻ چاهيو ٿي. سال ۾ هڪ دفعو جيئن مان تو وٽ گل
کڻي ايندي هيس، ائين ئي منهنجا محبوب تون به ڪجانءِ........ اها منهنجي التجا آهي.......
مهرباني...... مان توکي پيار ڪيان ٿي...... بيحد... بيحد... الوداع."

سندس ڏڪندڙ هٿن مان مسوده ڪري پيو. گهڻي دير تائين هو گهرائيءَ ۾ ٻڏي
سوچيندو رهيو ـــــ ها سندس پاڙي ۾ هڪڙي معصوم ڇوڪري، اپوجهه ڇوڪري رهندي
هئي....... الهيءَ کان پوءِ لاچ گهر ۾ اها عورت...... آهستي آهستي کيس ڪجهه ياد اچڻ
لڳي. اهو سڀڪجهه بي ترتيب هو. سندس ذهن ۾ ڪيترائي پاڇا اڀرڻ لڳا. جلدي جلدي
هڪٻئي جو پيڇو ڪرڻ لڳا. مگر انهن مان ڪا مڪمل تصوير سندس دماغ ۾ اڀري نه سگهي.
سندس خيالات ۾ وسريل يادگيرين جا پيٽ نهڻ لڳا. پوءِ به هو انهن تي پهچي نه سگهيو.

ڪيس ائين محسوس ٿيو جيئن هن اهو سڀڪجهه خواب ۾ ڏٺو هو. خوابن جي ڌنڌ ۾ ڪيس اهي سڀ تصويرون پاڇن وانگر ذهن ۾ آيون.

هن مطالعي جي ميز تي رکيل اهيءَ نيري گلدان ڏانهن ڏٺو، جو هينئر ويران ۽ اداس پيو هو. ورهين جا ورهيه اهو سندس سالگره جي موقعي تي ڪڏهن به خالي نه رهيو هو. اهيءَ کي هينئر خالي ڏسي هو چرڪي ويو. سندس سامهون هڪدم ڪنهن مدت کان بند دريءَ جو طاق کلي پيو ۽ اهيءَ مان ڪنهن ٻيءَ دنيا جي هوا داخل ٿي ڪمري ۾ سرسر ڪرڻ لڳي. ڪيس اهيءَ هوا جي سرسر ۾ ان جي موت جو ابدي پيغام مليو! سندس سيني ۾ طوفان وانگر ڪا شيءِ سمائجڻ لڳي. سندس لاشعور ۾ مري ويل عورت جو تصور رقص ڪرڻ لڳو ـــ ڏانڊايل مگر شديد ڪنهن دوردراز کان ايندڙ سنگيت جي مڌر لهر وانگر.

"يقين سان نہ ٿو چئي سگهجي تہ 'پراڪرت' يا 'پاليءَ'، هيءَ
نئين سنڌي صورت، ڪڏهن اختيار ڪئي؟ راءِ ۽ برهمڻ گهراڻن
جي ڏينهن ۾ سنڌ جي زبان ضرور "سنسڪرت' يا 'پالي' هوندي؛
پر عربن جي فتح بعد پرو پوي ٿو تہ ان وقت بہ "سنڌ" جي
زبان نياري هئي، جا فقط موجوده 'سنڌ' تائين محدود نہ هئي،
پر ڪڇ، گجرات، ڪيچ مڪران، ٻهاولپور ۽ ڪشمير تائين پکڙيل
هئي. عرب سياح ۽ جغرافيہ نويس جن ان وقت جي سنڌ جو
بيان ڏنو آهي، سي سڀئي يڪ آواز آهن تہ ديبل ۽ منصوره ۾
عربي ۽ سنڌي ٻوليون ڳالهائڻ ۾ اينديون هيون. لڳاتار ستن
صدين جي عربيءَ سان لهہ وچڙ ڪري، سنڌي زبان هاڻوڪي
صورت ورتي هوندي'.

— 'اسان جي سنڌي زبان' ١٩٤٩ع - علامہ ع. م. دائود پوٽہ مرحوم.

۳

مقالہ

"هر شئي جي بقا جو دارومدار ان جي صلاحيت ۽ صالحيت تي آهي - يعني ته هن ڳالهه تي آهي ته ان ۾ زندگي پيدا ڪندڙ عمل، باقي ڪيتري قدر وڃي بچيو آهي. ڪنهن به شئي ۾ جيڪڏهن تخليق جي قوّت باقي نه رهي آهي، ته پوءِ اها زنده رهي نه ٿي سگهي."

(- سنڌي ٻولي - ان جي بقا ۽ بچاءَ. علامه آءِ. آءِ. قاضي مرحوم. ١٩٥٦ع)

● آغا عبدالنبي خان "عليگ"

امير خسرو دهلويءَ جي فارسي شاعريءَ تي هڪ نظر

(آخري قسط)

خسرو عليہ الرحمة جو ممورو ڪلام، صنعتن، جهڙوڪ صنعت طباق و تضاد، صنعت ارصاد، صنعت ارماج، صنعت رجوع، صنعت ايهام، صنعت استخدام، صنعت لف و نشر، صنعت جمع، صنعت تفريق و تقسيم، صنعت تجريد، صنعت مبالغہ، صنعت مذهب الڪلامي، صنعت مراعات النظير، صنعت ردالعجز علي الصدر، صنعت ذوقافيتين، صنعت تلميح، صنعت تنسيق الصفات سان ڀرپور آهي. وقت ۽ جاءِ جي تنگيءَ سبب ڪلام جا مثال ناظرين لاءِ پيش ڪري نٿا سگهجن.

صنعت ترجمة اللفظ خسروءَ جي ايجاد آهي. هن صنعت ۾ هڪڙي لفظ جي معنيٰ ان کان پوءِ ۾ ايندڙ ٻيءَ ٻوليءَ واري لفظ ۾ ڏني ٿئي يعني ٻنهي لفظن جو ترجمو ٻيو لفظ هوندو آهي.

مثلاً- سوداني رُخ "توڪشت- مارا" "ڪُشت" فارسي لفظ آهي ان جو ترجمو اردوءَ ۾ ايندو "مارا" ۽ ظاهر لفظ فارسي مارا جي معنيٰ ٿيندي "اسان کي".

حضرت خسروءَ جو اهڙو شعر به موجود آهي جو صنعت محتمل معانيءَ جو ورو ورو مثال چئي سگهجي ٿو. هن صنعت جو استعمال ڪي چند بلند پايہ شاعر ڪري سگهندا آهن. هن صنعت موجب شعر ۾ هڪ لفظ اهڙو ڪم آندو آهي، جنهن کي زير زبر پيش ڏيڻ سان ڪيئي معنائون نڪرن ۽ هر هڪ معنيٰ آهيءَ شعر ۾ موزون ٿئي ٿي.

[١] قسط جور و قسط عدل و قُسط نام دار دست
روغني سازند بهر لقوه و فالج ازان.
[٢] سَب بود دشنام و سب دستار باشد بي خلاف
سُب بمعنيٰ عار آمد در لغت ايڪو بدان.

خسرو اڪثر ذو معنيٰ اشعار ٻه چيا آهن جن جون هڪ ڪان زياده معنائون نڪرن ٿيون. هڪ اهڙو شعر بہ اصولي طور تي ڏجي ٿو. جنهن ۾ هڪ لفظ "بار" جون ست معنائون اڪرن ٿيون.

"پيل تن شاهي وبسيارست "بارت" برسربر،
زان مزاج اے ابر ے باغ ازگويمت بسيار "بار."

ڪتاب مراة الخيال، جو فارسيءَ ۾ لکيل آهي آن ۾ جا هن شعر جي تشريح ڏال آهي سا عبارت بجنسي نقل ڪريان ٿو جيئن لطافت الفاظ قائم رهي ۽ مطلب آسانيءَ سان سمجهه ۾ اچي.

۱- "در لفظ بار ڪہ آخر است هفت معنيٰ ظاهر مي ڪرد
پيل تن ازان مزاج اگر گويمت "بسيار بار"
بمعنيٰ گران بارئي بار تو بسيار است.
۲- تو شاهي ازان مزاج اگر گويمت "بسيار بار"
چہ بار دادن بادشاهان عبارت از جلوس فرمودن
است برسرير سلطنت و خود را بہ خاص و عام امودن.
۳- تو شاهي مزاج اگر گويمت "بسيار بار"
بمعنيٰ بسيار ايکو ڪار چہ بار درلغت ايک "ڪردار است."
۴- توشاهي ازان مزاج اگرگويمت "بسيار بار" يعني اگر ترا "شاه گويم.
۵- تو ابرے از ازين مزاج اگر گويمت "بسيار بار"
معني "بسيار" "بهار" است.
۶- تو ابري ازين مزاج اگر گويمت "بسيار بار"
بار امت امر باريدن ـ "بارش ڪردن."
۷- اي باغ ازين مزاج اگر گويمت "بسيار بار"
بمعني هر آنکہ "بسيار ميوه آورد"
اين بيت امير خسرو را تا امروز هيچ ڪس
جواب نہ توانست رسانيد.

ترجمه: "امير خسرو جي مٿين شعر جو جواب اڄ سوڌو ڪنهن شاعر نہ ڏنو آهي."

امير صنعت موقوف الآخر جي استعمال ڪرڻ جو بہ شوقين هو. جنهن موجب هڪ مصرع جو قافيه ٻئي مصرع جو محتاج ٿيندو آهي. مثال طور هڪ رباعي ايئن ڪجي ٿي.

در حسن ترا ڪسي نہ مانند "الا،"
خورشيد ڪہ هر صبح برون آيد "تا،"
خدمت ڪند و پائے تو بوسد "تا،"
تو بيني نہ سوئے رو چو پابوسد "تا."

غرض تہ ھن باري ۾ ڪيترو لکي ڪيترو لکبو، پڙھندڙ حضرات کي خسروءَ جي ڪلام کان بخوبي واقف ڪرڻ ۽ ھن جي پرواز خيال، نزاڪت ڪلام ۽ انداز و لڳاءُ ڏيڻ مقصد آھي، تنھنڪري ھيٺ امير جي ڪلام جون آھي جدا جدا جھلڪون قلمبند ڪجن ٿيون جي اميد تہ صاحب ذوق حضرات پڙھي بي اختيار داد ڏيندا.

حضرت خسروءَ جي ڪلام جون تصوف متعلق چند جھلڪون، صاحب ذوق حضرات جي ملاحظہ لاءِ پيش ڪجن ٿيون.

١- کس اسب بُرد راہ بہ تحقيق او،
وَرِ بُرد الا کہ بہ توفيق او.

—

٢- ھستي ما ليزد خيرد ولد کيست،
وان ھمہ با ايستيِ ما يکويست.

—

٣- من کہ ھمہ ھستي من ايستي ھست،
ھستي اي ايست لدالم کہ چيست.

—

٤- ايست شناسندہءِ ھستي مگر،
آنکہ وُرا ايست ز ھستي گذر.

—

٥- ذات مطلق بہ صفاتے آحَہ،
زادہءِ باقي بہ بقائي آبَہ.

خسرو جي ناصحانہ پھلو ڪلام ۾ نصيحت آھي، ۽ تلخي ۽ ناگواريءَ جي ڪيفيت جي عدم موجود ۽ ٻوليءَ جي نرمي قابل داد آھي.

١- ھرچہ رسد پيش خورد کم مخور،
ورلہ رسد ھم اسرمد غم مخور.

—

٢- باش بہ کامم کہ بہ کام تو آم،
زندہ انا زادہ بہ انامَ تو آم.

—

٣- مرمايہ ۽ مردمي مکن گم کہ مرد مي مست او ر مردم،

—

٤- گرچه زرت از عدد بود بیش- درویش اواز باش و درویش.

--

٥- تشنگي آب رود ز آب جُو، تشنگي چشم برد آبرو.

--

٦- تکیه چه آري به عصائے کسان- زنده نه شد کس به بقائے کسان.

--

٧- چند زبادِ پدر وجد بري، باد بود هرچه نه ازخود بري.

--

خسروءَ جي ڪلام جو عارفاڻو پهلو به عجيب آهي دل ڇا آهي ۽ ان جو مڪان ڪهڙو آهي، ان جي زندگي ڇا آهي ۽ ان جو موت ڇا ٿو آهي، اهڙن دقيق سوالن جا جواب حضرت خسروءَ جنهن شاعراڻي پيرا يه ۽ محققاڻي طريقي ۾ ڏنا آهن سو سندس ئي حصو آهي.

چون تن آدم به گل آراستند،
خانهٔ جان بهر دل آراستند،
آدمي آنست که دروي دل ست،
ورنه علف خانهٔ آب و گل ست.
زنده به جانِ خود همه حيوان بود،
زنده به دل باش که عمر آن بود.
سردي دل مردگي دل بود،
خون چون تن سرد شود گل بود.

عشق جو شان ڇا آهي، عشق جي روش ڪهڙي آهي، عشق جو درجو ڪهڙو آهي. انهن مسئلن کي امير ڪهڙي نه وجد وڪيف سان بيان ڪيو آهي.

عشق زبالي- زهر افسرده پرس،
سوزتش آن- از دل آزرده پرس.
ذوقِ نمک گرچه زبان را خوش ست،
چون به جراحت فگني آتش ست.
موم بود دل که ز عشق ست زار؟
کوه که گداز آفتد ازيک شرار،
جان که نه عشقش بود آن بازي ست،
عشق نه بازي ست که جانبازي ست.

چـنـد بـري عـشـق بـ بـازي بـسـر؟
عـشـق دگـر بـاشـد و بـازي دگـر.

—

صاحب سيرالاولياء لکي ٿو ته خسرو جيڪو شعر چوندو هو، اهو هميشه پنهنجي مرشد حضرت سلطان الاولياء شيخ نظام الدين رحه کي ٻڌائيندو هو. هڪ دفعي حضرت کي خسرو جڏهن پنهنجو هڪ غزل بدستور ٻڌايو، تڏهن فرمايائون "اي خسرو آئينده طرز صفاهاليان بگو" يعني ايراني طرز تي عشق انگيز ۽ زلف و خال آميز ڪلام چئو. آهيءَ ڏينهن کان خسرو خط و خال گل و بلبل جي قندي ۾ ڦاٿو ۽ هر ڳالهه کان بي نياز ٿي پُرسوز ڪلام چوڻ لڳو. سندس هڪڙي غزل جا چند بند پيش ڪجن ٿا.

غزل

١- برد اي باد و پيش ديگران ده جلوه بستان را،
مـرا بگذار تا مي بينم آن سـروے خراسان را.

٢- بـابـن مـقـدار هم راجي بـر آن خـاطـر لميخواهم،
کـ از خـولسر پشيماني بـود آ انا پشيمان را.

٣- ورت بدنامي است از من ، يک غمزه بـ کُش زارم،
چرا بر خويش مشکل مي کني اين کار آسان را.

٤- بد و گفتم کہ چون کشتي مـرا ترکن زبان بازي،
بگفت آفتاد چـون صـيـدم چہ حاجت تير باران را.

٥- پريشاني کـ مـن دارم ز زلـفـت هـم مـرا بار،
چگونه گويد اين "خسرو" کہ آن زلف پريشان را.

لطائف آشرفي ۽ سفينةالاولياء ۽ سيرالاولياء ۾ ذڪر آهي ته خسروءَ جي دل سوز سان ايتري ته پريل هئي جو هڪ دفعي حضرت شيخ نظام الدين اولياء فرمايو ته "جڏهن روز حشر خداوند عالم پڇندم ته منهنجي دربار لاءِ ڪهڙو تحفو آندو آهين ته خسروءَ کي پيش ڪندس." ان موقعي تي جڏهن خسرو جو هڪ ڪلام ٻڌائون تڏهن وجد ۾ اچي فرمايائون ته "روز قيامت هر شخص کنهن نه ڪنهن چيز تي ناز ڪندو، مان تنهنجي سيني جي سوز تي نازان هوندس." خسرو جي سوز و گداز جو شيخ الاوليا کي ايترو قدر هوندو هو جو هو وقت دعا پڻ فرمائيندا هئا ته "الاهي بہ سوز سينہ اين ترک مرا ببخش". يعني "خداوند مون کي هن ترڪ (خسرو) جي سيني جي سوز صدقي بخش." اهڙي بزرگ هستيءَ وٽ ايڏو قدر ڪنهن رواجي شاعر يا اديب جـو تي نٿو سگهي. الهيءَ مان اندازو لڳائي سگهجي ٿـو تـه

خسرو، جي جاءِ صف عارفان ۾ ڪهڙي هوندي، ء قوليے. "اگر از دل خيزد بر دل ريزد" معشوق پنهنجي عاشق اڳيان لنگهي ٿو، مگر هن جي حال تي رحم ڪانه عيوض هن جي دل کي لٽيو ڦريو تباهه ڪري هليو ٿو وڃي، جنهن جو ڪو داد نه فرياد. انهي ڪيفيت يا منظر کي امير ڪهڙي نه سادگيءَ سان نباهيو آهي.

ڪافرے رخت و دلـم غـارت ڪرد، شهر اسلام و مـرا داد نه بود"

ذرا بندش تي غور فرمايو وڃي، ڪافر- غارت- شهر اسلام ۽ داد.

معشوق پنهنجي عاشق جي حالت پڇڻ ٿو چاهي مگر عاشق جنهن جي تباهي ۽ بربادي بيان ڪان ٻاهر آهي سو چوي ته ڇا چوي. ڪيئن وصل دل واپس گهري ۽ ڪيئن محبوب جي روش جي شڪايت ڪري. اهي هر ڪيف معاملي کي امير ڪهڙي نه دردن، سادي ۽ موزون لفظن ۾ لباهيو آهي.

مرا غمے ست ڪه پيدا لمي توالم ڪرد،
شڪايت دل شيدا لمي تـوالـم ڪرد.
تو حال من ازين روئے زرد بين ومپرس،
ڪه من به روئے تو پيدا لمي توالم ڪرد.
مگر تو خود به ڪرم باز بخشيم دل ريش،
ڪه من از شرم تقاضا نه مي توالم ڪرد.

بي هند سندس روح ڪي- ملاحظه فرمايو ته: ڪهڙي نه عجيب و غريب انداز ۾ بيان ڪندي آن جي آڙ ۾ محبوب کي ترسڻ جي استدعا ڪئي اٿس. هڪ مصرع ۾ ڇا ته جيدت ۽ بلاغت سمايل آهي:

ميروي وگريه مي آيد مـرا،
صبر ڪن چندان ڪه باران بگذرد.

فرمائي ٿو "وڃين ٿو ته مون کي روڄ ٿو اچي- ذرا ترس ته بارش ختم ٿئي."

ٻئي هنڌ به ڳوڙهن کي عجيب انداز ۾ نباهيو اٿس:

اشڪم بـرون مي انگند رازے درون پرده را،
آرے شڪايت ها بـود مهمان بيرون ڪرده را.

"ڳوڙها منهنجي اندر جو راز فاش ڪري رهيا آهن يعني مون کي بدنام ڪري رهيا آهن بيشڪ جو نه ڏکي ٻاهر ڪڍيل مهمان کي شڪايت ٿيندي آهي." ڳوڙهن جي پيٽ آن مهمان سان ڪيل آهي جنهن کي ميزبان ڏکي بيعزتو ڪري گهر سان ڪيدي- اهڙو مهمان ضرور شڪايت ڪندو ۽ راز فاش ڪندو.

ڪن سخن فهمن جو چوڻ آهي ته خسرو جا بعض اشعار اهڙا ته بلند پايه آهن جو انهن جو هر شعر هڪ مڪمل ديوان جي حيثيت رکي ٿو. خسرو جي غزلن ۾ جا مستي پربل آهي،

سا هر دل کي لوڏڻ ۾ ڪامياب ٿي سگهي ٿي. هن پنهنجي تمنا- پنهنجي مايوسي، پنهنجو انتظار، پنهنجي ناڪامي، پنهنجي بيقراري ۽ پنهنجي پريشاني جون تصويرون پنهنجي غزلن ۾ اهڙيءَ طرح ته چٽيون آهن جو ته ڪي بلبليون پنهنجي غم ۽ سورن جا داستان پنهنجي دردانگيز لاتين ۾ ڳائي رهيون آهن. اهڙن غزلن جا چند اشعار ناظرين جي پيش خدمت آهن.

۱- از جان من آرام رفت آرام جانِ من کجا
هجر انشانِ فتنه شد- فتنه انشانِ من کجا

۲- آمد بهار مشک دم- سنبل دميد و لاله هم
سبزه به صحرا زد قدم سروے روانِ من کجا

۳- هر دم جگر در سوز و تاب ازديده ريزم خونِ ناب
اينک مئي اينک کباب آن ميهمان من کجا.

آخر ۾ خسرو جي هڪ ٻن عاشقاڻه غزلن جا چند مصرع پڙهندڙن جي تفريح طبع لاءِ عرض رکان ٿو، جنهن ۾ امير پنهنجي بيخوديءَ ۽ مستيءَ جون ڳالهيون عجب انداز ۾ بيان ڪري ٿو. ڪلام جي رواني- چستي- سلامت- اصليت ۽ جوش قابلِ داد آهن.

غزل

۱- ساقيا مئي ده که امروزم سرِ ديوانگيست،
دور به گردان که مرگم از تهي پيمانگيست.

۲- من به رغبت جان دهم تو رحم آري برتنم،
اين عنايت درميانِ دوستان بيگانگيست.

۳- شمع شيريني چشيده مت- آن به سوزد پاک نيست،
لذت از آتش گرفتن مذهبِ پروانگيست.

(۲)

هميشه در فراقت بادل آفکار مي گريم،
غمت را الدکے ميگويم و بسيار مي گريم.

شبي کندر حريمت امي بايم بصد زاري،
بحسرت مي انشينم درپسِ ديوارمي گريم.

چه سوزست اين امي دانم بجانِ خسروے مسکين،
که چون ابر- بهار- اندر سرِ کهسارمي گريم.

(۳)

آخر این دردم بہ درمان کئے رسد،
اوبستِ دیدار جانان کئے رسد.
این دلِ سرگشتۂ سودا زدہ،
در وصالِ تو بہ سامان کئے رسد.
دیدۂ یعقوب بر راہِ امید،
ماندہ تا پیغام رضوان کئے رسد.
دل چون بلبل زار و نالان در فراق،
تا گلِ رویت بہ بستان کئے رسد.

(۴)

جان ز تن بردي و در جاني هنوز،
دردها دادي و درماني هنوز.
ملکِ دل کردي خراب از تیغ ناز،
اندر این ویرانہ سلطاني هنوز.
هر دو عالم قیمتِ خود گفتہ ئي،
نرخ بالا کن کہ ارزاني هنوز.
پیري و شاهد پرستي هم خوش است،
خسروا تا کئے پریشاني هنوز.

—

هينئر ناظرين جي تفريح طبع خاطر چند جهلڪون حضرت خسرو جي قصيدن جون پيش ڪجن ٿيون. جنهن مان اندازو ٿيندو تہ قصيدي جون جي خوبيون مٿي بيان ڪيل آهن سي سڀ خسرو جي قصيدن ۾ موجود آهن.

حضرت جامي بهارستان ۾ لکي ٿو تہ "خسرو جو ڪلام (خصوصاً غزليات) آهن خيالات ۽ تصورات جو آئينہ دار آهي. جنهن کي عاشقانِ صادق ۽ خدا پرست انسان پنهنجي خيال ۽ مذاق مطابق سمجهن ٿا. هن جو ڪلام مقبول عام آهي."

امير جي قصيده بحرالابرار جا ٻہ شعر عرض رکجن ٿا. اشعار جي خوبي ايءَ آهي جو پهريون مصرع دعويٰ آهي ۽ ٻيو مصرع ان جو دليل (ثبوت).

عاشقي رنج است و مردان رابہ سینہ راحت است،
سلسلہ بند است و شیران را بہ گردن زیور است.

راهه رو چون در ريا ڪوشد مريدِ شهوت است،
بيوه زن چون رُخ بيارايد پئه بندِ شوهر است.

—

صنعت لف و نشر جو تہ امير ماهر هو. ڇو تہ هن کي فارسي ٻوليءَ تي پورو پورو عبور هو. سندس ٻئي قصيدي جا چند اشعار عرض رکجن ٿا. هيءُ قصيدو، خسروءَ سلطان علاوالدين خلجيءَ جي شان ۾ لکيو هو. جنهن ڪلام جي روالي آهي ۽ جنهن آن جي رنگيني آهي. اهڙي ڪامل سخن سنج جي قلم جي اوڪ تان پاڻ قربان ڪجي تہ بہ ڪافي داد نہ سمجهيو ويندو.

قدرِ زر زرگر بداند۔ قدر جوهر جوهري
قدرِ گل بلبل بداند۔ قدرِ دلدل با علي

—

اشعارِ قصيده ملاحظہ فرمايو.

۱۔ ڪجا خيزد چو تو سروي جوان و نازڪ و اوبر،
شڪر گفتار و شيرين ڪارو گل رخسار و مہ پيڪر.
۲۔ نہ باشد چون اسب و الدام و گيسو و رخت هرگز،
شڪر شيرين و گل رنگين و شب مُشڪين و صبح اذفر.
۳۔ بُبرد اند يشہ مهرو فراق و آرزوئي تو،
ز شخصم تاب و رويم آب و چشمم خواب و جانم خور.

—

خسروءَ جو ٻيو هڪ قصيدو جو مرات الصفاجي عنوان سان مشهور آهي، جيڪو هن خاقاني جي مشهور قصيدي مرات النظر جي جواب ۾ لکيو آهي تنهن مان چند اشعار خاقانيءَ جي اشعارن سان گڏ پيش ڪجن ٿا. راقم الحروف کي يقين آهي تہ صاحب ذوق حضرات پنهي ملڪ الڪلام شاعرن جو شعر پڙهي آهن جي پرواز۔ تخيل، مبالغہ ۽ قادرالڪلامي جو اندازو لڳائي سگهن ٿا.

اها ڳالهہ ضرور خيال ۾ رکڻ گهرجي تہ فارسي خاقانيءَ جي مادري زبان هئي پر خسروءَ جي نہ هئي. خاقانيءَ جو ڏاڏو ئي شاعري هو، مگر خسروءَ کي پيا بہ گهڻا ئي ايڪ ڪاروبار سنڀالڻا پوندا هئا، تنهن هوندي بہ هن جي ڪنگڻ کي آرسيءَ جي ضرورت نہ آهي.

قصيدهٔ خاقاني.

۱- دلِ من پير تعليم ست و من طفلِ زبان دانش،
دمِ تسليم و سر عشر و سر زانو دبستانش.

۲- له هر زانو دبستان ست و هردم لوح تسليمش،
له هر دريا صدف دارست و له هر قطرهٔ لمسانش.

۳- زهے خضرِ سکندر دل هوا تخت و خرد تاجش،
خمے سرمست و عاقل جان بقا نزل و رضا خوانش.

--

قصيدهٔ خسرو.

۱- دلم طفل است و پير عشق استادِ زبان دانش،
سواد الوجه سبق و مسکنت کنج دبستانش.

۲- زد زبانے شهادت کو ايهنگ لا بر آرد سر،
تيمم واجب آيد لوح را در عين طوفانش.

۳- مرا انصاف مطلوب ست نے تحسين ازين معني،
کسے کو بگذشت از انصاف باشد خصم يزدانش.

۴- چو مرد ازخود برون آيد گل و خارست يک رنگش،
چو مست از هوش فارغ شد شب و روزست يکسانش.

--

حضرت جاميءَ جو چوڻ آهي تہ خاقانيءَ خوانِ نعمت وڇايو ۽ خسروءَ ان ۾ نمڪ وجهي ان کي مزيدار بڻايو ۽ جاميءَ ان دسترخوان تي ڪاڻ وارن لاءِ هٿ ڌوئارڻ واسطي پاڻي مهيا ڪيو.

هيٺ امير خسروءَ جون چند رباعيات و قطعات ناظرين جي دلچسپيءَ لاءِ عرض رکان ٿو.

در مدح پير.

ز شيخ نظام چون سلام ست مرا،
با حسن عمل عيش مدام ست مرا.
اميد بس مراد و کام ست مرا،
زيرا همه کار با نظام ست مرا.

--

بزميه.

دوش آمد و واعظم شرابم ميداد،
خولابم بجائي مشڪ نابم ميداد.
مي پرسيم حالِ دل او خامُش بود،
وان زلف بجائي او جوابم ميداد.

—

اي برسرِ خوبان جهان سر چشمت،
دردِ از چه فتادست بگو در چشمت.
از بس ڪه بچشم تو در آمد دلِ من،
دردِ دل من ڪرد اثر در چشمت.

—

ناصحانه.

اي دوست رضا به حڪم يزداني ده،
وز طاعت حق دادِ مسلماني ده.
چشمت چو زلا ڪند خواهي پاڪ،
غسلش تو ز گريه پشيماني ده.

—

اقبال را بقا نه بود دل چو دردمنه،
عمرِ ڪه به غرور گذاري فنا بود.
گر نيست باورت زمن اين نڪته شيرين،
اقبال را چو قلب ڪني لابقا بود.

—

امير خسرو جون چند قطعات پيش ڪجن ٿيون.

ناصحانه.

بچاه فقر تو اگر نامي همت باش،
ڪه گرچه هيچ نه داري بزرگ دار الدت.
بد انڪه باهمه مستي شوي خسيس مزاج،
ڪه گرچه قارون باشي گدا شمار الدت.

—

حاصل خود بخور و آلده بيهوده مخور،
باشد آرا چو خوري حاصلِ ديگر باشد.
آبلهي باشد با هستي زر غم خوردن،
هرکه او غم خورد و زر نه خورد خر باشد.

—

حسنِ اخلاق از خردمندان توان کردن طلب
خر نشود آنکو ادب جستن بسوئي خر بود.
بيخرد را عيب نه توان کرد در ترکِ ادب،
عيب نه بود مور در تختِ سليمان گر بود.

—

سفله گر قصد دوستان دارد، هم به بند سزائي خود لاچار.
خس که صد پئي سرِ چراغ برد، عاقبت سوخته شود يکبار.

—

کسي کز بهر تو باخلاق بد کرد،
کند با تو همين ناسازگاري.
کسي کز پروري از خون مردم،
وفاداري از او چون چشم داري.

—

خسرو جي بديع العجائب (جواهر خسروي) مان چند قطعات مثال طور پڙهندڙن جي ملاحظه لاء هيٺ ڏجن ٿيون. نصاب بديع‌العجائب ۾ جيڪي قطعات آهن، آهي صنايع بدايع سان پر پور آهن:

—

باب و ليل و ليلىٰ و توت و دود و موم،
تحت قاق و لتن و خوخ و لون و ميم.
قلب هر يک عين اوشه معنيش،
هست ظاهر نزد طبع مستقيم.

قطع جي خوبي اها آهي ته پهرين مصرع جو هر لفظ جيڪڏهن ابتو ڪري پڙهبو ته به ان جي ساڳي معنيٰ ۽ مطلب ٺهندو جهڙو رواجي پڙهڻ سان، هن قسم جي صنعت کي صنعت قلب چوندا آهن.

—

ملک و مال و احمر آل و حول مال
مکہ کو و راہ رو را کو مُہر.
مرگ سام و مال عام و سول کام،
صر سرما گرم و گرما حار و حر.

—

مٿين قطع ۾ صنعت غير منقوط آهي يعني ڪوبہ لفظ نقطي وارو ڪونہ آهي.

رَب دان پروردگار و رب جمع دان زخلق،
رُب آب خالص از انگور و سیب و ناروان.
غتمير بسياري ز مال فاخر است الدر لغت،
غمر كينہ غمر بي تدبير مردے در جهان.

—

مٿين قطع ۾ صنعت محتمل معنيٰ جو استعمال ڪيل آهي.

ازالسواه امير جون چند رباعيات جي هن جي تصنيف شهر آشوب ۾ درج آهن. سي پرلطف ۽ دل آويز آهن جي شايد موصوف تفريح طبع لاءِ قلم بند ڪيون آهن. مگر الهيءَ هولدي بہ اهي پُرمذاق ادب جو هڪ ذخيرو آهن، هڪ اها رباعي تفريح طبع لاءِ پيش ڪجي ٿي. هندو ڇوڪري جي تعريف ۾.

هندو صنم كزو زخم شد كاهي،
دردا كہ نہ دارد زغم آگاهي.
گفتم از لبت كا رمن خستہ برآر،
در خنده شد و گفت: نائي نائي.

—

نائي (حجام) ڇوڪري جي تعريف ۾ امير جي جدت قابل داد آهي.

حجام پسر بہ خوبي و رعنائي،
وے آئينہ بہ غرور بدان زيبائي،
گفتم صنما در برت آيم نايم.
فرياد بسر آدرو كہ نائي نائي

—

محاورو "دربرت" ۽ الفاظ لائي لهايت موزون ۽ لطف ده ۽ ذو معنيٰ آهن.

هڪ زرگر ڇوڪر بابت امير جو ڪچهه چيو آهي سو هر لحاظ کان قابل داد آهي:

—

زرگر هر زهوش بيهوشم ڪرد،
گوشم بگرفت حلقه بگوشم ڪرد.
خواهم ڪه زدرد گوش فرياد ڪنم،
لب برلب من نهاد و خاموش ڪرد.

—

الفاظ حلقه بگوشم ڪرد ۽ لب بر لب، نهاد به ذو معنيٰ ۽ پرلطف آهن.

—

هڪ سنگ تراش ڇوڪر کي مخاطب ٿي امير فرمائي ٿو:

اي سنگ تراش دل ترا ياد ڪند،
از سنگ دليهائي تو فرياد ڪند.
از بهر چه تيشه مي زاني بهر سنگ،
شيرين لب مزد که ڪار فرهاد ڪند.

—

هن جاءِ ڏيندو جيڪڏهن هت حافظ شيرازي، سلمان ساوجي ۽ امير خسروءَ جي ڪلام جي پيٽ ائيءَ خيال سان ڪئي وڃي ته پڙهندڙن کي امير جي ڪلام جون خوبيون معلوم ٿين. ٽنهي شاعرن جي ڪلام جي پختگي دل جي آمنگ ۽ مستيءَ جو اندازو لڳائڻ ناظرين جو حصو آهي. اشعار جي زمين ساڳي آهي صرف انگ جدا جدا ڏانل آهن.

از پس مرگ اگر برسر خاڪم گذري،
بانگ پايت شنوم و نعره زنان برخيزم.

(خسرو)

—

برسر تربت من با مئي و مطرب بنشين،
تا من از کنج لحد رقص ڪنان برخيزم.

(حافظ)

چون شوم خاک بخاکم گذرے کن چو صبا

تابہ بوبت ز زمین رقص کنان برخیزم. (سليمان)

--

ارباب ذوق ڏسي سگهن ٿا تہ امير خسرو سادگيءَ ۽ صفائيءَ سان هڪ خوش اما پيرايہ ۾ مضمون کي سهڻي نموني ۾ نڀايو آهي. هي هڪ امر تسليم ٿيل آهي تہ عاشق فراقِ يار ۾ هميشہ انتظار هوندو آهي هو يار جي اچڻ تائين صبر ڪري نہ سگهندو آهي. ٻلڪ يار جي پيرن جي آواز ٻڌڻ سان ئي استقبال لاءِ اٿي کڙو ٿيندو آهي ۽ اڳتي وڌندو آهي. اما حقيقت آهي جا عاشق جي فطرت کي نزديڪ آهي تنهن ڪري اهڙو ڪلام نهايت بليغ سمجهيو ويندو آهي. محاوره "بالگ بالعره زبان" ۾ نهايت موزون آهن، جن جي استعمال سان ڪلام جو لطف وڌي وڃي ٿو. برعڪس ان جي حضرت حافظ کي لحد مان اٿڻ لاءِ سازوسرود مئي ۽ مطرب-يار جي موجودگي ۽ نغمہ خوانيءَ جي بہ ضرورت آهي. ان کان سواءِ حافظ صاحب قبر مان ٻاهر نہ ايندو ۽ نہ رقص ڪندو. قصو البتہ طول طويل ٿي ويو. ازالسواءِ ظاهر آهي تہ رڳو يار جي آمد يا موجودگيءَ تي حافظ صاحب قبر مان رقص ڪندو نہ اڪرلدو، مگر سندس اڪرڻ جا بہ چند شرط آهن جن جي پيروي لازم آهي، مگر خسرو رڳو پير جي آواز تي استقبال لاءِ اٿي ٿو کڙو ٿئي. حافظ صاحب جي شعر ۾ اها سادگي يا بلاغت نہ رهي جا خسرو جي ڪلام ۾ ملي ٿي ۽ نہ وري فطرت عاشق کي سندس خيال نزديڪ آهي. حضرت سليمان جو شعر ٻنهي شاعرن جي مقابلي ۾ اچي نہ ٿو سگهي. خاڪ ٿيڻ، صبا جو اچڻ ۽ خاڪ اڏڻ ۽ ان جي بوءِ تي سليمان صاحب رقص ڪندو قبر مان اٿندو، مبالغو حد کان زياده آهي، اها ڳالهہ عقل سليم لئو مڃي، تنهنڪري خيال ناقص آهي ۽ بعيداز بلاغت آهي. ازالسواءِ خسروءَ جي ڪلام جي خوبي اها آهي جو ترنم ۽ نغمہ لاءِ موزون آهي، جو تہ هو پاڻ سنگيت ودیا جو ماهر هو ۽ پنهنجي ڪلام کي موسيقيءَ جي سانچي ۾ بہ وجهي پورو پيهاريندو هو ۽ ڪئي دليا ئي سنگيت ۾ لائڪ جو خطاب مليل هو.

انسان اشرف المخلوقات تہ ضرور آهي، مگر ڪائنات جي ڳجهہ کي معلوم ڪرڻ هن جي سمجهہ جي حدود کان ٻاهر آهي. انهيءَ مضمون کي مولانا سعديءَ ۽ خسروءَ جدا جدا رنگ ۾ لباهيو آهي ملاحظہ فرمايو.

توان در بلاغت بہ سحبانؔ رسيد

نہ در کنہِ بيچونِ سبحان رسيد. (سعدي)

وري امير ساڳيو مضمون کهڙن نہ لا جواب لفظن ۾ ادا ڪيو آهي.

هرچہ از تو گمان بردم بے چولي،

آن من بودم و تو ازان بيروني. (خسرو)

مسئلہ ھم. از اوست کي امير کھڙي نہ سليس ۽ سھڻي طريقي ۾ بيان ڪيو آھي.

از بودلي ھرچہ بود دارد،
از تو رقم وجود دارد.

غرض تہ حضرت اميرخسرو دھلوي جنھن کي "طوطي ھند" ڪري سڏيو ويو ٿو، تنھن کي قدرت ھڪ اھڙي جامعيت عطا ڪئي ھئي جا ٻئي ڪنھن اديب کي شايد ئي نصيب ٿي ھجي. امير فقط مسلمان اديبن ۾ نہ مگر دنيا ڀر جي اديبن شاعرن ۽ مفڪرن ۾ ھڪ بلند پايہ ھستي شمار ڪرڻ ۾ اچي ٿو. بقول پنڊت نھرو "اميرخسروءَ جي ھستي ۽ سندس تصانيف ھندستان جي علمي دنيا لاءِ بي بھا خزانو آھن. امير جھڙي ھستي دنيا ۾ ھزارن سالن ۾ ڪنھن قوم ۾ ھڪ آڌ مس پيدا ٿيندي آھي، ھندستان اڄ سوڏو اھڙو ھم صفت موصوف انسان ادبي دنيا ۾ پيدا نہ ڪيو آھي."

حضرت شيخ المشائخ نظام الدين اولياء جي ھڪ رباعي ۽ ھڪ بند خسروءَ جي باري ۾ پيش ڪجي ٿو، جنھن مان اندازو لڳائي سگھجي ٿو تہ خسرو ڪھڙيءَ ڪڙيءَ جو صاحبِ دل ۽ صاحبِ سخن اديب ھو.

گر برائے ترکِ تُرکم آرہ بر تارک نھند،
ترک تارک گيرم و آمّا نہ گيرم ترکِ ترک.

—

رباعي:

خسرو کہ بہ نظم و نثر مثلش کم خاست،
ملکيت ملکِ سخن آن خسرو راست.
آن خسرو ماست ناصر خسرو نيست،
زيرا کہ خدائي ناصر خسرو ماست.

—

مولانا جامي خسروءَ جي لياقت جو اعتراف ڪندي فرمائي ٿو:

دامانِ نگہ تنگ و گلِ حسن تو بسيار،
گلچين بھار تو ز دامان گلہ دارد.

—

ملاحظہ فرمايو ظھوري خسروءَ جي بارگاہ ادب ۾.

بساطِ ادب بر کران افگنند،
نہ خسرو غزل درميان افگنند.

—

امير هاشمي ڪرمانيءَ هيئين بندن ۾ خسروءَ ڪي سندس سخن جو داد ڏنو آهي:

خامهٔ خسرو چو گوهر بار شد،
نامه رو مطلع الانوار شد.
بزم سخن را به سخن ساز کرد،
بر همه کس راهِ سخن باز کرد.
فهم رموزش نه کند هر کسے،
زانکه معالیست بسے در بسے.
چون مے خسرو به تمامي رسید،
دور مئي عشق به جامي رسید.

دولتشاهه سمرقندي فرمائي ٿو:

خواجه خسرو بادشاهه عاشقان است،
ازانکه نامش خسرو نامه است.

—

"آزاد" بلگراميءَ خسروءَ جي جامعيت هيئين لفظن ۾ بيان ڪئي آهي:

اے خسرو شوخان چه کند وصف تو آزاد،
خوبان عمل فتنه ز ديوان تو يا بند.

سعيد نفيسي جو موجوده دؤر جو ايران ۾ هڪ جيد عالم ۽ علم عروض جو ماهر آهي، تنهن ديوان ڪامل خسرو جي ديباچه ۾ لکيو آهي:

"خسرو از استادانِ مسلم سبک ناتوراليسم در شعرائے فارسي است و نزديک صد هزار شعر از و باقي مانده است و بزبانِ هندي نيز شعر گفته و از نخستين کسانيست که بدين زبان شعر سروده اند. در موسيقي نيز دست داشته و از موسيقي دانان زبردست زمان خود بشمار رفته است. در شاعري قدرت طبع داشت شکے نيست که خسرو دهلوي را بايد بزرگ ترين شاعر فارسي زبان هند دانست و اين که اورا سعدئ هندستان گفته اند بجا است. از استادان اين فن شمار مے رود".

خسرو پنهنجي شعر بابت فرمائي ٿو.

روح ليلي آيد و آموزد آئينهائے عشق،
شعر خسرو گر رقم بر تربيت مجنون کنند.

—

نظامي، حافظ نظيري - سعدي، عرفي، انوري - خاقاني وغيره، جي اقليم سخن جا 'ڄمُر' ۽ 'ڪئي' هوا، انهن مان هرڪ جي حدود حڪومت هڪ اقليم هئي نہ زياده. مثلاً نظامي ۽ فردوسي پاروڪي مثنويءَ جي دائري کان ٻاهر اڪري نہ سگهيا. سعدي، حافظ ۽ نظيري غزل جي دنيا جا مالڪ ٿي رهيا. انوري ۽ خاقاني قصيده جا خاقان هئا، مگر خسروءَ جي جهانگيري يا حڪومت ۾ غزل، مثنوي، قصيده، مرثيه، رباعي، قطع ڪان سواءِ ٻيا بہ ڪيئي خطہ ائي سخن اچي وڃن ٿا.

وقت ۽ جاءِ جي ڪميءَ سبب راقم الحروف خسروءَ جي رڳو فارسي شاعريءَ جون چند جهلڪون قلمبند ڪري سگهيو آهي، درحقيقت امير خسروءَ عليہ رحمت جي فارسي شاعريءَ جا اُہ سڀ پهلو بيان ڪرڻ ۾ نہ آيا آهن، جهڙوڪ معما، چيستان، دوسخنيون، پروليون يا ڳجهارتون وغيره.

چيستان فارسي:

ڪيست آن جانور ڪہ جانش ايست،
خنده هامي ڪند، دهانش ايست.
گريہ هامي ڪنہ، چشمهانش ايست،
اسعر هامي زلد، زبانش ايست.

--

چيست آن مارے ڪہ او دوسردارد،
دردو سوراخ، سر بدردارد.
هرڪہ بڪشايدن اين معمارا،
دالم از عاشقي، خبردارده.

--

لوازم صفتش هست چشم، هوش عقول،
چون آفتاب ڪہ نورش حجاب ابصارست،
حڪيم گفت: شناسم بہ عقل يزدان را،
زهي ڪمال حماقت و اين چہ گفتارست.

--

امير جون نظم ۾ جي تصنيفات دستياب ٿي سگهيون آهن. تن جي فهرست درج ڪجي ٿي.

ديوانِ غزليات پنجن ڪتابن ۾ تقسيم ٿيل آهن:

١- تحفت‌الصغر اشعار آ غاز عمر

٢- وسط‌الحيواه‌اشعار او سط عمر

٣- غره الكمال اشعار اواخر عمر

٤- بقيه تقيه اشعار پيري

٥- نهايت الكمال اشعار پايان زندگي

--

٦- مطلع‌الانوار مثنوي ٧- شيرين خسرو ٨- ليلي مجنون ٩- آئينهء سڪندري ١٠- هشت بهشت ١١- قران السعدين ١٢- نه سپهر ١٣- مفتاح الفتوح ١٤- خضر خان ودولا راني ١٥- تغلق نامه ١٦- اعجاز خسروي شاهنامه ١٧- انصاب بديع‌العجائب ١٨- خالق باري ١٩- بازنامه ٢٠- تاج‌الفتوح ٢١- جواهرالبحر ٢٢- رسالہ ابيات ٢٣- مناجات خسرو.

از انسواء چوڻ ۾ اچي ٿو ته خسرو جون ڪي ئي تصنيفون تلف ٿي چڪيون آهن.

خسرو نثر لويسيءَ ۾ به پنهنجو مٽ پاڻ هو. هن تخمينہ روئي چار لک اشعار چيا آهن. ايڏو وڏو شعر جو ذخيرو ڪنهن بہ فارسي يا هندي شاعر ڪونہ ڇڏيو آهي. خسرو هندي جي بهترين شاعرن ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو. سندس هندي شاعريءَ تي هڪ جدا مقالي جي ضرورت آهي. امير خسرو سال ٧٢٥ هجريءَ ۾ هن فاني جهان مان لاڏاڻو ڪري پنهنجي مرشد حضرت نظام‌الدين اولياء جي پيرالديءَ ۾ پنهنجي آبدي آرام گاهہ ۾ وڃي آرامي ٿيو. سندس دور جا هيئان شاعر سلاطين دهليءَ جي دربار ۾ موجود هئا، جن مان خسروءَ جي اوڪ جهوڪ رهندي آئي مگر هن جي ڪڙيءَ کي ڪوبہ نہ پهتو.

نجم‌الدين حسين دهلوي امير جي خاص احبابن مان هو. مراة‌الخيال ۾ ذڪر آيل آهي تہ هڪ ڀيرو خسرو دهليءَ جي بازار مان لانگهائو ٿيو. حسن سنجري جو آن وقت نوعمر حسين ڇوڪر هو، سو هڪ نانوائيءَ جي دڪان تي ويٺو هو. خسروءَ جي اک هن تي پئي. حسن جي حسن ظاهر کان زياده خسروءَ کي حسن جي باطني ڪمال ڇڪيو ۽ هو وڌي حسن ڏانهن ويو. ڪانئس پڇيائين تہ ”هڪ نان ڪيتري وڪڻندو آهين؟“ حسن نان ڪونہ وڪڻندو هو مگر هو خسروءَ کي پاڇي ويو ۽ مرڪي جواب ڏنائين تہ ”هڪ پڙ ساهميءَ ۾ نان وجهندو آهيان، جڏهن ٻئي پڙ ۾ خريدار نان جي وزن جيترو سون رکندو آهي تڏهن کيس نان کڻي ڏيندو آهيان.“ خسرو ڇوڪر جي حاضر جوابيءَ تي حيران ٿيو ۽ ڪانئس سوال ڪيائين تہ ”جيڪڏهن خريدار مفلس هجي تہ پوءِ ڇوڪر جواب ڏنو تہ ”اهڙي خريدار کان رڳو درد ۽ نياز جي گهر ڪندو آهيان.“ امير جي دل ۾ اهي اکر نشتر جو ڪم ڪري ويا. هو خاموش روانو ٿي ويو. جڏهن مرشد وٽ آيو، تڏهن کيس سڄو احوال عرض رکيائين. محبوب الاهي

مشڪي خاموش ٿي ويو، مگر سندس خاموشي بي معنيٰ نہ هئي. جو چار حسن، خسروءَ جي دل ۾ قائل لاءِ آچليو هو، تنهن ۾ خود گرفتار ٿي چند روز بعد، خود بخود خسروءَ وٽ لنگهي آيو. پڇتاءُ ظاهر ڪري هيٺيون بيت پڙهيائين.

آنرا ڪہ بدانيم ڪہ او قابل عشق است،
رمزے بنمائيم ودلش را بہ ربائيم.

—

خسروءَ جي صحبت ۾ حسن، علم و ڪمال جي تحصيل ۽ تڪميل ۾ مصروف ٿي ويو، ۽ ٿوري وقت ۾ اطوار حميده ۽ اخلاقِ پسنديده جو مالڪ بڻجي پيو. حسن بہ خواجہ نظاالدين اوليا جو مريد هو.

مولانا ضياءُالدين برني فرمائي ٿو تہ حسن جو ڪلام ايترو تہ مقبول عام ٿيو جو هن کي 'سعدي هند' بہ سڏيندا هيا. هو سلطان محمد تغلق سان دولت آباد (نئين تخت گاهہ) ۾ ڪڏ هو، جت فوت ٿيو. سندس مرڻ جو سال ٧٣٦ هجري مطابق ١٣٣٥ عيسوي آهي. حسن چوندو هو تہ "خسرو منهنجو ڪلام پسند ڪندو آهي، ڇو تہ منهنجو ڪلام آهي ورنہ منهنجو ڪلام خسروءَ جي ڪلام ڪان بهتر نہ آهي."

آن وقت ٻيو شاعر ملڪ سعيدالدين منتقي هو جو دراصل هڪ قلندر ۽ مفلس شخص هو مگر سلطان جلالدين ڪيس پنهنجي ملازمت ۾ داخل ڪري امير ڪبير بڻائي ڇڏيو.

مولانا عُبيدالله ايراني جو هميشہ خسروءَ جي مخالفت ڪندو رهيو، اڪثر علوم جو ماهر هو خسروءَ تي چوٽ ڪندي هيڪر هيٺيون بند چيائين:

غلط افتاد خسرو را ز خامي،
ڪہ سگ پا پخت درديگ نظامي.

—

مٿين بزرگن ڪان سواءِ قاضي مغيث هانسوي عراقي- سويد جرجامي- اميرارسلان ۽ اختيارالدين بہ امير خسروءَ جا همعصر هيا.

"مگر موج دگر باشد و طوفان دگر"

—

حضرت امير خسرو پنهنجي مرشد جي انتقال بعد سندس مقبره تي رهڻ شروع ڪيو ۽ عموماً سمورو وقت گريہ ۽ خاموشيءَ ۾ بسر ڪندو هو. هن شعر شاعريءَ جو ذوق وشوق بہ ڇڏي ڏاو هو.

محبوب الاهيءَ جي وفات بعد خسرو پنج مهينا ڪسن زنده رهيو. سندس رحلت بعد سندس مرشد جي وصيت جي تعميل لہ ٿي ۽ هن کي سندس مرشد جي پاسي ۾ جاءِ نہ ڏني

وٺي. ان لاءِ جوابدار خواجه سرا مهدي آهي جو حضرت جو مريد هو ۽ آن وقت وزارت جي عهدي تي هو.

امير خسروءَ جو مقبره هندي خواجه نهرايو جو بابر بادشاهه جي دربار جو خاص امير هو. ملان شباب لعمالي امير جي تاريخ وفات هيٺين لفظن ۾ لکي قبر تي آڪارائي.

شد عديم المثل يک تاريخ او،
وان دگر شد طوطئي شکرمقال.

—

امير خسرو جو مقولو هو ته "هرکه خود راپيند خدائي راند بيند" يعني "جو پاڻ کي هست سمجهي ٿو سو خدا جي هستي ڏسڻ کان محروم رهي ٿو." هيٺيان بند خسرو شيرين مثوي جي بيان واري صفحه تي درج ڪيا آهن.

—

جڏهن خسرو کي شيرين جو وصل حاصل ٿئي ٿو، تڏهن هو شيرين جي رعنائيءَ جي تعريف هيٺين لفظن ۾ ڪري ٿو.

زمستي زلف او درهم شکسته،
هزاران توبه درهم خم شکسته.
کز ديدن آن شکل و رفتار،
به بستي زاهد صد ساله زنار.

—

خسرو جو فرهاد سان ڪوهه ستون ۾ گفتگو:

بگفتش کيستي و درچه سازي،
بگفتا عاشقم درجان گدازي.
بگفتش عشق بازان رانشان چيست؟
بگفتا آنکه بايد در بلا زيست.
بگفتش عاشقان رين ره چوپويند؟
بگفتا درد وند و درد جويند.

—

بگفتش مذهب خوبان کدام است،
بگفتاکش فريب وعشوه نام است.

بگفتش پيشه ديگر چه دانند،
بگفتا غم دهند و جان ستانند.

--

بلند طبعي ۽ خود داري:

رسم سگان است به سواگاه شير بر افگنده خرامد به راه.

--

والد سان گڏ جڏهن خسرو، حضرت محبوب الاهي وٽ پهتو، تڏهن چيائين:

تو آن شاهي که بر ايوان قصرت،
کبوتر گر نشيند باز گردد.
غريبي مستمندي بر در آيد،
بيايد اندرون يا باز گردد.

(خسرو)

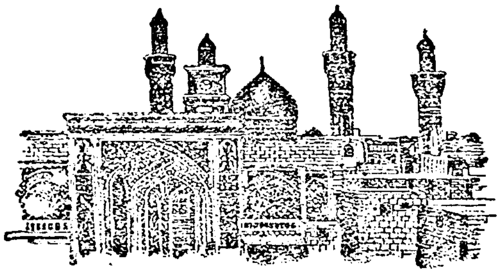

● پروفيسر محمد صالح راهو

سر ڊاڪٽر جارج ابرهام گريئرسن

برصغير پاڪ ۽ هند ۾ زبانن جي اوسر ۽ انهن تي تحقيقات جو ڪم ته ويدن واري زماني کان شروع ٿي چڪو هو، ۽ ڪافي اوج تي پهتل هو. پاڻني ۽ پتنجليءَ جهڙا چوٽيءَ جا عالم جيڪي اٽڪل اڍائي هزار ورهيه اڳ ٿي گذريا آهن، تن جا نالا اڄ به زبان دانيءَ جي علم سان ذوق رکندڙ عالمن ۽ محققن کان ڳجها نه هوندا.

ليڪن افسوس جو ان کان پوءِ واري دور ۾ صرف ڪتاب لوبسيءَ جي موهه جي ڪري، ٻوليءَ جي هن مکيه پهلوءَ تي تحقيق جو ڪم بلڪل بند ٿي ويو. البته سورهين صديءَ ڌاري، يورپ جي ڪن عالمن مان جهڙوڪ، سروليم جونس، وقت جي پنڊتن ۽ عالمن جون ڪيتريون بيجا جٺيون ڦٽيون سهي ۽ خوشامدون ڪري به ڪيترن ئي هندستاني ٻولين جو اڀياس ڪيو.

موٽي ملڪ وڃڻ تي هنن هتان جي تهذيب ۽ تمدن جي، يورپ وارن سان اهڙي ته واکاڻ ڪئي ٿي ڏسجي، جو اتان جا ٻيا به ڪيترائي عالم هن ڏس ۾ ڪم ڪرڻ ڪي چنبي ويا. اهڙيءَ طرح اسان جي ٻولين جي تحقيق جو سلسلو پنهنجي ملڪ جي بدران يورپ ۾ وري اپريو. حقيقت ۾ اهو انهن جي ريسرچ وغيره جو ئي نتيجو هو، جو هن برصغير ۾ ورهين کان پوءِ هن ڏس ۾ وري ڪم ٿيڻ شروع ٿيو.

ويهينءَ صديءَ جي مشهور ڀاشاودوان جهڙوڪ: تاراپورووالا، گوٽي، سنيتي ڪمار چٽرجي، سديشورورما، کتري باپورام سڪسينا وغيره به ترڪ يورپي عالمن جي نظرداريءَ هيٺ ٻولين جي علم جو اڀياس ڪيو.

۱۸۴۳ع ۾ جڏهن انگريزن سنڌ فتح ڪئي، تڏهن ته ڪيترا ئي انگريز عملدار توڻي ٻيا انگريز عالم، سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي ساهت جي اڀياس ڪي لڳي ويا ۽ ٻوليءَ، خواهه ادب تي ڪيترائي عمدا مضمون ۽ ڪارائتا ڪتاب، ڊڪشنريون ۽ گرامر ڇپرائي پڌرا ڪيائون. هنن مان ڪئپٽن جارج سٽئڪ، ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ، جان بيمس، سر رالف ٽرنر ۽ سر ڊاڪٽر جارج ابرهام گريئرسن جا نالا قابل ذڪر آهن.

هن صحبت ۾ اسين صرف آخرالذڪر عالم ڊاڪٽر سر جارج ابرهام گريئرسن بابت مليل معلومات پيش ڪرڻ تي اڪتفا ڪنداسون.

برصغير پاڪ ۽ هند جي ٻولين تي ٿيل تحقيق جي سلسلي ۾ ڊاڪٽر گريئرسن جو اسالو زنده جاويد رهندو. پاڻ انڊين سول سروس ۾ بالا عملدار هو. ڊبلن يونيورسٽيءَ ۾ مشهور معروف استاد، پروفيسر ائٽڪنسن جو قابل شاگرد هو. هن صاحب ۱۸۸۸ع کان وٺي "بنگال رايل ايشيائڪ سوسائٽيءَ" جي مدد سان، سڄا سارا ويهه ورهيه رت ست ڏيئي، برصغير جي وڏين ننڍين ٻولين ۽ انهن جي اپڀاشائن جي تفصيلوار جاچ پڙتال يا سروي ڪري هڪ نهايت عمدي تصنيف ان گسٽڪ سروي جي تخليق ڪئي. سندس هن سروي ۾ ۵۰۰ کان وڌيڪ ٻولين جا گرامر، اصولي طور هر اپڀاشا جا ڪي ٽڪرا ۽ آکاڻيون ترجمي سميت ڏنل آهن. پوري سروي ۱۱ ضخيم جلدن تي مشتمل آهي، جن مان ڪي جلد ته ٻن يا ٽن حصن ۾ ورهايل آهن. هي سمورا جلد ۱۹۰۸ع کان وٺي ۱۹۲۷ع تائين ڪلڪتي مان ڇپجي تيار ٿيا. هن ۾ آريه ۽ دراوڙ ٻولين، وچ هندستان جي سنٿالي ۽ ڀيل ٻولين، هماليه جي پهاڙي ٻولين، فرانٽيئر جي ايراني ٻولين کان وٺندي خانه بدوش قبيلن جي ٻولين جو به تفصيلي ذڪر ڪيل آهي. هي سروي پنهنجو مٽ پاڻ آهي. چيو ٿو وڃي ته: ان جهڙو تفصيل وار ڪم دنيا جي ٻئي ڪنهن به ملڪ ۾ اڃا تائين به ٿي نه سگهيو آهي.

ان گسٽڪ سروي جي اٺين جلد جي پهرئين حصي ۾ سنڌي ۽ ملتاني ٻولين جو مڪمل احوال ڏنل آهي. سنڌي ڪٿان جي زبان آهي؟ تنهن لاءِ ڪيس سنڌ ملڪ جي جاءِ وقوع سمجهائڻي هئي. هن دانشمندي ڪري سنڌ جي حدن جي تعين ڪرڻ وقت ملڪي حدن جي بدران طبعي حدون بيان ڪيون آهن، جي اڄ به اوترو ئي درست آهن، جيترو عيسوي ارڙهينءَ صديءَ جي آخر ۾ درست هيون. سنڌ جي روايتي ٽن ڀاڱن، سري، وچولي ۽ لاڙ جي حدن جي نشاندهي، جنهن وضاحت سان هن صاحب ڪئي آهي، تنهن کان وڌيڪ واضح اچ سوڌو ڪنهن ٻئي عالم مشڪل ڪئي هجي.

ڊاڪٽر گريئرسن جي سروي مطابق سنڌيءَ جون ۶ اپڀاشائون آهن. جهڙوڪ: سرائڪي، وچولي، لاڙي، ٿري، ڪڇي ۽ لاسي.

انهن سڀني اپڀاشائن مان هر هڪ جو تفصيل سان ذڪر ڪيو اٿس.

لفظ سنڌيءَ جي معنيٰ ۽ مطلب سمجهائڻ کان پوءِ لکي ٿو ته: "سنڌي اگرچ خاص سنڌ علائقي جي زبان آهي، پر تنهن هوندي به پنهنجي همه گير مقبوليت جي ڪري، علائقائي حدون عبور ڪري سڀني پاڙيسري پرڳڻن جي ڪجهه جيترن حصن تي ڇانئجي ويئي آهي، ۽ اتي اهڙيءَ ئي محبت سان ڳالهائي ٿي وڃي، جهڙو خاص سنڌ ۾."

ٻئي هنڌ هو لکي ٿو ته "سنڌي، صوبه سنڌ جي اترئين پاسي کان ٿيبي اتر اولهه ڏي بلوچستان، ۽ اتر اوڀر ڏي پنجاب، ۽ بهاولپور تائين وڃي پهتي آهي. بلوچستان جي مڪه زبان

اگرچ بلوچي آهي، ليڪن علائقي جو اهو ڀاڱو جتي ٻنهي علائقن جي وچ ۾ حائل ٿيندڙ جبلن جي اوچائي گهٽ ٿيندي ٿي وڃي، ۽ ماڻهن جي اچ وڃ ايستائين وڌيڪ آهي، اتي سنڌي ڪثرت سان ڳالهائي ٿي وڃي. بلوچستان جي ڏاکڻي حصي ۽ جام جي لس ٻيلي ۾ ته زبان آهي ئي سنڌي، ڏکڻ ڏي هيءَ زبان رڻ لتاڙي ڪڇ تائين هلي وئي آهي ۽ اتي آتان جي پنهنجي زبان سان گڏ خوب مروج آهي. هتان وڌندي سنڌي ٻولي، گجرات تائين وڃي پهتي آهي ۽ گجراتيءَ سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملايون ڳالهائي پئي وڃي. هوڏانهن ٿر سان اڪري مارواڙ، جوڌپور، جيسلمير ۽ راجپوتانا سوڌو سنڌي ٻولي ڪافي مقبول آهي."

سنڌي زبان جي دائري جي حدبندي، چوڌاري ڳالهائيندڙ زبانن سان ڪندي لکي ٿو ته "هن جون حدون اولهه ڏي بلوچي، اتر ڏي ملتاني، اوڀر ڏي مارواڙي ۽ ڏکڻ اوڀر ڏي گجراتيءَ سان وڃي ٿيون لڳن." هن بيان کان پوءِ قابل مصنف، سنڌيءَ جي اصل ۽ ان جي شاخن کي نهايت تفصيل سان بيان ٿو ڪري. سنڌس هيڏي ڪارنامي کي پڙهندي، پڙهندڙ جو ڌيان بار بار ان حقيقت تي سوچڻ تي مجبور ٿئو ٿئي: ته اهو ڪهڙو عالمي عشق هو، جنهن هن پرڏيهيءَ کي دلبا جي پنهنجي لذتن کان ڪنارو ڪرائي، راتين جون راتيون ننڊون حرام ڪرائي، اٺن جي لرت اچوڙائي، اهڙي ڀاري ڪم کي سرانجام ڪرڻ تي مامور ڪيو، جيڪو فرهاد جي "جوئي شير" کان ڪنهن به حالت ۾ گهٽ ڪين نه هو.

پنهنجي سروي جي آخر ۾، سنڌيءَ جي ذڪر ڪيل چئون اپاشائن جي ساخت، انهن جي ارتقائي منجهن فرق ۽ هر هڪ جي مقبوليت جا انگ اکر پڻ ڏنا اٿس. جنهن مان سنڌيءَ جي وسعت ۽ عام مقبوليت جي قومي ساک تي ملي. آخر ۾ انهن سنڌي ڳالهائيندڙن جا انگ اکر به ڏنا اٿس، جيڪي ان وقت: يعني ١٩١٠ع-١٩١١ع ڌاري برصغير پاڪ و هند جي جدا جدا صوبن ۽ رياستن ۾ رهيا ٿي.

هنن انگن مان معلوم ٿئي ٿو ته ان وقت سنڌين جو تمام گهڻو تعداد، پنجاب خواه ڪڇ ۽ گجرات سرحد ۽ بلوچستان جي ڀرڳڻ ۾ رهندو هو. هو وڌيڪ لکي ٿو ته "بمبئي، بمبئيءَ جي رياستن، مدراس، مدراس جي رياستن، ميسور، حيدرآباد دکن، سينٽرل انڊيا ۾ سنڌي عام جام ڳالهائي وينديهئي، انهن رکو ايترو پر سنڌين جو خاصو تعداد يو پي، بهار، اوڙيسا ۽ بنگال جهڙن دور دراز صوبن ۾ پڻ موجود هو."

مطلب ته: ڊاڪٽر گريئرسن اسان جي سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ تي اهڙي بسي بها مواد موجود ڪرڻ لاءِ جيڪي وهڻ ولوڙيا يا جيڪو علمي خزانو، هن تصنيف جي شڪل ۾ اسان کي ورثي ۾ ڏنو، تنهن ڀلائيءَ کي اسين ڪنهن به حالت ۾ ڀلائي نٿا سگهون.

(ريڊيو پاڪستان حيدرآباد سنڌ جي شڪرئي سان.)

● محمد اسماعيل عرساڻي

هرڻ جو شڪار

الله تبارڪ و تعاليٰ جي قدرت تان قربان وڃان. ٿر جهڙي ريگستان ۾ اهي اهي دلڪشيون ۽ دلربائيون پيدا ڪيون اٿس، جن جو هڪ هڪ ڪري بيان ڪجي ته هزارها صفحن تي مشتمل هڪ ضخيم ڪتاب ٺهي پوي. ٿر جا نظارا هڪ هڪ منهنجي ذهن ۾ اکين اڳيان آهن. نه وسريا اٿم نه وسرندا. سال ١٩٣٥ع کان سال ١٩٥٠ع (لڳاتار) تائين پندرهن سال ٿر سان واسطو رهيو اٿم ۽ ان جي پٽ پٽ ۽ ڳوٺ ڳوٺ ڏٺو اٿم. ان جون سنون، ترايون، مڙهاڻ، ڍهر، تڙ، ويرهون هڪ هڪ ڪري عبرت جون اکيون کولي ڏٺيون ۽ جاچيون اٿم. ٿر جو ڪنو (ڪنئو) مهراڻو، ڀٽ، پارڪر، ڇاڇرائي، ساموئي سڀ منهنجي دل تي اُڪريل آهن. وسڪاري جا وقت ۽ آوسر جا زمانا به ڏٺا اٿم. ٿر جا ڳس، ڳاهه، سال جو مستاه وار، هولڪارو ۽ هڪلون ڪَنن سان ٻڌيون اٿم جن جا آواز اڃا منهنجي ڪنن ۾ پڙري رهيا آهن. مارن جا جهوپا، جهوپڙيون، لانڍيون، چوڪيون ۽ چؤنرا دماغ ۾ هر وقت ڦرندا رهن ٿا. لکڻ ويٺو آهيان ته دل پرچي اچي ٿي. اکيون ٻاٽيءَ سان ڀرجي ٿيون وڃن ٿيون، پاليان ته اڏامي وڃي ٿر جي ڀٽن کي ڀسان، مگر ڪاش يا ته آءٌ اهو هوس، اهو سخت جان عرساڻي هوس جو ڏهه ڏهه ڪلاڪ اٺ جي ٻڌيءَ تي سواري ڪندو هوس، ۽ روزانه چوويهه ميل اٺ جي سواري منهنجو معمول هئي ۽ اڄ جسماني ضعف ان منزل تي پهچايو آهي جو گهر جي ڇانڊيءَ جي چند ڏاڪن چڙهڻ سان به سهڪ وٺيو وڃي، نظر موڪلائي ويئي آهي ۽ پڙهڻ کان عاجز ٿي چڪو آهيان. رب العزت مون کي صالح اولاد ۽ رزق وافر سان نوازيو آهي، ڪنهن جو محتاج نه ڪيو اٿس. البته صحت جي گرانبها چيز کان ٻرهه آهيان. چمار ٦٧ سالن کي پهچي چڪي آهي ۽ بزرگن جي دعا ماري رکيو آهي!

مصيبت اور طولِ زندگاني - بزرگون کي دعا ني مار ڈالا.

مٿيان چند لفظ جذبات جي وهڪ ۾ وهي لکي ويٺو آهيان، ورنه اهو لکڻ مقصود نه هو. مقصد هو هرڻ جي شڪار بابت ناظرين ڪرام کي ڪجهه معلومات ڏيڻ.

قادر ڪارساز جي قدرت اپار آهي. ٿر جي بيابان ۾ سهڻي ۾ سهڻو پکي ۽ سهڻي ۾ سهڻو جانور بڪثرت پيدا ڪيو اٿس. يعني هرڻ ۽ مور. ٿر وچڻ ڪان اڳ پڌلدو هوس ته مور باغن ۾ رهندا آهن ۽ وڻڪار وڻندي اٿن، پر ٿر وڃڻ بعد الون جا ولر ٿر جي ريگستان ۾ ڏسي حيرت وٺي ويئي: ٿر جا باغ ته ڪِرڙ، جاريون، ڪنڊا ۽ ڪوليٽ ٿوهر ۽ ڪانڪهه هوندا هئا. مون پنهنجي ”سير ريگستان“ ۾ ان بابت ذڪر ڪيو آهي، تنهنڪري هن ننڍڙي مضمون ۾ ان لاءِ گنجائش نه آهي. ورنه طوالت جو باعث ٿيندو ۽ مان هر ڳالهه کي مختصر ڪرڻ گهران ٿو.

هرڻ جي شڪار بابت هيٺ ذڪر ڪيل معلومات مون کي پنهنجي محترم دوست مسٽر محمد قاسم صاحب ميمڻ ساڪن ڏيپلي جي صحبت مان نصيب ٿي. هيءُ منهنجو پيارو دوست اول ته ڏيپلي پرائمري اسڪول جو هيڊ ماسٽر هو ۽ بعد ۾ پنهنجي لياقت ۽ قابليت جي طفيل اسسٽنٽ ڊپٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر ٿيو ۽ مون سان ڏيپلي تعلقي جي گشت ۾ اڪثر اسڪولن جي امتحانن لاءِ همسفر هوندو هو. سندس حسين چهري ۽ ان سان گڏ سهڻي سيرت منهنجي دل ۾ سندس لاءِ برادرانه شفقت ۽ محبت واري جاءِ پيدا ڪري ورتي هئي. سندس ڪاڻ ڳالهائڻ دلپذير هوندو هو ۽ رعبدار شخصيت هوندي به نياز ۽ نمرتا منجهس بدرجه اتم موجود هئي. جڏهن سائس هڪ دفعو ڪچهري ڪندو هو، ان کي پنهنجي محبوبانه گفتن سان موهي وجهندو هو. مان کيس ڪڏهن به زيردست نه سمجهيو مگر هن کي عزيز ڀاءُ ڄاڻندو هوس. هيئنر هن صاحب به رٽائر ڪيو آهي. سندس طبع مون واسڪر ٿي عليل رهي ٿي. دعا آهي ته الله تبارڪ و تعاليٰ سندس عيال ۾ برڪت وجهي ۽ کيس صحت سالم عطا فرمائي – آمين.

شڪار ڪرڻ:

هرڻ ڪنهن نه ڏنو هوندو! هيءُ جانور ٻاڪري مال جي دفعي مان اوڳاربند ڙ جهنگلي ڀُسو آهي. سندس قد، رنگ، شڪل شباهت ٻڪرين وانگر جدا جدا طبعي ڀاڱن مطابق ٿيندي آهي. ٻريون ٻڪريون اڪثر هرڻين جهڙيون ڏسڻ ۾ اينديون آهن. جابلو ڀاڱي ۾ سرهه ۽ گُب، ميداني ڀاڱي ۾ ٽاڙهو، ڪاريهر ۽ سامبر، رڻپٽن ۾ ٻوچالت ۽ ڪرڪو، ٿر ۾ ڪرڙيو، سڀ هرڻن جا قسم آهن. ٻر ٿر جي هرڻ جي سونهن سڀ کان وڌيڪ آهي. سدا واڪاڻ جڳائي جنهن چوپاين جانورن ۾ هن هلڪڙي، جيتامڙي ڀسوءِ کي جا سونهن بخشي آهي، تنهن جي ڪهڙي واکاڻ ڪجي؟ هڪوار ڏسڻ سان ئي من موهجو وڃي. پاڻ ته سدا ڀو ڏسانس. سندس هر عضوو سونهن جو سرچشمو ڏسڻ ۾ ايندو. هلڪڙو جسم، هلڪو ريحائون پيٽ، هلڪو پورو ڳاڙهو رنگ، ڊگها سنها سنها سڱ، نهايت سهڻو مهانڊو، ننڍا ڪن، وڏيون ڪول

ڪاريون ۽ نهايت حسين اکيون، جنهن تان شاعرن عورت جي سهڻين ۽ اکين کي ”مرگهه نين“ سڏيو آهي. هرڻ کي مرگهه ۽ آهو به سڏيو ويندو آهي. هتسي ڪچي، ننڍڙو پڇ، سنها ننڍڙا هلڪڙا مخملي وار، نهايت سنهيون ڊگهيون مضبوط ڪڙيون ٽڙيون ۽ چست چنگهون، ننڍڙا ڪُنُرَ ۽ بلڪل چست بدن، ڪنن جو سرلو چال تي چال هلندو ائين ڀڄندو آهي جڻ ته زمين تي پير رکيئي ڪو نه ٿو. اکچنب ۾ هوا سان ڳالهيون ڪندو نظر کان الوپ ٿيو وڃي.

انگريزن جي زماني ۾ مشڪل سان ڪنهن امير کي بندوق جو پروانو هوندو هو، تنهنڪري هرڻ جو شڪار به ٿالهي ماتر ٿيندو هو. برسات جي پوندا پاري ۽ ساوڻ ۾ ٿر ۾ چپي چپي تي هڪ، ٻه، ٽي، ڏهه، ٻارهن هرڻن جا ٽولا جهنگل ۾ چڪ ساوڪاهه چرندا ڏسبا هئا ۽ دل کي راحت ۽ اکين کي سرور بخشيندا هئا. هرڻ ٿر جي بي بها سونهن هو. هر ڳوٺڙي جي پريان سوين هزارين مور پکين جي چولڪار ايئي پوندي هئي جڻ ته بهشت آهي. انهن جي سونهن ڳوٺاڻن خواهه سياحن جي دل پهلائڻ لاءِ پنهنجو مثال پاڻ هئي. نهايت افسوس جي ڳالهه آهي ته پاڪستان ٿيڻ بعد بچاءَ جي بندوق جي پرواني عام ٿيڻ سان هرڻ ۽ مور بندوقن چولدي ڇڏيا ۽ ٿر جي سونهن هلي ويئي. وري به جيڪڏهن هرڻن ۽ مورن جي شڪار تي ڪا سخت بندش پوي ته ساڳي سونهن ٿر کي موٽي ملي.

هاڻي اچون ٿا شڪار تي. ’مروان موت ملوڪان شڪار‘. شڪار جو حرص، خبط، چوس ۽ شوق انسان کي نهايت بيدرد بڻايو ڇڏي ۽ شڪار جو مرض به اهڙي بري بلا آهي، جهڙو اشو، جو ايت شڪارين کي علتي ۽ عادتي بڻايو ڇڏي. شڪار هٿ آئين ته ايڏي ته خوشي ٿيندي جڻ ته جاگير اصيب ٿين. شڪار بنيان آڇ، اک، ڏک ۽ ٿڪَ جي پرواهه ئي نه ڪندا آهن. دستور آهي ته جهڙو ملڪ جو طبعي پاڳو تهڙي نمولي شڪار جو حربو. جبل ۾ ڪهاتڪهيڙ ۽ ڪذنا ناهي ليڪ ڪري هرڻن جو شڪار ڪن، پر ٿر ۾ شڪار جا ڪيترائي نمونا بڻايا ويا آهن.

١- پيري ڪٽڻ سان شڪار: ٿر جو پٽ واريسو آهي، جنهن ۾ پيرن جو نشان هميشه چٽو ۽ پڌرو ٿئي ٿو. ماڻهو اڪثر چوپايو مال چاربندڙ آهن ۽ ڪُم ٿيل مال جو پيرو کڻي وڃي جانور هٿ ڪندا آهن. ان ڪم ۾ اڪثر هرڪو ماهر آهي. ٿر جا پکي مشهور آهن جن تي هڪ جدا مضمون جي ضرورت ٿيندي. شڪاريءَ کي جهنگ ڪهمندي هرڻ جو تازو پيرو نظر آيو ته هرڻ کي ڳولڻ ۾ ويرم ئي نه ڪندو. وٽن جي اوٽ ۾ لڪندو، گوڏن ۽ ٺوڻين ڀر گسڪندو، هرڻ جي نظر کان بچندي وڃي نشان جيتري فاصلي تان فائر ڪندو. هرڻ ڪڏهن ڪڏهن پنهنجي ويهڻ جي پاتاري، واريسامي پڌر تي ڪندا آهن، جا شڪاري اڳوات جاچي ڇڏيندا آهن ۽ سوءِ پير کڻي وڃي اتي پهچندا آهن. هن طريقي کي پيرو کڻي شڪار ڪرڻ سڏيو ويندو آهي.

٢- گرگ جو شڪار: گرگ جي شڪار جا شڪاري ٻا ڪندا آهن جو هڪ ٻيلهالڪي يا ٻڙالڪي ڪاٺي هٿ ۾ کڻندا آهن، جنهن کي اٺ جي اڪيلي ٻرسان جهليندا آهن ۽ ناڪيلي واري اٺ جي مهار ان ۾ ويڙهي ڇڏيندا آهن، تان تہ اٺ کي پنهنجي مرضيءَ موجب جنهن طرف يا جنهن ڏس ۾ ڪيس ورائڻو هوي تہ ڪيس موڙي سگهجي ۽ پوءِ شڪاري اٺ جي اڳين ڄنگهن سان قدم ملائي اٺ کي هلڻ جي سيکيا ڏيندا آهن ۽ اٺ ۾ لڪ ڪندا هلندا آهن. اهڙي اٺ کي گرگ چوندا آهن. هرڻ ويچارو انسان کان تہ ڪوهين ٻري ڀڄي ويندو آهي، ٻر ٻئي چوپائي مال کان هرگز نہ ڊهندو آهي. تنهنڪري شڪاري جتي هرڻ ڏسن تہ اٺ کي گرگ بڻائي پاڻ هرڻ جي مخالف سمت، اٺ ۾ لڪ ڪري سائس قدم ملائيندا پاڻ لڪ ڪندا هرڻ جي نظر کان ٻچندا رهندا آهن. ويچارو ڀورڙو هرڻ اٺ کي اڪيلو اٺ سمجهي چرڻ ۾ مشغول رهندو آهي. اوچتو اٺ جي پويان ڄنگهن سان قدم ملائڻ وارو توبچي غريب هرڻ کي گوليءَ جو نشانو ڪري ڇڏيندو. ازالسواءِ اٺ جي سڱن سان ٽيڙن ۾ ويڙهجي سمهي شڪار ڪندا آهن. هن طريقي کي گرگ جو شڪار ڪوٺيو ويندو آهي. اٺ اوڳو جانور آهي ۽ بندوق جي ٺڪاءَ تي هرگز نہ ڊهندو آهي، فقط ڪن ڪڙا ڪري هيڏي هوڏي نهاريندو رهندو آهي.

٣- اوچتو شڪار: اوچتو هرڻ ڏسڻ ۾ اچي ۽ هرڻ بہ ماڻهوءَ کي ڏسي وجهي تہ جهٽ ڇلانگ ماري وٺي ڀڄندو آهي ۽ نظر کان غائب ٿي ويندو آهي. ٻر هيءُ جانور تمام ڀورڙو آهي ۽ هڪ ٽپ ٽپي يا سٺ ڪنڊ ڊوڙي پوئتي ڏسندو تہ ماڻهو نظر ڪو نہ ٿو اچي تہ ڳالهہ وساري چرڻ کي لڳي ويندو آهي. شڪاري بہ هرڻ جي نظر بچائي لڪندو ڇپندو اچي پهچندس ۽ ويچاري کي فائر جو نشانو بڻائيندو آهي. چون ٿا تہ هرڻ کي ڀڄي وڃڻ بعد اما پوئتي ڏسڻ جي عادت نہ هجي تہ پوءِ ڪيس ڪڏهن بہ ڪو شڪاري هوائد نشانو بڻائي نہ سگهي.

٤- رڻ ۽ ٿر جي ڪس جو شڪار: جتي ٿر ۽ رڻ پاڻ ۾ اچي ملن ٿا، اتان جا هرڻ صبح ساجهر ماڻهن جي خوف کان يا پنهنجي روزانہ معمول موجب رڻ ۾ هليا ويندا آهن. سڄو ڏينهن رڻ جي سڌي ۽ ٻنان وڻڪار ٻٽي ميدان تي اٽن ٻوٽا چرندا وتندا آهن. سج لٿي مهل درندہ جانورن کان يا سيءَ کان بچاءَ خاطر يا ٻچا ڄڻڻ خاطر ۽ انهن جي سلامتيءَ واسطي رات جو ٿر جي ٽڪن ۾ هليا ويندا آهن ۽ پنهنجي رهائش واري جاءِ يعني پوڪارني، ٽڪن جي ڏرڙن، غارن ۽ وڻن جي جهنگن ۾ وڃيو آرام ڪن جي جايون سندن لاءِ هميشہ جو پوڪاريو آستانو يا گهر هوئديون آهن.

شڪاري رڻ ڏانهن لهندڙ ڪس، کهڙ ۽ ڪوات وجي جاچيندا آهن جتان ڪين هرڻن جا پيرا رڻ ڏانهن ويندڙ نظر ايندا آهن. جڏهن خاطري ٿيندي تہ سج لٿي مهل رڻ مان هرڻ واپس موٽندا ۽ انهن لنگهن تان لانگهانو ٿيندا تہ پوءِ اهڙن لانگهن تي يا سج لٿي يا صبح جو پنيرڪي ۾ زمين تي کڏون يا کڏا يا مورچا بڻائي يا وڻن ۾ لڪي وڃي ويهندا آهن يا ايٽ ڀر سمهي پوندا آهن. اچا ويچارا هرڻ ويجها اچن تہ گوليءَ جو نشانو ٿيو وڃن. هڪڙو

هرڻ ڪِري يو ته ويچارا ٻيا ٻورڙا هرڻ منجهي پوندا آهن. ڪجهه ڊپ سبب ٿيندن ۽ تاهه سبب ڪاٺيندا ۽ ڪِري پيل هرڻ جي ڀاڳن تي ڏانهس همدرديءَ سان موٽي ايندا جنهن جو نتيجو اهو نڪرندو جو ٻه ٽي ٻيا به اجل جو شڪار ٿيندا. ان بعد هراسجي ڀڄي ويندا آهن.

٥- جيپ سان شڪار: اڄڪلهه اميرن ۽ آفيسرن جو شڪار جيپ جي ذريعي ٿيندو آهي. رڻ جي سڌي ميدان ۾ هرڻن پٺيان تيز جيپ ڪاهي ڇڏيندا آهن ۽ اهڙو ويچارو ساهه وارو جانور ٿڪجيو پوي ۽ جيپ ويجهو پهچيو وڃي ۽ هرڻن تي گولين جو وسڪارو لايو ڏين، هرڻن جي ڇالن جو نظارو هن شڪار ۾ عجيب منظر لائي ڇڏيندو آهي. هرڻ ويچارا ايڏا تڪ وڏا ڇال ماريندا آهن جو انگشت بدندان اچي ويندي آهي. هرڻن جي اها ڊوڙ فقط ان ڪري ممڪن ٿي سگهي ٿي جو هيءُ جانور پاڻي نه پيئندو آهي سو به جڏهن وسڪارو ٿئي ۽ ترايون پاڻيءَ سان پرجي وڃن تڏهن رات جو لڪي لڪي ترائن جي تڙن تي ايندو آهي نه ته پيو ٿيو خير، پاڻي نه پيئڻ ڪري ئي هيءُ جانور ايترو ڊوڙي ۽ ڇال ڏيئي سگهي ٿو. پاڻي پيئندڙ جانور ائين ڪري نه سگهندو ۽ جلد ٿڪجي ڪِري پوندو. ڪڏهن ڪڏهن ڪي پيٽ سان (حامله) هرڻيون ويچاريون هن ظلم جو شڪار ٿينديون آهن. انهن کي جڏهن پيٽ ۾ پيل ٻچي سوڌي گولي لڳندي آهي، تڏهن جيڪا هوءَ پڪار ڪندي آهي. ان جي ٻڌڻ سان هڪ انسان جا وارا ڪانڊارجي ويندا آهن، مگر ظالم شڪاري اها پڪار ٻڌي ٽهڪڙي ۾ پئجي ويندا آهن.

هنن سيني شڪارن جو مون معائنو ڪيو آهي. سال ١٩٣٦ع ۾ مون به شڪار جو شوق دل ۾ ڌاري بندوق جو لئسن ورتو هو. مگر پهريون ئي دفعو جڏهن رڻ جو شڪار ڏٺم ته توبهه تائب ٿي ويس ۽ بندوق فقط لٺ وانگر سانڍيو رکيو ويٺو هوندو هوس. ڪڏهن ڪڏهن ڏيپلي جو ستارو ميمڻ مون کان بندوق گهرندو هو، جنهن کي ڪارتوس به ڏيندو هوس ۽ هو شڪار ڪري ايندو هو. ورنه ڏيپلي ۾ هرڻ جو پنڊ هڪ-ٻن روپين ۾ ملي ويندو هو، ۽ پچارائي ڪاٺيندو هوس. ستارو ميمڻ هڪ هوشيار پڙهيو شڪاري هو ۽ عام طرح آفيسر آفيسر ڪيس پنهنجي بندوق ۽ ڪارتوس ڏيندا هئا ته هو ڏينهن جو سوير ويندو هو ۽ شام جو وڏي سج ضرور ڪونه ڪو هرڻ شڪار ڪري ايندو هو. هرڻن ويچارن جا سهڻا سڱ منهن جي هڏي سوڌا اميرن جي بنگلن جي ديوارين جي آرائش هڪ طرف ٿيندا ته ٻئي طرف هرڻ جي کلن مان نرم بوٽ، نماز جا مصلا، فراسيون، نتون (قطعون) ۽ زيرڪاديون ناهيون وينديون هيون.

هن کان اڳ پٽن، ڀاڙين جي مکين، تترن ۽ ٻلبلن جي شڪار تي مضامين لکيا اٿم. دل چوي ٿي ته ڦاڙهن، تلورن ۽ ڪونجن، سهن ۽ سيهڙن جي شڪار بابت لکان، جي شڪار اکين ڏٺا اٿم. انهن کان سواءِ شينهن جي شڪار ۽ هاٿين جي ڦاسائڻ بابت جيڪي حقيقتون مرحوم عثمان علي انصاريءَ جي زباني ٻڌيون اٿم، انهن کي قلمبند ڪرڻ سان به منهنجي ناظرين ڪرام کي ڪافي معلومات حاصل ٿيندي. — وما توفيق الا بالله.

● الهداد "عاصم" پوهيو

شعر جي اڀياس جا نوان طريقا

الف – (١) مهاڳ:

شعر جي اڀياس (Study of Pietry) جي طريقن ۾ لڳاتار ڦيرگهير ۽ سڌارو ٿيندو رهيو آهي. جن ڳالهين جي ڪري هي سڌارو آيو آهي، تن مان ڪي هي آهن:

(١) ٻوليءَ جي استعمال ۽ بهتر ٻوليءَ جي معيار جي باري ۾ ڪي نوان نظريا ظاهر ٿيا آهن.

(٢) شاعريءَ جي ضرورت، ان جي فني حيثيت ۽ ان جي ٻوليءَ جي باري ۾ به وڌيڪ مطالعي ۽ ڇنڊڇاڻ جي ڪري ڪيتريون ئي اهڙيون ڳالهيون اڳيان اڀري آيون آهن. هاڻي هنن سوالن جا جواب ته شعر ڇا آهي؟ ٻوليءَ جو ڪم ڪهڙو آهي؟ نثر ۽ نظم جي وچ ۾ بنيادي فرق ڪهڙو آهي؟ بلڪل نرالا ڏنا ٿيا وڃن. هي سڄو ڪم ادب جي ڇنڊڇاڻ ۽ تورتڪ (Criticism) جي علم جي ترقيءَ جي مدد سان ٿيو آهي. ادبي تنقيد اسان جي اڪين جي اڳيان اسان جي ڏسندي ڏسندي ترقي ڪندي رهي آهي ۽ هاڻي آها گهڻو اڳتي وڌي چڪي آهي. ١٩٥٠ع ۽ ان کان پوءِ وارو دؤر، سنڌي ادب ۾ اٿين سجاڳيءَ وارو آهي ۽ اهو ئي دؤر آهي جنهن ۾ ادبي تنقيد وڏي ترقي ڪئي آهي. هاڻوڪي تنقيد، ادب ۾ آرٽ جي ضرورت کي گهٽائڻ جي حق ۾ ته نه آهي، پر ان جا اصول اهڙا آهن، جو هاڻي ادب ۾ وڏي ۾ وڏي حيثيت آرٽ کي نه، پر ان جي سماجي ڪارج کي ملي رهي آهي. آرٽ کي به هاڻي ڪنهن نه ڪنهن سماجي ڪارج جي پوراڻيءَ جو هڪ وسيلو سمجهو ٿو وڃي. هن جو مطلب اهو نه آهي ته خود آرٽ جي اهميت گهٽجي چڪي آهي، پر هن جو مطلب فقط اهو آهي، ته آرٽ هنر خود مقصد نه آهي، پر ڪنهن مقصد حاصل ڪرڻ جو وسيلو آهي ۽ شعر ۽ آرٽ شعر جي مساوي ڪردار کي وڌيڪ مضبوط ڪرڻ ۽ ان کي تمام مٿاهين درجي تائين پهچائڻ جو وسيلو آهي.

شاعريءَ کي ڪجهه وقت اڳي يعني آراولڊ جي زماني ۾ السالذات جو روحاني ورثو سمجهيو ويندو هو. شاعري اڄ به السالذات جي روحاني ورثي جهڙي آهي، پر اڄ اهيءَ

روحاني ورثي کي انسان جي معاشي، معاشرتي ۽ سماجي زندگيءَ جي گهڻن پهلوئن طريقن سان ڏٺو ٿو وڃي.

(٢) ڪي بنيادي ڳالهيون

شاعريءَ جو وسيلو (mearium) فقط هڪڙو آهي ۽ اهو آهي ٻولي. ٻوليءَ جي باري ۾ وڏي تبديلي ان وقت آئي، جنهن وقت اهو ڏيکاريو ويو ته ٻوليءَ جو ايڪو لفظ نه پر جملو آهي. هن ننڍڙيءَ ڳالهه، ٻوليءَ جا ڪيترائي آسماني نظريا ڊاهي وڌا. اڳي اهو سمجهيو ويندو هو ته نالا ٻوليءَ جو بنياد آهن، ۽ فعل ۽ صفتون بعد ۾ نالن جي ڪري ڏهيون آهن. هن خيال ۾ ٻوليءَ جي بياني حيثيت ۽ اظهار واري پهلوءَ کي بنيادي نه پر ثانوي حيثيت ڏني ويندي هئي. نالن يا اسمن کي ٻوليءَ جي سچي هنر جو سرچشمو سمجهيو ويندو هو.

پر هاڻي نالي جي حيثيت ۾ وڏي ڦيرگهير آئي آهي. نالو هاڻي پنهنجي جدا حيثيت ڪانه ٿو رکي. نالو هاڻي فقط جملي جو هڪ جزو (Component) آهي. ۽ نالو هاڻي يا ته فعل آهي يا مفعول. هينئر وڏو زور صفتن، فعلن ۽ ظرفن تي آهي. ڇو ته ٻوليءَ کي هاڻي جيڪا اهڙي حيثيت ملي آهي، تنهن ۾ سچو زور آهي معنيٰ تي، ۽ معنيٰ پيدا ڪرڻ ۽ معنيٰ بکيڙڻ جو ڪم اسم نه پر صفتون، فعل ۽ ظرف ڪري رهيا آهن. ان ڪري ٻوليءَ جي هاڻوڪي حيثيت ۽ اهميت جي خيال کان وڏو زور به هنن تي ڏنو ٿو وڃي.

پر ياد رکڻ گهرجي ته هاڻوڪي وياڪرڻي نظريي پٽاندر، خود صفت، فعل ۽ ظرف به جدا جدا ڪا حيثيت ۽ اهميت نٿا رکن، ڇو ته ٻوليءَ جو ايڪو لفظ نه پر جملو آهي. ان ڪري اسمن، صفتن، فعلن ۽ ظرفن جي اهميت ۽ ڪم جو فيصلو به تڏهن ڪري ٿو سگهجي، جڏهن انهن کي جملي ۾ رکي ڏسجي. پر هيءَ تبديلي به ڪا وڏي تبديلي نه آهي، ٻوليءَ جي باري ۾ اڃا به ڪي تمام وڏيون تبديليون آيون آهن جن جو ذڪر اڳتي هلي ڪبو.

هت اهو ڏيکارڻو آهي ته ٻوليءَ جي هن نظرياتي تبديل جو، جنهن جو هت بيان اچي ويو آهي؛ شاعريءَ تي ڪهڙو اثر پيو آهي، هن باري ۾ عرض آ ته:

الف: جهڙيءَ ريت جدا جدا لفظن کي ڪا حيثيت ڪانهي، تهڙيءَ ريت شاعريءَ ۾ به لفظ جي معنيٰ کي ڪو مقام ڪونهي، يعني جهڙيءَ ريت اهو ڄاتو ويو آهي ته لفظ اڪيلو آهي جو آهو ٻوليءَ ۾ جدا رهي ڪا به معنيٰ ۽ ڪو به مطلب ڏئي نٿو سگهي، اهڙيءَ ريت اهو به سچيو ويو آهي ته لفظي معنيٰ کي شعر جي يا شاعر جي معنيٰ چئي نٿو سگهجي.

ب: معنيٰ ۽ مطلب جو سوال شعر جي مقصد سان به تعلق رکي ٿو، ان ڪري شاعريءَ ۾ لفظن جي اهڙيءَ معنيٰ کي، جيڪا ڪنهن ٻوليءَ جي ڪوشش ۾ موجود آهي، تيستائين اهميت حاصل نه آهي، جيستائين آها شعر جي مقصد جي خيال کان استعمال ڪرڻ جهڙي نه آهي.

ت: هن خيال کان شاعري ۽ نثر جي ٻولي ۾ جدا جدا آهي، ڇو ته ڳالهائڻ جا لفظ جيڪو ڪم نثر ۾ ڪن ٿا، اهو ساڳين نظم واري ڪم جهڙو نه آهي. نظم ۾ هرهڪ لفظ کي بنيادي معنيٰ کان سواءِ هڪ مقصدي يا مددي معنيٰ (Subsidiary meaning) به هوندي آهي، ۽ اِعاني معنيٰ آهي، جنهن جي ڪري ڪنهن ٻوليءَ کي شاعريءَ جي ٻولي چئي سگهجي ٿو. ان ڪري منهنجي اڳيان نظم ۽ نثر ۾ فرق رڳو اهو آهي ته نظم ۾ بنيادي معنيٰ کان سواءِ هڪ مٿين معنيٰ (Higher meaning) يا (Reformed meaning) سڌاريل معنيٰ به هوندي آهي، پر نثر ۾ اهڙي معنيٰ جو هجڻ ضروري نه آهي.

هن وقت تائين نثر ۽ نظم جي رڳو فني حيثيت جي ڪري هنن ٻنهي کي جدا جدا رکيو ۽ سمجهيو ويو آهي. منهنجو خيال آهي ته رڳو فني حيثيتن جي ڪري اسان ٻنهي جي جدا جدا حيثيت ته ڪٿي سمجهي سگهنداسون، پر ٻنهي سان ڪنهن به هڪ لاءِ اُتين چئي نه سگهنداسون ته ٻوليءَ جو آتم درجو فقط هن ۾ ئي آهي. ٻوليءَ جي خيال کان نثر ۽ نظم جي حيثيت رڳو معنيٰ جي درجي معلوم ڪرڻ سان مقرر ڪري ٿي سگهجي.

ج: ٻوليءَ جي باري ۾ جڏهن اسان لفظ کي نه پر جملي کي بنيادي حيثيت ڏيون، تڏهن اهو ضروري ٿي پيو ته نظم جي حالت ۾ ٻوليءَ جي سٽائن (Language sepies) کي معلوم ڪجي ۽ سمجهڻ جي ڪوشش ڪجي، ڇو ته لفظ کان وڌيڪ اهميت وچي سٽاءَ (Serles) جي جهوليءَ ۾ پئي آهي. ٻوليءَ جي سٽائن کي پين لفظن ۾ (Poetic order) يا شاعرائي ترتيب چئبو آهي.

(٣) علم عروض ۽ علم ترتيب

اڳ پايان ٿو ته اسان ترڪيب، ۽ ترتيب جو بنيادي فرق اڳ ۾ ئي ڄاڻون ٿا. ترڪيب جي اصولن مطابق اسان کي هرهڪ لفظ جي وياڪرڻي حيثيت معلوم ڪرڻي هوندي آهي، ۽ اهڙي حيثيت جو تعلق هوندو آهي لفظ جي نثر واريءَ حيثيت سان، ۽ لفظ جي نثر واري حيثيت وري اهڙي نه آهي جهڙي لفظ جي نظم واري حيثيت. ان ڪري شاعريءَ جي اڀياس جي سڌريل اصولن ۽ طريقن ۽ ترڪيب (Parsing) يا ڇيد (Analysis) وارو طريقو شامل ئي نه ڪيو ويو آهي ۽ اهوئي طريقو آهي، جنهن تي علم عروض جو بنياد رکيو ويو هو. علم عروض ۾ وڏو سوال آوازن، اچارن ۽ پَدن جو هو، پر علم ترتيب ۾ وڏو سوال ٻوليءَ جي حسن، خيال جي ادائگيءَ، ۽ شاعرائي انداز جو آهي. علم عروض جي قاعدن مطابق شاعريءَ جو بنياد معنيٰ تي رکيو ويو هو، پر علم ترتيب ۾ آهو زور آوازن ۽ لفظن جي اچاءَ لفظن جي هڪٻئي سان لاڳاپي تي آهي.

علم ترتيب اهڙي ترقي ڪئي آهي جو هاڻي ان جا اصول به مقرر ڪري ٿا سگهجن. هي علم، شاعريءَ جي اهيءَ مقصد حاصل ڪرڻ ۾ وڏي مدد ڪري ٿو. جنهن مطابق شاعريءَ

ڪي حسن ڪمال (Sublimity) حاصل ڪرڻو آهي. ان ڪري اڌ درجي جو شعر (Sublime poetry) ھانئي علم ترتيب جي اصولن تي نه لکي ٿو سگهجي ۽ نه علم ترڪيب جي اصولن تي. شاعرانه ترتيب يا علم ترتيب ۾ اصل شيء لفظن جو پاڻ ۾ لاڳاپو يا (Co-relation) آهي. هن خيال کان علم ترتيب مطابق شعر جو واسطو سڌو سنئون هيٺين ڳالهين سان آهي:

(١) اهڃاڻ (Symbol).

(٢) عڪس (Image).

(٣) استعارو (Metapher) يا اندروني معنيٰ، جنهن کي (myth) رمز به چيو ويو آهي.

(٤) موسيقي يا سنگيت (music) (هنن چئن ڳالهين تي وڌيڪ بحث اڳتي ايندو).

شعر جي اپياس جي باري ۾ انقلابي نظريا تمام اڳڀرو وجود ۾ آيا هئا، پر هڪ نمايان قدم مسٽر مئڪس ايسٽمن (Max eastman) کنيو. هن صاحب ١٩٣١ع ۾ ڇپايل پنهنجي ڪتاب (The literary mind in the age science) جي صفحي ٦٥ تي پڌايو ته "بحر ۽ استعاري کي جدا جدا نه سمجهيو وڃي ۽ ان ڪري شعر جي مڃڻ جوڳي وصف فقط اها آهي جا پنهي کي ملائي ڇڏي". اڳ پايان ٿو ته ايسٽمن صاحب جو هي خيال علم ترتيب جي باري ۾ بنيادي پٿر جهڙو آهي، ڇو ته هت عروض جي اڪيلي حيثيت کي للڪاريو ويو آهي ۽ استعاري کي عروض جي معاملن ۾ هٿ اٽڪائڻ جو اختيار ڏنو ويو آهي. نه رڳو ايترو بس الهيء تعلق کان سواء جيڪو عروض ۽ استعاري جي ملڻ جي ڪري پيدا ٿئي ٿو، شعر جي ڪنهن به وصف ۽ تعريف کي مڃڻ جهڙو سمجهيو نٿو ويو آهي. ياد رکڻ گهرجي ته هن باري ۾ ايسٽمن کان اڳ ۾ ۽ گهڻو اڳ ۾ ڪولرج به هن نظريي جي حمايت ڪئي هئي.

شاعريء جي نظرياتي بحث جي خيال کان شعر جي اپياس جا اهان وٽ هائي رڳو ٻه طريقا آهن:

(١) حواسن جي وسيلي سمجهڻ وارو طريقو. (٢) اصطلاحي يا معنوي اپياس وارو طريقو، (sensuous Interpre Lation and iguratwe inter pretation) پهرئين طريقي ۾ باقي حواسن سان گڏ جمالياتي حسن کي شامل ڪيو ٿو وڃي. ان ڪري اهو طريقو جنسي ۽ جمالياتي ميلاپ وارو طريقو، يعني (sensuons and Aesthetic Conlnuum) وارو نظريو سڏيو آهي. ٻئي طريقي مطابق "شاعري محاورن ۽ اصطلاحن کي نرالي معنيٰ ڏئي ڪائنات جي ظاهري شين کي نرالي معنيٰ ڏئي ٿي".

(ڏسجي چارلس موررس جو ڪتاب signs, Language and bchavionr جو صفحو ١٢٣)

هنن نظرين مطابق "شاعري لفظن جي هڪ اهڙي بيمثال ۽ منفرد (Unigue) ۽ اڻ ورجائتي (Unrepeatable) ترتيب (Order) آهي، جنهن ۾ هر لفظ پنهنجي جاء تي هڪ

شيءِ يا حقيقت ٻه آهي ته ان جي شيءِ يا حقيقت جو اهڃاڻ (sign or symdol) ٻه. ۽ ان ۾ هرهڪ لفظ اهڙي طريقي سان استعمال ڪيو ويو آهي جو ان لفظ جو استعمال فقط شاعريءَ ۾ ڪري ٿو سگهجي ۽ نه ٻئي ۾"، ظاهر آهي ته شاعريءَ واري ٻولي ٻئي ۾ ڪم آيل ٻوليءَ کان هر حالت ۾ نرالي آهي. شاعريءَ واري معنيٰ فقط شاعريءَ ۾ ئي سمائي ٿي سگهجي، ان ڪري شاعريءَ ۾ ٻوليءَ جو مدار ترتيب تي آهي ۽ هيءَ ترتيب ٻئي واري سڀني کان نرالي آهي.

ان ڪري هاڻي اسان لاءِ اهو ضروري نه آهي ته اسان شعر کي سمجهڻ لاءِ ان جو نثر (Paraphasing) ڪريون يا ان جي تقطيع (Analysis) ڪريون. هاڻي اسان جو فرض فقط ايترو آهي ته اسان شعر ۾ اهو لاڳاپو تلاش ڪريون ۽ لفظن جو اهو سهڻو ڳولهيون، جنهن جي ڪري ٻوليءَ کي نظم ۾ اظهاري يا شاعرائي حيثيت ملي ٿي.

(٤) لفظ ۽ لفظي سرشتو (Word order)

ٻوليءَ جي عام ۾ لفظ "اهڃاڻ محض" (Monosign) آهي ۽ سرشتو اهڃاڻ اڪثر (Plurisign) آهي. لفظي سرشتي جي خصوصيت هيءَ آهي:

(١) هن سرشتي ۾ "معلوم" (Tne thing undcr refrenle) جو "وجود ظاهري" (spacialor existance extevnel) ۽ وجود "باطني" (Internaiexistauce) ٻئي شامل هوندا آهن، پر نثر ۾ ڪنهن لفظ جي محرڪ (Referent) کي وجود باطنيءَ جهڙي ڪنهن شيءِ جي ضرورت ڪانه آهي. اهو ئي سبب آهي جو شاعريءَ جو ڪردار انسانذات جي تاريخ ۾ اهڙو رهيو آهي، جهڙو خود انسان جي اندرين تاريخ، يا (myth of man) جو. ان ڪري اڄ سمجهيان ٿو ٿورن لفظن ۾ شاعريءَ جي تعريف هاڻي ائين لکڻي پوندي ته "شاعري انسانذات جي اندر يا رمز جي الهيءَ رڪارڊ کي ٿو چئجي جنهن ۾ انسان جي زندگيءَ جو ظاهري ۽ باطني پهلو پاڻ ۾ ملي هڪ ٿي ويا آهن." ٻي ڳالهه ته هڙي قسم جي سڀا رڳو نظم ۾ قائم رکڻي آهي، نثر ۾ هن قسم جي سڀا کي ڪابه جاءِ ملي نٿي سگهي. لفظي سرشتو هن خيال کان هڪ ٻوليائي ضابطو (Langnage Discipline) آهي، جنهن جي وجود جو دارومدار لفظن جي پاڻ ۾ لاڳاپي تي آهي. هي خيال مالائتي ويل رائٽ جو آهي. مالائتو ويل رائٽ صاحب وڌيڪ لکي ٿو ته "لفظي سرشتن کي رڳو استعمال ڪرڻو ناهي، پر هڪ شاعر جي لاءِ ان کي ماڻڻ ۽ پنهنجي احساس ۾ جڳهه ڏيڻ به ضروري آهي، ان ڪري لفظي سرشتي جي حقيقت رڳو هڪ وسيلي جهڙي نه آهي."

(ڏسو فلپ ويل رائٽ (Philip wheel wrlght) جي ڪتاب (semantics of Potry) ٢٦٣ کان ٢٨٣ تائين).

مٿي ڏنل بحث مان جيڪو نتيجو نڪري ٿو اهو هي آهي:

(١) شعر کي لفظ ۽ ٻر لفظي سرشتا پيدا ڪن ٿا.
(٢) هي سرشتا ٻوليءَ جا ارالا ضابطا آهن.
(٣) هنن جو استعمال علم عروض جي ضابطن جهڙو نه آهي.
هن باري ۾ باقي رڳو ٻه ڳالهيون سمجهائڻيون آهن.
(١) لفظ جو باطن.
(٢) لفظن جو پاڻ ۾ لاڳاپو.

لفظ جو باطن

آءٌ پاڻ ته هن باري ۾ اظرياتي بحث ڏيڻ کان سواءِ ئي آءٌ سڌو سنئون توهان جي اڳيان لفظن جي هڪ لسٽ رکان، جنهن ۾ لفظن جي ٻاهرين ۽ ٻي معنيٰ ڏئي پوءِ عرض ڪريان ته ٻي معنيٰ آها آهي جنهن کي آءٌ لفظ جو باطن ٿو چوان. هائي اڙهندڙ مهرباني ڪري هن هيٺ ڏنل لفظن جي لسٽ تي اظر رکن.

ٻاهرين معنيٰ	ٻي معنيٰ
سچو (اڻ ڳڙ سچو)	سچو (هنياوَن جو سچو)
جڏو (عضون کان جڏو)	جڏو (هنياوَن جو انڌو)
سون (قيمتي ڌاتو)	سونُ (سچو ئي سچ)
ٻالهن (عضوو)	ٻانهن (عورت يا ڪنواري عورت)
ڪارو (رانگ)	ڪارو (الدر جو ڪوتو)

نمولي طور هت جيڪي ڇهه لفظ مون ڏنا آهن، انهن سان هرهڪ جون ٻه معنائون ڏيون ٿين. ٻاهرين معنيٰ جي سري هيٺ مون جيڪي لفظ لکيا آهن، سي سڀ رواجي طور تي سنڌي ٻولي ڳالهائڻ وارو ڪم آڻي ٿو. لفظ جي هيءَ معنيٰ، بنيادي معنيٰ ۽ رواجي معنيٰ آهي، ان ڪري هن کي اسان ٻاهرين معنيٰ يا ظاهري معنيٰ ٿا چئون، ٻر هنن لفظن جي "ٻي معنيٰ" جون جيڪي خصوصيتون آهن، سي هيٺ ڏجن ٿيون:

(١) هيءَ معنيٰ هنن لفظن جي سڌاربل يا ڪلچري يا سماجي معنيٰ آهي جو ته هن معنيٰ کي تيستائين سمجهي لٿو سگهجي، جيستائين سندس مخصوص معاشري ۾ پاڻ ملائي لٿو سگهجي.

(٢) هيءَ معنيٰ ٻاهرين معنيٰ کان سراسر ارالي ۽ مختلف آهي.

(٣) هن معنيٰ جو تعلق شين جي ظاهري شڪل سان نه آهي.

(٤) هيءَ معنيٰ شين جو آهڃاڻ (syansol) يا (sign) اشان ٻڌائي ٿي؛

هاڻي اهائي ٻي معنيٰ آهي، جنهن کي اسان لفظن جو باطن ٿا سمجهون، ۽ شاعريءَ ۾ فقط اهو "باطن" ئي آهي، جنهن کي ڪا اهميت ڏئي ٿي سگهجي. اها ئي معنيٰ شاعر جي آهي. ۽ فقط اها ئي معنيٰ آهي جنهن کي پيدا ڪري ٿو سگهجي. ان ڪري ڪنهن به شاعر جي تخليقي قوت جي پرکڻ لاءِ اهو ئي ڏسڻو پوندو آهي ته هن معنيٰ ڪيتري پيدا ڪئي. آرٽ جو سڄو موضوع به فقط هيءَ معنيٰ آهي، ڇو ته آرٽ جو مفهوم، مقصد يا ڪارج جي خيال کان تخليقي قوت جهڙو آهي.

هاڻي ڏسڻو آهي ته لفظ جي هيءَ معنيٰ آخر پيدا ڪهڙيءَ ريت ٿي آهي. اڳي پاڻ ٿو ته هن باري ۾ ڳالهيون ته ظاهر آهن:

(۱) اها ته هي لفظ جدا جدا هنڌ جي حالت ۾ ٻي معنيٰ پيدا ٿا ڪري سگهن. مثال طور لفظ "سچو" جي ٻي معنيٰ تيستائين سمجهه ۾ اچي ئي اٿي سگهي، جيستائين ان کي سنڌي ٻوليءَ (جنهن جو هي ڀاڱو آهي) جي سڄا ۾ شامل اٿو ڪجي. هن طرح هن لفظ جي معنيٰ ڏيڻ لاءِ اسان کي پورو جملو يا اڃا به وڌيڪ لکڻو پوندو. مثال طور 'اپترو به سمجهي نٿو سگهي ته جهڙ ٿي ويو آهي سو هاڻي مينهن وسندو، هي ته ڪو "الڏو" آهي، "پانهن" ويهاريون ويٺو آهي، سال ٿي ويا اٿس. ڪنهن سان به ڳاله ڪولهيس، جهڙو پاهرون ڪارو آهي تهڙو اندرون "ڪارو" آهي.'

ٻي ڳالهه هيءَ ته هيءَ معنيٰ سماج جي پيدا ڪيل آهي، ان ڪري هن معنيٰ جو استعمال هڪ سماجي ڪم آهي.

هن معنيٰ جي پوري ريت استعمال ڪرڻ سان ٻوليءَ جو سڀاءُ ۽ سماجي ڪردار وڌيڪ کلي ٿو ۽ شاعر پاڻ سماج جي آيت ۾ شريڪ ٿي، پنهنجو تخليقي ڪردار به ادا ڪري ٿو سگهي، ڇو ته شاعر ته سماج جي پيدا ڪيل معنيٰ جو سچو پچو اماندار ۽ وارث آهي.

ظاهر ٿيو ته هيءَ معنيٰ فقط ٻوليءَ جي اتم درجي ۽ روح کي سمجهڻ کان سواءِ پيدا نٿي ڪري سگهجي. اهو ئي سبب آهي جو اتم درجي جي شعر لکڻ لاءِ شاعر کي ٻولي به اتم درجي جي لکڻي پوندي آهي.

اها ڳالهه به ظاهر آهي ته شاعريءَ جي زبان فقط آها ئي ٿي سگهي جا تمام مٿاهين درجي واري هجي، اهو ئي سبب آهي جو ڪنهن شاعر لاءِ لفظن جو باطن ڏاڍو اهم آهي. جيستائين اسان جو ڪو شاعر سنڌي ٻوليءَ جي لفظن جي باطن جو استعمال اٿو ڪري، ايستائين هو نه شاعر آهي ۽ نه آرٽسٽ، ڇو ته آرٽ به ته آخر انسان جي اها ڪارڪردگيءَ جو ئي مظاهر آهي.

لفظ جي باطن جي باري ۾ هڪڙي ڳالهه ۽ ٻهرين ڳالهه ته اها آهي، جا خود ٻوليءَ ۾ موجود آهي. هيءَ ڳالهه آهي مٿاهين معنيٰ يا سماجي ۽ ڪلچري معنيٰ واري ۽ هن جو

تعلق ٻوليءَ جي اتم ڄاڻ سان آهي، ۽ ڳالهه رڳو ايتري ئي نه آهي. شاعريءَ جي خيال کان لفظن جو باطن اجا به هڪ ڏاڪو اڳتي آهي. شاعر معنيٰ نه پيدا ڪري ٿو ۽ عام رواجي ٻوليءَ کان ٻاهر نه سوچي ٿو. سڀئي وڏا شاعر ائين ڪندا آهن. جيستائين ڪو شاعر پاڻ لفظ جي باطن جو خلقيندڙ ناهي، تيستائين هو شاعر ڪٿي هجي ته هجي، پر "عظيم شاعر" ناهي. مٿي لفظ جي جنهن باطن ڏانهن اشارو ڪيو اٿم، آهو ئي شاعر جي اڳيان هيڪر حاضر رهي ٿو، هاڻي ڏسڻو آهي ته شاعر پاڻ ڪيئن ٿو لفظ جو باطن ناهي. هن باري ۾ هيٺ ڏنل بيتن ۾ ٿلها لڪيل لفظ غور سان ڏسجن.

"اڪـهـي **اگهائي** راڄ ڀـريـان ڪـي رسيو."
"جيلهه لڳـا لـوڻ تـي سوريائي **سيڄ** ٿـي."
"هيءَ تنين جـو ڏيـهـ **ڪاتي** جنين هـٿ ۾".
"اڳـيـان **آڏن** وٽ، ڀـويـن ـر سنبـاهـيـا"
"**ڪلاڙڪي هٽ**، ڪسڻ جـو ڪـوپ وهـي"
"جـــي اٿـــي ـــــد **سُرڪ** جـــي"

ٿلهن لڪيل لفظن کي جدا جدا هنڌن تي رکڻ سان ڳالهه وڌيڪ آسانيءَ سان سمجهه ۾ اچي سگهندي.

اگهائي.
سيڄ.
ڪاتي.
آڏن.
ڪلاڙڪي هٽ.
سُرڪ.

ظاهر آهي ته:
(۱) هنن لفظن جي معنيٰ جيڪا لطيف سائينءَ ڏني آهي آها ٻوليءَ جي هنن لفظن جي ٻهرين معنيٰ به نه آهي.
(۲) هنن مان ڪو به لفظ سماج مان پنهنجي معنيٰ جدا حاصل ڪري نه سگهيو آهي.
(۳) هنن لفظن مان هرهڪ کي شاعر پنهنجي هڪ معنيٰ ڏني آهي.
(۴) آها معنيٰ جا شاعر پاڻ پيدا ڪئي آهي، سا ٻوليءَ جي رواجي معنيٰ کان گهڻو جدا ۽ تمام مٿي آهي.

(٥) هيءَ معنيٰ سماج جي الهيءَ روح منجهان حاصل ٿئي آهي، جيڪو ٻنهنجو پاڻ ۾ سماج جي 'رمز' myth ۽ 'مها ڪهاڻيءَ' (legeud) ۾ موجود آهي. ان ڪري سنڌي سماج هن معنيٰ کي يڪدم ٻنهنجو ڪري ورتو آهي.

(٦) هوڙي معنيٰ جي پيدا ڪرڻ ۾ شاعر آرٽسٽ نه پر اسورو خالق آهي ڇو ته آرٽسٽ ته فقط انهيءَ وسيلي کي استعمال ڪري ٿو، جيڪو هن جي اڳيان موجود آهي، پر هڪ عظيم شاعر ته خود آرٽسٽ جي لاءِ وسيلا به پيدا ڪري ٿو.

هاڻي ظاهر ٿيو ته لفظن جون معنائون ڪل ٽي آهن:

(١) ٻهرين معنيٰ يا ڪوش واري معنيٰ.

(٢) اضافي معنيٰ يا محاوري يا ڪلچر واري معنيٰ.

(٣) شاعريءَ واري معنيٰ يا رمز. (myth)

"هاڻي اهو شاعر جو رڳو آرٽسٽ آهي سو اضافي يا ڪلچر واري معنيٰ استعمال ڪري ٿو ۽ اهو شاعر جو خالق آهي ۽ عظيم شاعر آهي سو 'رمز' واري معنيٰ استعمال ڪري ٿو، ٻر ڪوبه شاعر ٻهرين معنيٰ استعمال ڪونه ٿو ڪري. ٻهرين معنيٰ فقط نثر ۾ ڪم اچي ٿي ٻهرين معنيٰ الهيءَ جي لائق ئي نه آهي، ته ان کي شاعريءَ ۾ استعمال ڪجي."

ٻوليءَ ۾ لفظن جي هيءَ معنيٰ فقط اهو شاعر پيدا ڪري سگهندو، جيڪو ٻوليءَ جي حدن ڪان ٻاهر سوچي سگهڻ جهڙو هوندو. "ٻوليءَ جي اندر رهي سوچڻ وارو شاعر انڪري عظيم شاعر ڪڏهن به ٿي نه سگهيو آهي." (هيءَ ڳالهه اسان کي سنڌي شاعريءَ جي تنقيد لکڻ وقت وڏو ڪم ڏيندي) "هن قسم جي معنيٰ ڏيڻ وارو شاعر ٻه ٽي ٽورا ٿو ڪري. ٻهريون ٽورو ٻوليءَ تي ٿو ڪري جو 'لفظ' ڏئي ٿو، ٻيو ٽورو سماج تي ٿو ڪري جو 'خيال' ڏئي ٿو، ۽ ٽيون ٽورو السانذات تي ٿو ڪري جو السالي سوچ جو 'گهيرو' ويڪرو ٿو ڪري. مثالي ۽ تمام مٿاهون شعر اهو آهي، جنهن ۾ معنيٰ رمز واري ٿي ڪم اچي. آرٽ وارو ۽ سٺو شعر اهو آهي، جنهن ۾ ڪلچري معنيٰ ڪم اچي ۽ اهو شعر ئي ناهي جيڪو رواجي ٻوليءَ ۾ چيو وڃي." (هنن اصولن تي سوچڻ سان اسان سنڌي شاعرن جو درجو مقرر ڪري سگهنداسون)

ٻهرين معنيٰ فقط لفظ جو 'مطلب' يا (simple reprence) ڏئي ٿي، ٻي معنيٰ لفظ جو 'اشان' (sign) ڏئي ٿي ۽ ٽين معنيٰ لفظ جو 'اهڃاڻ' (sympale) ڏئي ٿي. "اهڙيءَ طرح 'اهڃاڻ' ٻوليءَ جو سڀ کان مٿاهون درجو آهي ۽ عظيم شاعر اهو آهي جو اهڃاڻن واري ٻولي لکي." (هيءَ ڳالهه اسان کي ٽيتائيءَ جي اپياس ڪرڻ ۾ مدد ڏيندي)

هن ٻجاڻان هاڻي اچون ٿا ٻيءَ ڳالهه - يعني لفظن جي پاڻ ۾ لاڳاپي واريءَ ڳالهه تي.

لفظن جو پاڻ ۾ لاڳاپو هڪڙو ته اهو لاڳاپو آهي، جنهن جي بنياد تي "وياڪرڻ" ٺهيو آهي، يعني اهو لاڳاپو ته فلاڻو سبب اسم آهن. هي اسم يا فاعل آهن يا مفعول، فاعل يا

مفعول سڀ پاڻ سان ’فعل‘ ڪٺن ٿا، فعل ظرفن ڪان سواءِ سمجهه ۾ نٿا اچن، اهڙيءَ طرح ’صفتون‘ اسمن کي وڌيڪ کولي بيان ڪن ٿيون ۽ ’ضمير‘، اسمن جي جاءِ والارين ٿا وغيره. لفظن جو هن طرح جو لاڳاپو (Correlation) شاعريءَ جي ڪم جو ان آهي. هن لاڳاپي ۾ دلچسپي فقط ٻوليءَ جو شاگرد يا نثر لکڻ وارو ماڻهو وٺي ٿو سگهي. شاعر ته هن باري ۾ به مضمون لکڻ واري يا ٻوليءَ جي عالم کان مٿي آهي.

لفظن جو پاڻ ۾ هڪ ٻيو لاڳاپو به آهي. ان لاڳاپي کي سمجهڻ لاءِ ۽ اچو ته ڪجهه مثال اڳيان رکون.

گهڙيا سي چڙهيا انهن اتيئي،
مٿي مٿي مهراڻ ۾ سنهن ٽپو ڏيئي.
آڏيءَ آڏاٽا سرتيون سک سيهار جا.
وه ٻئي واهڙ نري ساهڙ سيڻ بانو،
پيچ پليءَ پائو هيءَ جو هيسي آئيو.
چڪيءَ تنهن چري ڪئي ڏيس آن ڏهي.
ڪا جا ڪَنُ ڪرين پليءَ پڻ جهڻ پاڻ ۾.
اکيون تنهن آب ڪي آڏيءَ اکيرين.
دائم جا درياهه ۾ سا مڇي ڪني ڪوهه.
مباڳي سين ڏن جيڪر آتي لڪران.
لهر مڙيوئي لال، وهڻ ڪٿوريان وترو.
جيڪي ڏٺ تار ۾ ڪنڌيءَ سو ڪهيج.
ڳورا ٻئي پار، هنيون حيرت ۾ ٿيو.
وڃان ته واڪو ٿئي، ٻاڙي پوءِ پچار.
اکيون پير ڪري، وڃجي او وڃجي،
محبتي سيهار جو سوز نه ڪنهن سلجي.
ڪاري رات ڪچو گهڙو نڪا سيڻهن ساڻ.
ڪاري رات ڪچو گهڙو مٿان وسي مينهن.
تون گهڙ ڪين لهار، پڌندن سي پاڄهون ڪري.

مٿي لکيل ٿلها لفظ ان ٻر لفظن جا سرشتا آهن، جيڪي هڪ خاص بندوبست ۽ بندش تحت، شعر جي پوريءَ معنيٰ ۾ پنهنجو ڪردار ادا ڪري رهيا آهن. هنن سان ڪو به پوري

جملي جهڙو نہ آهي ۽ هنن سان ڪو بہ اهڙو نہ آهي، جنهن کي سنڌس ٻوليءَ وارا پنهنجو نہ سمجهندا هجن. توڙي جو هنن سان هرڪو ٻوليءَ جي رواجي معنيٰ کان تمام مٿي هڪ جدا معنيٰ ڏني ٿو.

هاڻي ڏسڻو آهي تہ لفظن جي هنن سرشتن ۾ آهو ڪهڙو (Co-reletion) لاڳاپو آهي، جيڪو هنن کي ٻوليءَ توڙي مواد جي لحاظ کان تمام مٿاهون (word-order) ڪري ٿو ڇڏي.

(١) هنن سان ڪو بہ سرشتو اهڙو نہ آهي جنهن جي لفظن کي جدا جدا ڪري ۽ سمجهي سگهجي "گهڙيا ۽ چڙهيا" لاڳاپي وارا لفظ آهن ۽ شعر ۾ انهن جي بندش اهڙي ڪئي وئي آهي جو نہ لفظ "گهڙيا" لفظ "چڙهيا" کان سواءِ سمجهہ ۾ ايندو ۽ نہ لفظ "چڙهيا" لفظ "گهڙيا" کان سواءِ. 'گهڙيا ۽ چڙهيا' جي بندش ان ڪري اٽوٽ آهي، ايترو اٽوٽ جو هي ٻئي لفظ ڇاڪاڻ سٽ ۾ هڪ ٻئي لفظ جيان موجود رهندا. ساڳيءَ ريت "ڪنڌيءَ سو ڪيچ" ۽ "ٻاڙي ٻوءِ ٻچار" ۽ ٻيا سڀ سرشتا (siries) بہ اٽوٽ آهن.

(٢) هنن سان هرهڪ سرشتو پنهنجي اڳيان يا پويان آيل لفظن جي معنيٰ ۽ مطلب ذهن ۾ وڌي مدد ڪري ٿو، ۽ اهڙن کي شاعريءَ جي پوري سٽا ۾ پنهنجي ڪم ڪرڻ جي صلاحيت ڏني ٿو. مثال طور "جا ٽانڊا آن ڏهي" واري لفظن جي سڙ کي ٽهستائين سچي بيت ۾ جاءِ وٺڻ جي سگهہ ڪاڻ ٿيندي جهستائين "چڪيءَ تنهن چري ڪني" وارو سرشتو، ان جي اڳيان يا پويان نہ اچي. هن ريت هي سڀ سرشتا رواجي ٻوليءَ کي بہ شاعرائي ٻولي بڻائي ٿا ڇڏين ۽ هن طرح هڪڙي شاعر جو ڪهڻو پورهيو اچي ٿو پوي.

(٣) هنن سرشتن ۾ گهٽ ۾ گهٽ هڪڙو لفظ هرهڪ ۾ اهڙو آهي، جو هن سرشتي جي 'مرڪز' جهڙو آهي ۽ هي لفظ آهو آهي جنهن کي ٻوليءَ ۾ 'اهڃاڻ' جي حيثيت حاصل آهي. مثال طور آدي، وهہ، واهڙ، ڀيڄ، چڪي، ڀني، درياهہ، ڪنڌي، ٻاڙي، اڪيون، سور، ڪاري، ڪچو، سيڻهہ ۽ ميڻهن.

اڪابر ۽ سنڌي شاعريءَ جا پارکو ڄاڻن ٿا تہ شاهہ سائينءَ هنن لفظن سان هرهڪ کي "اهڃاڻ" واڱر رسالي ۾ هر جاءِ تي ڪم آندو آهي.

(٤) هنن سان ڪو بہ سرشتو اهڙو نہ آهي جيڪو رڳو گرامر يا وياڪرڻ جي قاعدن تي ٻڌل هجي. هنن سرشتن جو بنياد قانونن تي نہ پر ٻوليءَ جي اندر ضمير يا روح تي رکيو ويو آهي. اهو ئي سبب آهي جو هن قسم جا سرشتا فقط شاعر ئي استعمال ڪري ٿو سگهي. وياڪرڻ جي خيال کان تہ هنن سرشتن سان هرهڪ اڻپورو آهي. ثابت ٿو ٿئي تہ ٻوليءَ جي ڪمال ۽ حسن ۾ وياڪرڻ جو هٿ ڪو گهڻو ڪونہ آهي.

(٥) هنن سرشتن سان هرهڪ شعر جي الهيءَ 'حسن' کي ظاهر ڪري رهيو آهي، جنهن کي سمجهي تہ سگهجي ٿو پر سمجهائي نٿو سگهجي! هن حسن جو واسطو 'وجودن' سان نہ پر 'ڪيفيتن' سان آهي 'شهودن' سان نہ پر 'معرفتن' سان آهي.

هاڻي چاڪاڻ ته ”ڪيفيتون ۽ معرفتون“ ٻوليءَ کان ٻاهر جون ڳالهيون آهن؛ ڪري، تنقيد لکڻ وارو هنن کي لفظن ۾ آڻي نه سگهندو. تنقيد جي علم ۾ خود لفظ ”عظيم“ (suqlive) الهيءَ ڳالهه جي شاهدي ڏئي ٿو ته تمام مٿاهين درجي واري شعر کي شاعراڻي يا ادبي تنقيد جي اصولن تي سمجهي اٿو سگهجي. هن مان ظاهر ٿيو ته هن قسم جون ٻنڌشون، فقط اهو شاعر آڻي سگهندو، جيڪو شعر جي رمز واري علم جو ڄاڻو هوندو. ”هن رتبي وارا شاعر، ٿي سگهي ٿو ته دنيا ۾ ڪي ٿيا به هجن ٻر منهنجي مطالعي ۾ هڪڙو شاعر فقط هڪڙو آيو آهي ۽ ظاهر آهي اهو شاعر اسان جي من جي ڪهاڻيءَ جو ڄاڻو ۽ ڪيفيتن ۽ معرفتن جي ٻوليءَ جو عالم آهي.

لفظن جي هن قسم جي لاڳاپي کي اسان اهڙي بندوبست يا ٻنڌش (Agraugenent) ترتيب يا سلسلو (Order and continunm) لاڳاپو يا سهنڌ (Corselation) سڏينداسون جيڪو (۱) اڻوٽ هجي. (۲) پاڻ سان گڏ آيل لفظن جي صلاحيت وڌائي. (۳) اهڃاڻ کي پاڻ ۾ سمائي. (۴) وياڪرڻ جي بدران ٻوليءَ جي روح سان ڳنڍيل هجي ۽ (۵) شعر ۾ حسن، مهميز ۽ رمز کي اوڻي ۽ پيدا ڪري.

شاعريءَ جي تنقيد ۾ هن قسم جي لفظي سرشتن کي ڪٿي عڪس (swage) سڏيو ويو آهي ته ڪٿي اهڃاڻ (symlsol). اهڃاڻ جي باري ۾ ڪجهه اڳ ڪجهه هت به اچي ويو، ٻر ته به عڪس ۽ باقي اهڃاڻ تي تفصيلي بحث ٻين مضمون ۾ ڪندس.

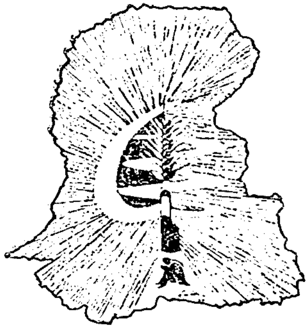

● محمد حسين ”ڪاشف“

زندگيءَ جي ارتقا ۾ عقليت جو مقام

(آخري قسط)

فلسفي جي تاريخ ۾ طالس ملطي کي متفقه طور تي نظري فلسفي ۽ سائنس جو موسس تسليم ڪيو وڃي ٿو. هو يورپين نه هو پر فنيقي اصل هو. طاليس ملطي جو عظيم ڪارنامو اهو آهي ته هن قدرتي مظهرن جي علمي تحقيق ۽ توجيه ڪرڻ جي ڪوشش جو آغاز ڪيو، ۽ فوق‌الفطرت هستين جي ڪارفرمائي کان انڪار ڪيو. هن جو خيال هو ته هي ڪائنات پاڻي مان ٺهي آهي. هن جي مقابلي ۾ ”انڪسا مينڊر“ چيو ته پاڻيءَ مان نه پر مادي مان ٺهي آهي. ۽ اناڪسي مينس چيو ته ڪائنات نه پاڻيءَ مان، نه مادي مان، پر هوا مان وجود پذير ٿي آهي. اهڙي ريت ”فيثاغورث“، ”پارمني ڊيس“ ۽ ”هرقليطس“ ڪائنات جو اصل پاڻيءَ کي قرار ڏنو. ۽ ”امپي ڊوڪليس“ چئن عناصرن هوا، باهه، پاڻي ۽ مٽيءَ کي اصل ٺهرايو ۽ ”ديموقريطس“ اجزاء لايتجزيٰ کي ڪائنات جو اصل قرار ڏنو. انهن فلسفين ۽ دانشورن جي دور کان اڳ انساني ديوتائن واري دور ۾ ڪائنات کي ”بعل“، ”زيوس“، ”سوم“، برهما، گڻيش، وشنو يا آمن وغيره ديوتائن جي تخليق سمجهيو ويندو هو. انساني عقليت پنهنجي تاريخ ۾ نه صرف انهن وهمن وارن خيالن کي غلط قرار ڏنو، پر موجوده سائنسي تحقيق جنهن جو موسس عقل انساني آهي. ان آڏو اهي اڪيان نظريا پارائا خيال سمجهيا وڃن ٿا: ليڪن غور سان ڏسبو ته اڄ جي سائنس جو بنياد دراصل انهن نظرين کان شروع ٿيو آهي، ۽ انساني عقل انهن تي ويچاريندو، تجربي ۽ مشاهدي هيٺ آڻيندو، بهتر کان بهتر نتيجا پيدا ڪندو، ڏاڪي به ڏاڪي هن مقام تي پهتو آهي، ۽ پنهنجي عقل جي ڪمند اڄ قمر ۽ مريخ تي، فرشتن (ڪائنات جون رباني قوتون) ۽ قوت يزدان تي اڇلي رهيو آهي.

افلاطون کان ٻه سؤ سال اڳ فيثاغورث ٿي عورت کي مرد جي برابر حق ڏيڻ تي اصرار ڪيو ۽ هن فلسفي ۾ رياضياتي طريقه استخراج ۽ استدلال کي رواج ڏنو. موجوده دور جا فلسفي برٽرينڊرسل، ۽ وائيٽ هيڊ، جن موجوده زماني ۾ منطق کي رياضياتي اصولن تي مرتب ڪيو آهي. ان ڏس ۾ ڪين فيثاغورث جو پيرو تصور ڪيو وڃي ٿو. رفته رفته، فلسفي ۽ سوچ جي دنيا ۾ ٻن متوازي ۽ متخالف روايتن وجود ورتو. جن ۾ اڄ به نزاع جاري آهي. هڪ طرف روحانيت، باطنيت، عينيت، عرفان ۽ مثاليت آهي: جا فيثاغورث، ڪنفيوشس

پارمني وليس ۽ افلاطون کان شروع ٿي نطشي، شوپنهار، هيگل، ابريڊلي ۽ ڪروچي تائين اچي ٿي. ٻئي طرفماديت جي روايت آهي جا طاليس ملطي، چارواڪ، مزدڪ ۽ ديما قريطس کان شروع ٿي ابيقورس، ڪاريشيس، هابس، ويدرو، ٻول، انتڪو، هيگل، فائرباخ ۽ ڪارل مارڪس جي فڪر تائين ڪارفرما آهي. ارسطو ۽ ڪانٽ جو شمار انهن فلسفين ۾ ٿئي ٿو، جي انهن ٻنهي جي روايتن ۾ مطابقت ۽ مفاهمت جي ڪوشش جو مظهر آهن:

رواقي فلسفي ضبط نفس، جذبهء نفس ڪشي ۽ صبر و استقامت جي تعليم ڏيندا هئا. هن فلسفي جو باني "زينو" هو جو ڪائنات جي اندر آفاق گير عقل جو قائل هو(۱). ان جي برعڪس ابيقوريت جو باني ابيقورس هو. جو مابعد الطبعياتي فڪر ۾ ديماقريطس جو خوشه چين هو. هو چوندو هو ته "علم ۽ فلسفي جي دنيا ۾ صرف حسيات کي ئي صداقت جو معيار سمجهي سگهجي ٿو. ڪليات ۽ نظري بحث فريب نگاه آهن، هن آذو روح به ٻين شين وانگيان مادي آهي. موت کان پوء حياتيء جو ڪو وجود نه آهي. چو ته موت سان گڏ روح به فنا ٿي وڃي ٿو، هو موت کي خوفناڪ تصور نٿو ڪري، چوي ٿو ته "جڏهن اسين هوندا آهيون ته موت نه هوندو آهي، ۽ جڏهن موت هوندو آهي ته اسين نه هوندا آهيون" هن آذو انسان مختيار ۽ قادر آهي، نه مجبور: زندگي جو مقصد حصول مسرت آهي:

"ابيقورس" جي مشهور پيرو "والينر لڪريشيس" پنهنجي جڳ مشهور نظم ۾ چوي ٿو ته "ڪائنات ازل کان موجود آهي، ۽ ابد تائين رهندي. هن کي عدم سان ديوتائن آندو، اهو افسانو غلط آهي. فطرت ۾ انل قانون ڪارفرما آهي. جنهن ۾ ردوبدل ڪرڻ ڪنهن جي وس جي ڳالهه نه آهي: قانون فطرت ئي انسان جي پيچيدگي ۽ اضطراب جو سبب ٿي سگهي ٿو. زندگي هڪ فرصت، مستعار آهي. ان کي ڪل خوشيء سان گذاريو وڃي. ڪوبه ذي فهم شخص موت کان نٿو ڊڄي: حياتيء کان پوء موت جو خوفناڪ ۽ پوائنتو تصور مذهب ئي پيش ڪيو آهي: موت کان پوء زندگي جو ڪوبه وجود ڪونه آهي. جهالت، حرص و هوا ۽ جذباتي هيجان جي ڪري ماڻهو ذهني اذيت ۾ مبتلا آهن: اهو دوزخ آهي. دانش ۽ حڪمت انسان جي ذهن کي فروغ ۽ دل کي آسودگي ۽ مسرت بخشي ٿي اهوئي بهشت آهي. آخر ۾ چوي ٿو ته انسان کي ڪڏهين به قلب جو اطمينان ميسر نه ٿيندو. جيستائين هو مذهب کان ڪناره ڪش نه ٿيو آهي.

ڏاهن جي ذڪر جي سلسلي ۾ جيستائين "اشراقيت" جي ويچارن کي بيان نه ڪيو ويو آهي: تيستائين عقلي فڪر جو باب بنهه اڻپورو آهي. افلاطون جي فلسفي ۽ عيسائي مذهب جي صوفيانه طرز فڪر جي امتزاج سان ئي، هن مڪتبء فڪر وجود ورتو. يا ائين چئجي ته هن فڪر ۾ مذهب ۽ افلاطونيت جي هم آهنگي ۽ مطابقت جي ڪوشش ڪئي وئي آهي: عقليت جي تاريخ ۾ هي مڪتبهء فڪر "حڪمت الاشراق" جي نالي سان مشهور آهي.

---

(۱) "زينو" جو تفصيلي بيان "سقراط" واري بيان ۾ ڏنو ويو آهي. — "ڪاشف"

اشراقيت جو باني ۽ نامياري دانشور "فلاطينوس" آهي. هي مصر جو رهاڪو هو ۽ غالباً ٢٠٤ عيسوي ۾ پيدا ٿيو. هن افلاطون جي نظريي تصوريت ۽ ارسطو جي فلسفي ڪائنات، ٻنهي مان فائدو حاصل ڪيو. ان کان سواءِ هن ايران ۽ هندستان جي قديم مفڪرن ۽ معلمن جي خيالات ۽ نظريات کي پنهنجي فڪري نظام ۾ جذب ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. "فلاطينوس" کان اڳ جي حڪيمن ۽ دانشورن، فنڪاري جي وسيلن تي زياده زور ڏنو هو. پر فلاطينوس فنڪاري جي غائيت تي پنهنجي سڄي توجه کي صرف ڪيو. اهو تخليقي تجربو جو فنڪاري جوائي ٿو، "فلاطينوس" جي خيال ۾ عرفاني تجربي وانگيان مادي دنيا سان نه پر هڪ ماورائي روحاني عالم سان تعلق رکي ٿو:

"فلاطينوس" جو خيال آهي ته خدا ۽ مادو ٻئي حقيقي وجود رکن ٿا. مادو خدا نه آهي. مگر خدا جي ذات مان نڪتل آهي. يعني مادي ۾ الوهيت موجود آهي. جڏهن الهي هستي يا هستيءِ اوليٰ جو پيمانو لبريز ٿي، ڇلڪي پوي ٿو؛ ته اهو ڪائنات جو وجود هوندو آهي. هستي جي غائيت پهرين وري الهي الوهيت يا نفس ڪل ۾ ملي وڃي ٿي: خدا کان هستي جو جيڪو صدور آهي، ان جون ٽي منزلون آهن. ١. روحانيت ٢. حيوانيت ٣. جسمانيت، يعني پهرين روحانيت جو وجود عمل ۾ آيو. جنهن بعد حسيت يا حيوانيت پيدا ٿي. ۽ آخر ۾ جسمانيت جو ظهور ٿيو. جيئن الهه جي صدور جون ٽي منزلون آهن. تيئن وري ذات، خداوندي ۾ حلول جا به ٽي ڏاڪا آهن. ١. حيوانيت يا حسي ادراڪ ٢. عقل يا استدلال ٣. روحانيت يا عارفانه وجدان. يعني جسم پهريائين حس پيدا ڪري ٿو، جو ترقي ڪري عقل ٿئي ٿو. جنهن مان اڳتي هلي روحانيت پيدا ٿئي ٿي. جنهن جي آخري منزل ڪبريا آهي.

جيستائين حسيت ۽ عقليت جو غلبو رهي ٿو، انسان، ذات الهي کان پري هوندو آهي. هن جي اتصال جي منزل "ڪبريا" آهي، جا محسوسات ۽ معقولات ٻنهين کان بالاتر آهي. صرف وجدان يا قوت ملڪهءِ انسان کي ان تائين پهچائي سگهي ٿي: الهيءَ لاهوت جي منزل تائين پهچڻ جا ٽي رستا آهن. جي وجدان مان ئي نڪرن ٿا. ١. فنون لطيفه (بالخصوص موسيقي) ٢. عشق ٣. فلسفه:

اهل فن الهي حقيقت الهيه يا حقيقت ڪبريا کي مادي نظام ۾ ڏسن ٿا. عاشق انساني صورت ۾ ۽ فلسفي حقيقت کي عين حقيقت ڏسي ٿو. هتي اهو ياد رکڻ گهرجي ته اشراقي فلسفي مان قياس ۽ استدلال مراد نٿا وٺن: پر اهن اڏو فلسفي مان مراد اهو "علم حق" آهي. جنون کي صوفياءِ ڪرام "معرفت" چون ٿا. جنهن جو تعلق وحدانيت سان آهي. اشراقين افلاطون جي الهي خيال سان اتفاق ڪيو آهي ته هي عالم محسوسات صرف عڪس آهي، هن عالم تصورات جو، جنهن جو؛ مبداءِ ذات الهي آهي: ان ڪري انسان الهيءَ عڪس کي بيڪار يا بي حقيقت اصليت چئي نٿا سگهون: جنهن حقيقت کي مجاز چئبو وڃي ٿو، اهو دراصل اها ئي آهي. جا

حقيقت جو آئينو آهي، ۽ حقيقت کي سڃاڻڻ جو هڪ ذريعو آهي. جهڙي طرح چيو ويندو آهي ته "المجاز قنطرة الحقيقة" افلاطوني افڪار ۽ خيالات نه صرف پنهنجي دور کي متاثر ڪيو، پر اڳتي هلي اهو فڪر اسلامي تصوف تي اثرانداز ٿيو. جنهن جي جهلڪ اسان کي رومي، ابن العربي شيخ الاشراق شهاب الدين مقتول، ۽ ٻين صوفين ۾ نظر اچي ٿي: ائين نه آهي ته انهن صوفياءِ ڪرام انهن فڪري خيالن کي جيئن جو تيئن بيان ڪيو آهي. پر هنن اڳتي وڌي ان ۾ فڪري تنوع ۽ حسن ۽ حقيقت پيدا ڪري پنهنجا ويچار پيش ڪيا آهن: جو تاريخ تصوف، ۽ فلسفي جو سونهري باب آهي.

تاريخ جي انهن دورن ۾ مختلف مذهبن وجود ورتو، جن ۾ هندومت، ٻڌمت، يهوديت، عيسائيت ۽ اسلام پيش، پيش آهن (١) هندومت جي ڪٽرپڻي خلاف گوتم ٻڌ جي تعليم ڪافي اثر ڪيو. ۽ هن جي تعليم افغانستان، ايران، ڏکڻ هندستان ۽ چين تائين وڃي پهتي. انهن ٻنهين مذهبن جي وچ ۾ ڪيئن گروهه پيدا ٿيا. صابئيت ۽ عيسائيت يوناني افڪار ۽ خيالات جو پوريءَ ريت مقابلو ڪري نه سگهي ۽ مذهب فرد جو شخصي معاملو بڻجي رهجي ويو. عيسائيت جي بنيادي انساني گناهه جي ازلي تصور ۽ ان جي اڳين توڙي پوين گناهن جي ڪفاري جي عيوض حضرت عيسيٰ کي صليب تي چڙهڻ واري واقعي کي گناهه جي ڪفاري جي ادائيگي جو تصور ڏيئي، هڪ طرف قنوطيت جو شڪار ٿي، ته ٻي طرف وري راهبانه زندگي سندس عمل جي قوت کي بيوس ڪري ڇڏيو. حتيٰ ڪ اسلام جو چراغ عرب جي ريگزار ۾ روشن ٿيو. ۽ زندگي جو ڪاروان، جو تصورات ۽ واهمه جو شڪار هو ان کي تاريخ جي اندر نور عطا ٿيو، ۽ انساني عقل جي اک وجدان جي لطيف تصور سان روشناس ٿي. جنهن جي تعليم انسان کي خلق عظيم جي آفاق گير تصور سان روشناس ڪري سچائي ۽ حق جي تعليم ڏني، جا، لقد ڪرمنا بني آدم، اخوت، مساوات، حق السائل، قل العفو، افلا يتدبرون، يعقلون، ۽ يتفڪرون تي مشتمل هئي. اسلام انسانيت کي وحدانيت جو فڪر ڏنو. زندگيءَ جي حقائق ۽ حقن کي بيان ڪيو، ۽ انسان کي ڪائنات ۽ رموزِ ڪائنات جي حقيقت ڄاڻڻ جي دعوت ڏني: ۽ هن کي اعتدال جي راهه ۽ عدل انساني جو سبق ڏنو.

---

(١) هت اسلام کي مذهب جي نالي سان پڙهندڙن جي سهوليت خاطر بيان ڪيو ويو آهي. حالانڪ اسلام مذهب نه پر هڪ دين آهي، هڪ آئيڊيالوجي آهي هڪ نظام فڪر آهي ۽ نظام حيات آهي. مذهب جو لفظ انتهائي تنگ آهي. اسلام جي وسعت ۽ همه گيري هن ڪائنات جي خارجي توڙي داخلي عوامل تي آهي. اسلام انسان جي فڪري تاريخ جو نهايت ئي اهم ۽ وسيع باب آهي. ان تي علمي روشني جي ضرورت آهي. عقلي ارتقا جي تاريخ ۾ اسلام جي فڪر جي حيثيت مهر تصديق جي صورت ۾ آهي. افسوس هن ڳالهه جو آهي ته ان طرف بلڪل گهٽ توجه ڏنو ويو آهي هميشه عقل جي سوچ تي پهرو ويهاريو آهي. جو اسلامي تاريخ ۾ اهو فعل اسلام جي همه گير فڪر جي ابتڙ آهي. جا ڳالهه دانشور ۽ سوچ رکندڙ طبقي لاءِ ويچار جو مقام آهي. اميد ته انهيءَ سلسلي ۾ به پنهنجي ناچيز خيالن کي عرض رکبو. (ڪاشف)

تاريخ جي اسلامي دؤر ۾ انساني عقل ۽ ان جي استدلال جي ڪيفيت هميشه حرڪت ۾ آهي. (جيتوڻيڪ هن جي سوچ تي وقتاً فوقتاً پهري جون ديوارون ڪڙيون پئي ڪيون ويون) اڳئين هلي مصري اوفلاطونيت، يوناني فلسفي جي اثرات، ايراني افڪار، عجمي خيالن اسلامي فڪر و نظر جي پيروئن ۽ دانشورن کي متاثر ڪيو. جن ۾، فارابي، ابن سينا، ابن مسڪويه، الڪندي، ابن باجه، ابن طفيل، ابن رشد وغيره يوناني حڪماءَ جي فلسفي جي اشاعت ۽ تنقيد جو فرض سرانجام ڏنو. يوناني ۽ اوفلاطوني فلسفي ۽ ايراني فڪر جي اثر جي ڪري اسلام جي اندر حقيقت ۽ مشاهدي جو تجرباتي ۽ سائنٽيفڪ پهلو ڪمزور ٿيو ويو. جنهن جو هو داعي هو. ان جو سبب محض عقل ۽ دلائل جي مخالفت هئي. جو ته اسلام کي به صائبيت، هندومت، صيهونيت ۽ عيسائيت وانگيان خالي مذهب تصور ڪيو ويو، ۽ هن کي هڪ فڪري نظام يا آئيڊيالوجي ڪري نه ڄاتو ويو، ۽ اسلامي فڪر جي همه گيريت کي سمجهڻ جي اپٽ ڪوشش ڪانه ڪئي ويئي. هن کي عذاب، ثواب ۽ چند معتقدات تائين محدود رکيو ويو، ۽ ان جي قانون کي رسومات ۾ تبديل ڪيو ويو. قانون فطرت سان انسان جي هم آهنگي ۽ انسان شناسيءَ جي جيڪا تعليم اسلام ڏني ان کي پٺ نظرانداز ڪيو ويو. جنهنڪري تقليد پسنديءَ جو دؤر دورو شروع ٿي ويو. ڪن طرفن کان ان سلسلي ۾ آواز به اٿيو پر ان کي ڪفر ۽ الحاد سان تعبير ڪيو ويو. ابن خلدون، ابن تيميه، غزاليءَ ۽ شاه ولي الله جي ڪوششن پنهنجي دؤر ۾ انساني تاريخ جي رخ موڙڻ جو جيڪو ڪم ڪيو اهو ڪڏهين به وساري نٿو سگهجي.

تاريخ جي اندر پندرهين - سورهين صديءَ جو دور انسان جي تهذيب ۽ تمدن، علم ۽ فن جو انوڻ دور آهي. جنهن يورپ کي هڪ عظيم منزل تي پهچايو ۽ مشرق جيڪو علم ۽ عرفان جو گهر هو، اهو عقل ۽ شعور جي مخالفت سبب فڪري طور اونداهيءَ جي غار ۾ ڌڪيو ويو. صنعتي انقلاب يورپ جي ڪايا پلٽ ڪري ڇڏي: زندگيءَ جا وسائل ۽ طور طريقا بدليا ويا ۽ ضرورتون وڌيڪ ٿينديون ويون، ۽ صنعت و حرفت جتي زندگيءَ جو رخ بدلايو، اتي هن قوت ۽ ضرب جي اون زاوين کي وجود ڏنو، ۽ يورپ جو صنعتي انقلاب مشرقي، افريڪي ۽ امريڪي قومن جي غلاميءَ جو باعث ٿيندو ويو، ۽ اهي ملڪ خام مال جي مارڪيٽ جي صورت ۾ استعمال ٿيندا رهيا. انقلاب فرانس، مارڪسي تعليم ۽ رشين انقلاب جي بعد دنيا جي اندر فڪري طور آزاديءَ جي تحريڪن جنم ورتو، ۽ اهو انسان جو تاريخ اندر غلاميءَ جي اهني اڃري ۾ بند هو. اهو آزاديءَ لاءِ پنهنجي ڪنين کي ڦڙڪائڻ لڳو، ۽ غلاميءَ جي اهڻ بندڻ کي ٽوڙي تاريخ جي اندر نئين انسان کي جنم ڏنو. جو اڄ هرهنڌ استبداد ۽ استعماريت جي خلاف سينو سپر ڪري اڙي رهيو آهي.

اهو سڀ انسان جي فڪر ۽ عقل جي جدوجهد جو رهين منت آهي. جنهن انسان کي تاريخ جي مفقودالاثار دور کان وٺي، پٿر جي جديد دور، زراعتي دور، تمدني دور، صنعتي ۽ سائنسي دور تائين هن جي رهبري ڪئي آهي.

عقلي تاريخ جي مطالعي مان پوريءَ ريت ثابت ٿو ٿئي ته زندگي شعور مان ئي عبارت آهي. هت هن غلط فهمي ۾ پوڻ نه گهرجي ته زندگي کو خارجي ۽ محسوس وجود نٿي رکي. زندگيءَ جو محسوس وجود ڪائنات جو هر مظهر ۽ ان ۾ اهو چرندڙ، ڦرندڙ، سوچيندڙ ۽ سمجهندڙ انسان آهي. جو عقلي تاريخ جي اٽل قانون ۽ ان جي ارتقا جو زنده ثبوت آهي. هت ان جو اصطلاحي معنيٰ ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي، ته جيئن اهو واضح ٿي سگهي ته جيئن انسان جسماني ترقي ڪري پنهنجي اعليٰ مقام تي پهچي اشرف المخلوقات ٿيو آهي. تيئن سندس عقلي قوت به تاريخ جي طويل دؤر مان ترقي ڪري شعور جي منزل تي پهتي آهي. ذڪر ڪيل دانشورن، ڏاهن، ۽ سيانن جي خيالن کي غور سان ڏسبو ته انهن پنهنجي پنهنجي دؤر ۾ اصل مقصد ڏانهن وک وڌائي آهي. هڪ جي قدم بعد ٻئي جو فڪري قدم اڳيرو آهي. خود انبياءِ ڪرام جي تعليم ۾ به اهو عنصر نمايان آهي:

دراصل انسان جو علم الهيءَ شعور جو هڪ پهلو آهي. جو حقيقت جي ته تائين پهچڻ جي ڪوشش ۾ تاريخ جي هر دؤر ۾ مصروف عمل آهي. جنهن ۾ انسان پنهنجي حواس، عقلي قوت ۽ فڪر، مشاهدي ۽ تجربي کان ڪم وٺندي ٻنا اراده اڳتي وڌي رهيا آهيون. جنهن لاءِ انسان جي فڪر جي تاريخ گواهه آهي. جنهن جو پهريون دؤر عقليت جو دؤر هو. جنهن ۾ علم جو معيار ۽ سرچشمو عقل نظر اچي ٿو، ۽ علمي طور اهي نتيجا معتبر آهن. جن جو بنياد عقل تي آهي. ٻيو دور حسيت جو دؤر آهي. جنهن ۾ "ادراڪ بالحواس" علم جو معيار نظر اچي ٿو. ۽ علم جي صحت توڙي عدم صحت جو انحصار حواس ئي آهن. عقلي ارتقا جو ٽيون ڏاڪو خود تنقيد (عقل تي عقلي تنقيد) جو دور آهي. جنهن ۾ عقليت جو طلسم ٽٽي ويو. ۽ حسيت کي جنهن جي موقف تي نظرثاني ڪرڻي پئي. ۽ تنقيد عقل محض اڳتي وڌي شعوري التباسات ۽ وجداني ڪيفيات ڏانهن عقل جي رهبري ڪئي. حواس جي علم جو مدار جتي خارجي حقيقتن تي آهي، اتي اهي قوتون جي الهيءَ ڪيفيت جون محرڪ ۽ ماخذ آهن. انهن جو سرچشمو عقل انساني جي ملڪوتي صفت آهي. جا خود عقل جي انتهائي مقام مان وجود وٺي ٿي: جنهن جي وسيلي هو اڄ، توڙي هاڻي پنهنجي زندگيءَ جي مسئلن کي حل ڪري اڳتي وڌيو رهيو آهي:

عقلي تاريخ جو مطالعو هن ڳالهه کي ظاهر ٿو ڪري ته تاريخ جي مختلف دورن ۾ انسان جي سوچ ۽ فڪر تي ڪئين پابنديون لڳنديون رهيون آهن. ڇو ته انسان جي ذهن جي اها خاصيت رهي آهي ته هو هڪ طرف جدت پسند آهي، ۽ نئين سوچ وسيلي نئين شيءِ پيدا ڪندو رهيو آهي. پر ان سان گڏوگڏ سماجي قوت جو ٻيو پهلو ان جي پوري مخالفت ڪندو آيو آهي. تاريخ جو صحتمند عنصر مخالفت ۽ اضداديت ۾ پنهنجي قوت تسليم ڪرائيندو اڳتي وڌندو ويندو آهي، ۽ اڳتي هلي تجربي ۽ مشاهدي جي بنياد تي سماجي زندگي ۾

لوان فڪر ۽ اوان قدر پيدا ٿيندا آهن، جي لٿين دور جي عصري قوت جو روح هوندا آهن. عقل جي هيڏي جاڪوڙ هوندي به انسان تاريخ جي هر دؤر ۾ ذهني طور توڙي سماجي زندگيءَ ۾ حالات ۽ واقعات جو شڪار رهندو آيو آهي، ۽ اڃا تائين زندگيءَ جي مسئلن جو ميـن جملہ حل نہ ٿي سگهيو آهي، ۽ نہ وري انسان انهن ممڪنات تي قبض تي سگهيو آهي، جي زندگيءَ جي ڪشمڪش ۾ امڪاني صورت جي حيثيت رکن ٿا ۽ حالتن جو رخ متعين ڪن ٿا:

انسان جي سماجي ۽ سائنسي ترقيءَ هڪ طرف انسان کي قمرلشين بنايو آهي، ۽ چنڊ جي پوڙهيءَ جي سٽ ڪتڻ وارو خيال نہ صرف مهمل ثابت ٿيو آهي، پر انسان ان جي ڪثيل سٽ جي ڦوري کي (چنڊ جي ميٽي) ڌرتي واسين جي اڏو آڻي پيش ڪيو آهي، تہ پٽ وٺو پنهنجي اسالت جنهن لاءِ اوهان ڪيترن وهمن ۽ ويچارن جـو هڪ تاجي پيٽو تيار ڪري ڇڏيو هو. اڄ جو انسان پنهنجي ٽڪنالوجي ترقيءَ جي وسيلي اهڙيءَ منزل تي آهي، جتي ان جي ايجاد ڪندڙ شيءَ (ڪمپيوٽر جي عددي حساب، روشنيءَ جي اضافي البتاسات ۽ اشعاع نور جي عديسہ زاويہ ۽ رفتار، ۽ ريڊيائي لهرن جي ذريعي خلا ۾ ڪنٽرول ڪرڻ وغيره) سندس ذهن کي بہ مات ڏيئي ڇڏي آهي. انهن جي انيجن جو تصور بہ انسان وقتي طور ڪري اٿو سگهي: هڪ طرف انسان جي سائنسي ترقي، ان جي افاديت ۽ انسان جي ذهن جو اهو ڪمال آهي، تہ ٻئي طرف اهڙيءَ فن ۽ فڪر جو موجد سماجي زندگي ۾ جنهن انداز سان اظر اچي ٿو، ان کي ڏسي اکين سان ڳوڙها ڳڙي پون ٿا ۽ ذهن تڙ پي اٿي ٿو.

انسان هميشہ کان واقعي طبعاً سهل پسند رهيو آهي. معاملات جـي حل کان پهلوتهي ڪرڻ ۾ سندس ڪو مٽ نہ آهي. پاڻ کي هر ڏوهہ کان بري الذمہ ۽ آزاد ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. دليل ۽ دلائل جا انبار ڪٺي ڪٺا ڪندو آهي. جـا ڳالهہ سواءِ سندس تجاهل عارفانہ جي ٻي ڪا حيثيت نٿي رکي. تاريخ جي اندر هر ڏاهو انسان اهڙيءَ ڪيفيت جو رونئو روئندو ويو آهي:

هيڏي اٿاهہ ترقيءَ ۽ واڌاري هوندي بہ اڃا تائين سندس علم محدود، حلم محدود، فڪر ناپختہ ۽ فن ناقص آهي. اهو اڻپورو اهڙيءَ ڪري آهـي. جو انسان جي عقلي تاريخ ۽ ايجادي قوت، اڃا تائين فطرت جي لبض ۽ ان جي قانون، ڪائنات ۽ انسان جي تعلق ۽ انهن قوتن جي تنزلات ۽ البتاسـات ۽ امڪاني محرڪات تـي پنهنجو تصرف ڪـري نہ سگهي آهي. ان جو سبب اهو آهي، تہ زندگيءَ جو سڀ ماحصل اعتباري ۽ اضافي آهـي. شين جي حقيقي ماهيت تي نہ، پر انهن جي افعال ۽ حرڪات تي، انهن جي مشاهدي ۽ تجربي تي مبني آهي. انسان جـو علم اڃا تائين غايتي ۽ حقيقي منزل کي نـہ پهتو آهي. جو تہ انسان "ڪل يوم هو في شان" جي تصور کي اڃا تائين سمجهي نہ سگهيو آهي. تاريخ جي مختلف دورن ۾ هو پنهنجي داخليت ۽ خارجيت جي چار ۾ محصور رهيو آهي. اڪري ئي مختلف دؤرن ۾ دانشورن

۽ پيغمبرن عقل جي الهي ماخذات، شعوري ڪيفيات ۽ وجداني الہامات ۽ فطري تنزلات جو احساس ئي ڏياريو آهي. ۽ انساني ذهن جي تربيت جي ڪوشش ڪئي آهي. جنهن جو مظهر تاريخ جي مختلف دورن ۾ انسان جي سوچ ۽ زندگيءَ جا تصورات آهن:

زندگيءَ جي مختلف گوشن ۾ انسان جي ترقي ۽ عقل کي حيرت ۾ وجهندڙ سندس ايجادون. انسان جو تهذيب ۽ تمدن سان آراسته هئڻ ۽ مختلف دورن ۾ ذاهن ۽ سياڻن جو عقل ۽ استدلال، مشاهدي ۽ تجربي ذريعي حقيقت جي اظهار ڪرڻ ۽ زندگيءَ جي مقصد ڳولهڻ انسان کي ايارڻ، اهي سڀ سندس احساس وجود جا ڏاڪا آهن. جيئن جيئن الهن ۾ تربيت ۽ حسن پيدا ٿيندو ويندو، تيئن تيئن هو تقويم ڪائنات جون جز بنيون وينديون ۽ انسان علم جي غايتي حقيقت کي ويجهو ٿيندو ويندو، ۽ تقليد جا پردا هڪ هڪ ٿي پري ٿيندا ويندا. علمي صفات جي حيثيت سان انسان جو ذهن اڄا پنهنجي ابتدائي دؤرکي خيرباد ڪري پنهنجي ڪمال ڏانهن وڌي رهيو آهي. هو صحيح علم تڏهن حاصل ڪري سگهندو، جڏهن پنهنجي حقيقت ان جي افعال ۽ محرڪات جو ۽ ڪائنات جي حرڪي ڪيفيات جو سندس ذهن تي انڪشاف ٿي چڪو هوندو ۽ سندس عقل سليم هوندو ۽ مدبرات الامر جي تنزلات ۽ مڪاشفات سان سندس فطرت ۽ وجدان سنواريل هوندو. منجهس خودشناسيءَ جي ڪيفيت هوندي ۽ سندس فطرت زمان ۽ مڪان جي قيد کان آزاد هوندي. هو مجبور ڪائنات نه، پر محيط ڪائنات هوندو. *

هن مقالي لاءِ جن ڪتابن تان استفادو ڪيو ويو آهي. اهي هي آهن:

(۱) تاريخ اقوام عالم، از غلام مرتضيٰ خان. (۲) فلسفهٔ عجم، از: علامہ اقبال، (۳) تاريخ افڪار و سياسيات اسلاميه، از عبدالوحيد خان. (۴) روح عصر، از سيد علي عباس جلالپوري. (۵) حڪماء قديم ڪا فلسفهٔ اخلاق، از بشيراحمد ڊار. (٦) نفسيات واردات روحاني، وليم جيمز ترجمه خليفه عبدالحڪيم. (۷) تاريخ جماليات، از مجنون گورکپوري. (۸) غيب و شهود از اونگٽن ترجمه سيد نذير نيازي. (۹) تشڪيل انسانيت، از بريفالٽ.

• قريشي حامد علي "خانائي" ايم. اي

ادب ۽ ان جي تاريخي حيثيت

دنيا جي ڪنهن به مهذب ۽ متمدن ملڪ جي سڌريل ٻوليءَ ۾ گذريل دور يا زمان حال جي عالمن، اديبن ۽ شاعرن جون لکيتون، خيال، افڪار ۽ نظريا جيڪي نظم خواهه نثر جي ڪتابن ۾ تحرير ٿيل هوندا آهن، تن علمي ۽ ادبي شهپارن کي ان ٻوليءَ جو علم ادب يا ساهت ڪري چئبو آهي. ادب ڪائنات جو علم به آهي ته ان جو عرفان پڻ. ادب علم ۽ تهذيب کي عام ڪري ٿو. مادي ۽ جسماني دنيا ۾ حسن جي تخليق ڪري ٿو ۽ ساڳئي وقت زندگيءَ جي مادي جدليت کي اقتدار اعليٰ سان هم آهنگ ڪري ٿو. ادب فني تجربن جي تشريح ڪندو آهي. ادب ماورائيت جي لاشعوري توجيهه به آهي ۽ تاريخي روايت پرستي ۽ انفراديت جو شعوري امتزاج پڻ آهي. زندگيءَ جو تصور ادب جي نوعيت جي قدر ۽ قيمت کي روشن ڪري ٿو. اهڙيءَ طرح ادب تحليل نفسي ۽ جبلتن جي سهاري هيٺ عمل ۽ زندگيءَ جون دشواريون ۽ ڏکيون منزلون طئي ڪندو پنهنجي اصلي منزل مقصود طرف وڌندو رهندو آهي.

ادب هڪ اهڙو عمل آهي جو پنهنجي هيئت جي لحاظ کان ڇڙوڇڙ خيالن ۽ رجحانن ۾ ربط ۽ قوت پيدا ڪري ٿو. سماجي قدرن ۽ انسان ذات جي فطري خواهشن جي پاڻ ۾ تصادم جي ڪري جڏهين فنڪارن جو ذهن متاثر ٿئي ٿو، تڏهن ان وقت هو انهن خيالن ۽ جذبن کي پنهن تائين پهچائڻ لاءِ ادب جو سهارو وٺي ٿو. اهڙيءَ طرح تخليقي ادب جنم وٺي ٿو ۽ ان کي ادب ۾ وڏو مقام حاصل آهي. ابلاغ يعني ٻين تائين پهچائڻ تخليقي ادب جو هڪ اهم ۽ مکيه جزو آهي ۽ ادب اظهار خيال جو ذريعو آهي. دراصل ادب، هڪ اديب ۽ فنڪار کي احساس جي نمائندگي ڪرائي ٿو ۽ حسن، لطافت ۽ رنگينيءَ جي طاقت عطا ڪري ٿو. اها به حقيقت آهي ته ادب انسان ۾ شائستگي، خيالن ۾ واڌارو، احساسات ۾ نزاڪت، زبان ۾ سلامت ۽ زور پيدا ڪري ٿو. ادب جو اطلاق انهن سڀني لکيتن تي ٿئي ٿو، جيڪي ڪنهن علمي يا ادبي تحقيقن جي بناء تي وجود ۾ آيون هجن ۽ اهي علمي ۽ ادبي ڪتاب پڻ ان ادبي دائري ۾ اچن ٿا، جي پنهنجي فڪر ۽ فن ۾ ناهمي تاثر ٿوري انشاء ۽ اسلوب بيان جي لحاظ کان ادب جا بهترين شهپارا سمجهيا وڃن ٿا.

ادب جي ابتدائي تاريخ متعلق تصديق سان ڪوبہ احوال ملي ڪونہ ٿو سگهي تہ لفظ "ادب" ڪڏهن ۽ ڪهڙي اصولي سان دليا ۾ رواج هيٺ آيو. ان باري ۾ عالمن جا مختلف ۽ جدا جدا اصولي سان رايا ۽ نظريا آهن.

مثلاً مرحوم علامہ آءِ. آءِ قاضي صاحب "ادب" لفظ تي پنهنجو خيال ظاهر ڪندي لکي ٿو: "دب" لفظ جي عربي زبان ۾ معنيٰ آهي "چوپايو" جانور. دابہ بہ انهيءَ اشتقاق منجهان آهي ۽ "دب" (رچ) بہ انهيءَ ساڳئي لفظ سان مناسبت رکي ٿو...... عربي زبان جي قديم محاوري ۾ لفظ "دب" کي آڏو الف ڏيندي "ادب" ڪري "ريڙهين ڏيندڙ کي هند سيکارڻ" جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو ويو آهي ۽ اهو لفظ بلڪل انهيءَ معنيٰ سان اڄ بہ عربي لغات ۾ موجود آهي". (علامہ آءِ-آءِ-قاضي-قومن جو بقا "مهراڻ جون موجون" پاڪستان پبليڪيشن ڪراچي ص ۱۳ ۽ ۱۴).

سنڌ جو پهو عالم ۽ محقق علامہ دائود پوٽو صاحب پنهنجي هڪ مضمون رسالي "نئين زندگيءَ" ۾ لکي ٿو تہ "ادب" ڪنهن جو بہ مشتق نہ آهي ۽ ان جي "دب" سان نسبت ڪنهن بہ طرح جي نہ آهي. لفظ "ادب" دراصل اهڙو لفظ آهي جنهن جي شروعات جي ڪابہ صحيح طرح سان معلومات ميسر ٿي ڪانہ ٿي سگهي".

"ادب" لفظ جو تاريخ جي لحاظ کان بحث ڪندي اگر ان لفظ جي اصليت جي باري ۾ ڌيان ڏجي تہ اهو چڱيءَ طرح سان معلوم ٿيندو تہ هيءُ لفظ نہ سامي زبان جو آهي ۽ نہ وري اهو لفظ عربي شاعريءَ ۾ اسلامي دور کان اڳ جاهليت جي دور ۾ ملي ٿو. ليڪن عربي ادب جي تاريخ جي مطالع سان اهو صاف ظاهر ٿئي ٿو تہ انهيءَ لفظ جا ڪجهہ نشان ۽ اهڃاڻ عربن جي جاهليت واري دور جي شاعريءَ ۾ نظر اچن ٿا. پر اهي بہ گهڻي قدر شڪ ۽ گمان پيدا ڪن ٿا. باوجود ان جي انهيءَ دور جي شاعريءَ ۾ "ادب" لفظ جي قدامت جا ڪجهہ اهڃاڻ ۽ نشان ملن ٿا. ان سلسلي ۾ تاريخ ۾ حيرہ جي بادشاهہ نعمان بن منذر جو هڪ قول ملي ٿو، جو هُنَ ڪسريٰ، ايران جي حاڪم کي هڪ خط ۾ تحرير ڪيو هو جو هن ريت آهي:

وقد اوفدت ايها الملك! ارعطا من العرب لهم فضل في احسابهم و انسابهم و عقولهم و آدابهم.

[ترجمو: اي بادشاهہ! مان عرب جي هڪ گروهہ کي وفد جي صورت ۾ توڏانهن موڪلي رهيو آهيان جي حسب نسب ۾ فضيلت وارا آهن. هي ماڻهو دانشور، صاحب اخلاق ۽ آداب وارا پڻ آهن.] ساڳيءَ طرح پيو بہ هڪ قول انهيءَ سلسلي ۾ ملي ٿو، جيڪو علقہ بن علاثہ ڪسريٰ جي سامهون چيو هو.

"فليس من حضرك منا بالافضل ممن غرب عندك بل لوقسمت كل رجل منهم و علمت منهم ماعلمنا لوجدت لـه في آبائه الدادا و كفاء الي الفضل منسوب و بالشرف و السئودَ‌ع موصوف و بالرئي الفاضل و الآداب معروف."

[ترجمو: اسان ماڻهو جيڪي تو وٽ آيا آهيون اهن ڪي اهن ماڻهن تي فضيلت حاصل نہ آهي جيڪي نہ آيا آهن. اگر تون اهن جو پاڻ ۾ موازنو ڪرين ۽ جيترو اسان کي اهن جي باري ۾ علم آهي، ايترو تون بہ ڄاڻين ٿو. تون اسان جو همسر مرتبو حاصل ڪندين ۽ هو سڀ صاحب، فضل، شرف، سياست، صائب راءِ ۽ ادب سان سينگاريل آهن(١).

اهي سڀئي بيان ڪيل قول ۽ روايتون اهڙيون آهن جن تي هر وقت ايترو اعتماد ڪري نٿو سگهجي. ممڪن آهي تہ اهي قول ۽ روايتون گهڙيون ويون هجن، پر ان هوندي بہ انهن روايتن ۾ جاهلي عربن جي تصور، تو ڙي ادبي، سياسي، اجتماعي لحاظ کان زندگيءَ جي هر شعبي جي جهلڪ نظر اچي ٿي. ساڳئي وقت اهن روايتن مان ايترو بہ ظاهر ٿئي ٿو تہ "ادب" لفظ نج عربي زبان جو لفظ آهي ۽ ٻين ڌارين ٻولين مان اچي عربي زبان ۾ داخل نہ ٿيو آهي. "ادب" لفظ جو عربي هجڻ انهيءَ مان بہ ثابت ٿئي ٿو جو عربي زبان ۾ ڪيترا اهڙا لفظ آهن، جي حرف ماده ۾ ادب سان مناسبت رکن ٿا ۽ صوتي اعتبار کان اهي قريب المخرج اچار ۾ هڪٻئي جي ويجهو، ۽ قريب المعنيٰ ۽ هڪٻئي جي ويجهو آهن. مثلا بَدَ ا ـ اَبِّدَ ـ داب وغيره. اهي لفظ اڪثر جنسي معنيٰ ۾ سڀئي مشترڪ آهن، ڇاڪاڻ تہ سندن تعلق ۽ مفهوم سڀ ۾ ساڳيو ظاهر ٿئي ٿو.

جرجي زيدان ۽ زيات جهڙن محققن جو ورو هيءُ رايو آهي تہ هي لفظ عربي ۽ سامي ٻولين جي سُميري زبان مان اڪتل آهي. ڇاڪاڻ تہ سندن راءِ ۾ اهي سموريون سامي قومون ڏکڻ عراق ۾ آباد هيون. سُميري ٻوليءَ ۾ انهيءَ لفظ جو مفهوم "السان" هو. سامي ٻولين ۾ هيءُ لفظ اڳتي هلي ادب مان "آدم" ۽ ان مان بدلجي "آدم" ٿي پيو. ليڪن عربن انهيءَ لفظ کي ساڳيءَ حالت ۾ قائم رکيو. ڇالاءِ تہ عرب گهڻو ڪري صحرائي زندگي بسر ڪندا هئا، انهيءَ ڪري سندن لفظ ٻين ڌارين ٻولين سان خلط ملط ٿي نہ سگهيا. عربن ان لفظن کي "آدميت" يا "انسانيت" جي معنيٰ ۾ ڪتب آندو.

قريش قبيلي جي زبان، اسلام جي سياسي، سماجي ۽ مذهبي زبان آهي، انهيءَ ڪري قريش زبان عرب جي ٻين قبائلي زبانن کي پڻ ڪافي متاثر ڪيو. قرآن شريف پڻ انهيءَ زبان ۽ لهجي ۾ نازل ٿيو. ادب جي معنيٰ تهذيب ۽ تاديب جي مفهوم ۾ ورتي وڃي ٿي. اگرچ ادب لفظ ڪليءَ طرح سان قرآن پاڪ ۾ نہ آيو آهي تہ بہ سندس معنوي وجود ڪلام پاڪ ۾ ضرور ملي ٿو. قرآن شريف معلم الاخلاق آهي. تهذيب نفس ۽ اخلاق جو مبلغ آهي. انهيءَ لحاظ کان قرآن مجيد ۾ بلاغت يعني ادب جو لفظي مفهوم ۽ تهذيب اخلاق جي تعليم يعني ادب جو معنوي مفهوم موجود آهي. حضرت رسول ڪريم صلي الله عليه وسلم جن ۽ سندن اصحاب ڪبارن جي قولن مان پڻ ادب لفظ جو ڪجهہ پتو پوي ٿو. هڪ مشهور حديث آهي تہ:

---

(١) ابن عبدربہ ـ العقد الفريد: ج اول، ص ١٢٨.

"ادبني ربي فاحسن تاديبي" يعني منهنجي پروردگار منهنجي تربيت ڪئي ۽ تمام خوبيءَ سان ڪئي."

حضرت عبدالله بن مسعود جي هڪ روايت آهي تہ رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي تہ:

"ان هذالقرآن مادبة الله في الارض فتعلموا من مادبته"

يعني تہ "بيشڪ قرآن شريف هن دنيا ۾ خوان الاهي آهي، انهيءَ خوان مان توهين ماڻهو استفادہ ڪريو". هتي مادبہ مان مراد بطور تشبيهہ جي اسم مڪان آهي.

حضرت علي رضي الله تعاليٰ عنه جي هڪ روايت آهي تہ:

"اما اخوالنا بني امية فقادة ادبة" يعني اسان جا ڏاڏا بني اميہ دسترخوان وارا اڳواڻ آهن"

انهيءَ روايت ۾ آدبہ، آداب جو جمع آهي، جيئن ڪاتب جو جمع ڪتبہ آهي. آ آداب انهي شخص کي چئبو آهي جو دسترخوان تي دعوت لاءِ سڏ ڪري، ماد بہ انهيءَ ڪاڌي کي چولدا آهن جيڪو ڪنهن خاص دعوت لاءِ تيار ڪيو وڃي. انهيءَ مان اهو اتيجو اڪتو تہ انهيءَ لفظ جي اصل معنيٰ "ڪاڌو" آهي. جيئن بعض ڪيترن عالمن لغت جي اعتبار کان ان جي معنيٰ اها ڪئي آهي. انهيءَ مٿين سموري بحث جو مطلب اهو آهي تہ لفظ "ادب" رسول ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جي زماني خواہ خلفاءِ راشدين جي دور کان ۽ اڳ ايام جاهليت ۾ بہ مروج هو.

هاڻي اسان ادب جي لغوي معنيٰ تي اچون ٿا. 'ادب' جي لغوي معنيٰ دعوت وليمہ آهي ۽ ان جي اصطلاحي معنيٰ تهذيب نفس جي دعوت آهي. جيئن تہ هي لفظ عهد جاهليت ۽ پيغمبر اسلام صلي الله عليه وسلم جي دور ۾ دعوت، تهذيب ۽ تربيت جي مفهوم ۾ استعمال ٿي تو. تنهنڪري هيءُ لفظ منقول آهي ۽ مرتجل نہ آهي. لسان‌العرب ۾ ادب جي لغوي معنيٰ ڪاڌي جي دعوت تي سڏڻ آهي، يعني اهو ڪاڌو جنهن ڏانهن ماڻهن کي سڏيو وڃي تو. ان کي مدعاة ۽ مادبتہ ڪري سڏيو آهي. اهو علم ادب جنهن مان اديب، متادب ٿئي تو، انهيءَ کي ادب انهيءَ ڪري سڏيو وڃي تو، جو هو عام ماڻهن کي چڱائيءَ ۽ ڀلائيءَ طرف سڏ ڪري تو ۽ برابن ۽ خرابين کان روڪي تو.

المحيط ۾ ادَبُ (متحرڪ الاوسط) جي معنيٰ لطافت طبع ۽ خوش اطواريءَ جي آهي. ادّبہ: علمہ - سيکاريو. تادّبَ بہ - سکيو. الادب (سڪون العين) جي معنيٰ آهي تعجب ۽ پسنديدگي ۽ ادب البحر جي معنيٰ آهي زيادهہ پاڻي وغيرہ. ان مان اهو صاف ظاهر ٿئي تو تہ لغوي ۽ استعمال ۾ آيل معنيٰ ۾ جنسي اشتراڪ آهي، ڇاڪاڻ تہ ادب چڱاين ۽ ڀُراين جي طرف ڀڙهندڙن جو توجہ ڇڪائي تو. انهيءَ کان سواءِ لفظ ادب جي اشتقاق جو ٻئ هيءُ هڪ دلچسپ پهلو آهي، جنهن کي اٽليءَ جو مشهور مستشرق ڪارلولا لينو (المتوفي ۱۹۳۸ع) هن ريت بيان ڪري تو: "ادب، داب مان اڪتو آهي جنهن جي معنيٰ آهي عادت. هيءُ لفظ

مفرد مان نہ ٺهيو آهي، بلڪ جمع مان مشتق آهي. دأب جو جمع اداب هو جو قلب مڪاني ڪري، 'آداب' ٿي ويو. جهڙيءَ طرح سان بئر ۽ رئم جو جمع ابآر ۽ آرآم هو ۽ اهي پڻ قلب مڪاني جي ڪري آبار ۽ آرام ٿي ويا." ساڳيو پروفيسر نالينو اڳتي لکي ٿو: "داب جو جمع آداب جو استعمال اهڙيءَ طرح سان ٿيو جو عرب ان جي اصليت کي بہ وساري ويٺا، ۽ ڪين اهو بہ ياد نہ رهيو تہ اهو قلب مڪاني ٿيو آهي. ڪين انهيءَ جو خيال رهيو تہ هيءُ لفظ جمع آهي ۽ ان ۾ قلب مڪاني نہ ٿيو آهي. الهن ان جو مفرد داب جي بجاءِ ادب سمجهيو. داب جو استعمال عادت جي معنيٰ ۾ بہ ٿيڻ لڳو، جو پوءِ وري ان قديم طبعي معنيٰ ۾ پڻ جدا جدا معنائن ۾ پڻ ڪتب اچڻ لڳو." (١)

لفظ ادب جي اصل تاريخ بني‌اميہ جي دور کان شروع ٿئي ٿي. هيءُ لفظ باقاعدي بنواميہ جي زماني ۾ رائج ۽ شايع ٿيو. انهيءَ زماني ۾ هن لفظ جو استعمال سڀ کان پهريائين تعليم ۽ تربيت جي معنيٰ ۾ ٿيو. بني‌اميہ جي دور ۾ استادن جي هڪ اهڙي جماعت هئي جيڪا اميرن جي ٻارن کي تعليم ۽ تربيت ڏيڻ تي مامور هئي. انهيءَ ٽوليءَ ۽ شاعرن جي راوين ۽ تاريخي واقعن جي بيان ڪندڙن کي "مؤدب" چيو ويندو هو. انهيءَ جماعت ۾ ڪيترائي "مؤدبين" مشهور ٿي گذريا آهن. (٢)

ازالسواءِ انهيءَ دور جي پڻ بہ ڪيترين تحريرن ۾ جاءِ بجاءِ لفظ "ادب" جو استعمال ٿيڻ معلوم ٿئي ٿو. زياد بن ابيہ پنهنجي هڪ خطبي التبراء ۾ چيو ٿو: "توهين پنهنجن امامن لاءِ خدا کان ليڪ رحمتي ۽ خير جي دعا گهرو چاڪاڻ تہ هو توهان جو انتظام ڪرڻ وارا ۽ ادب سيکارڻ وارا آهن. خدا جو قسم مان توهان کي ان طرز مان ادب جي سواءِ ادب سيکاريندس ورنہ تہ توهين پنهنجي روش کي درست ڪريو. (٣)

---

(١) تاريخ ادب‌العرب. تاليف ڪارلو نالينو ص ١١.

(٢) شخصي حڪومتن واري دور ۾ وقت جي خليفن ۽ اميرن جي ٻارن کي سندن گهر تي وڃي تعليم ڏيڻ جو رواج هو. عام رواجي تعليم سان گڏ تاريخ، ادب، شعر ۽ اخلاق وغيره جي بہ تعليم ڏني ويندي هئي. انهن معلمن کي "مودب" ڪري چوندا هئا. مودب اڪثر علم‌الانسان، تاريخ، ثقافت، شعر ۽ ادب تي وڏو عبور رکندا هئا. مودب جي لقب سان تاريخ اسلام ۾ ڪافي مشهور عالم ٿي گذريا آهن. (وڌيڪ تفصيل لاءِ ڏسو راقم‌الحروف جو مضمون "اسلام ۾ عالمن جا لقب ۽ خطاب" رسالو مهراڻ شمارو نمبر ٣ سال ١٩٧٠ع ص ١٢٧.)

(٣) التبراء ان خطبي کي چوندا آهن جنهن جي شروع ۾ الله تعاليٰ جو حمد بيان نہ هجي. تبر جي معنيٰ آهي بچ ڪٽيل، لاولد ۽ جنهن خطبي ۾ قرآن‌ڪريم جون آيتون نہ آيل هجن ان کي "شوهاء" چوندا آهن. شوهاء جي لغوي معنيٰ آهي بدصورت عورت.

بني‌اميه جي شخصي دور حڪومت ۾ اهيءَ لفظ جو اطلاق ان قسم جي علمن تي ٿيڻ لڳو، جن جو مذهب ۽ دينيات جي ڳالهين سان ڪوبه واسطو ڪونه هوندو هو. جيئن شعر، ڪهاڻي، انساب، ايام عرب، اخبار ۽ احوال، شرافت ۽ حسن اخلاق وغيره جهڙا موضوع، اهي جڏهين لغت مرتب ٿي تڏهن ان ڪان سواءِ مذهبي ۽ ديني علم به ادب جي دائري ۾ داخل ٿيا.

اهڙيءَ طرح لفظ ادب جو ماده اشتقاق، قريش جي زماني ۾ نٿو ملي ۽ نه وري عبراني ۽ سرياني زبان ۾ ئي ملي ٿو. ممڪن ٿي سگهي ٿو ته هيءُ لفظ بني‌اميه جي دور ۾ قريش جي زبان ۾ ڪنهن اهڙي عربي زبان مان منتقل ٿي آيو هجي جو اڄ اها زبان خود ختم ٿي چڪي هجي، "لسان‌العرب" وارو ادب جي ماده تي بحث ڪندي لکي ٿو.

"الادب ادبان: ادب‌النفس و ادب‌الدرس"

يعني: "حقيقت ۾ ادب ٻن شين جو نالو آهي هڪ تهذيب نفسي ۽ ٻيو نظم ۽ نثر جي تعليم". تهذيب نفسي ۾ برد باريءَ، عالي‌ظرفيءَ، شجاعت ۽ سچائي جهڙين خوبين جي پيدا ڪرڻ جي تلقين ڪيل هوندي آهي. اهيءَ ڪري ئي هڪ عرب مصنف عبدالله ابن مقفع (۱۴۲هه) پنهنجي ڪتاب جو نالو "الادب الصغير وَ الادب الڪبير" رکيو. ادب جي ٻي معنيٰ تعليم آهي، جنهن جو تعلق شعر ۽ نثر سان آهي. پهرينءَ صديءَ هجريءَ کان وٺي هن موجوده دور تائين ماده ادب انهن ٻنهي معنائن تي دلالت ڪري ٿو. خليفي عبدالملڪ بن مروان هڪ ڀيري پنهنجي شهزادن جي مودب کي مخاطب ٿي چيو هو ته "هنن کي شعر جي تعليم به ڏيو ته ان جي لعمت کان شرف حاصل ڪن ۽ بهادر ۽ دلير ٿين. (۱) هتي تاديب جي معنيٰ تعليم، تهذيب يا درست ڪرڻ جي آهي. خليفي عمر بن عبدالعزيز پنهنجي مودب کان پڇيو ته "جڏهن توهين مون کي تعليم ڏيڻ ايندا هئا، تڏهن آءٌ توهان سان ڪهڙي اموالي سان پيش ايندو هوس. ان تي مودب جواب ڏنو ته توهين نهايت بهترين اموالي ۾ منهنجي اطاعت ڪندا هئا. اهيءَ تي عمر بن عبدالعزيز فرمايو ته پوءِ هاڻي توهان لاءِ به اهو ضروري آهي ته ان طرح سان توهين منهنجي اطاعت ڪريو". (۲)

بني‌اميه جي دور ۾ اهڙيءَ طرح سان اديب يا مودب، شاعر ۽ انشاءِڪار جي وچ ۾ فرق قائم ٿيو. جيڪو شخص ادب ۽ ان جي هر پهلوءَ تي پورو پورو عبور رکندو هو ان کي اديب ڪري سڏيو ويندو هو ۽ جنهن جو رجحان شاعريءَ طرف مائل هوندو هو، ان کي شاعر چوندا هئا ۽ نثر تي دسترس رکندڙ صاحب کي انشاءِڪار چوندا هئا.

---

(۱) نقدالنثر ص ۷۰.

(۲) عيون‌الاخبار ج اول ص ۳۰۱ طبع مصر سن ۱۳۴۳هه.

ٻيءَ صدي هجريءَ جي پهرئين اڌ ۾ جڏهن عربي علمن، لغت، نحو ۽ صرف جي سلسلي ۾ ڏاڍي ترقي ڪئي، تڏهين انهن جي لالن ۽ اصطلاحن ۾ پڻ تبديلي آئي، تڏهن اهڙيءَ قسم جو علم "ادبي تعليم" ۾ داخل ٿيو. اهڙيءَ زماني ۾ ڊار تعليم جو مفهوم تمام وسيع ٿي ويو. لفظ ادب جو اطلاق نظم ۽ نثر، انساب، اخبار ۽ احوال، لغت، صرف نحو ۽ اقه تي ٿيڻ لڳو، ليڪن اها حالت ڪجهه وقت تائين هلي نه سگهي، ڇاڪاڻ ته عباسي حڪومت جي دور ۾ زندگيءَ جي هر شعبي ۾ ڦيرو آيو ۽ ثقافتي سرگرمين ۾ پڻ انقلاب آيو. عباسي تمدن سان گڏوگڏ عربي علمن ۾ اهڙي قوت ۽ طاقت پيدا ٿي جنهن ادب جي ماده کي تمام گهڻو متاثر ڪيو.

ٽين صديءَ هجريءَ ۾ ادب وري پنهنجي اهڙيءَ اصلي مفهوم جي طرف موٽ کاڌي، جيڪو پهرينءَ صدي هجريءَ ۾ هو. البت هن دور ۾ وڌيڪ اضافو اهو ٿيو جو ادب ۾ فني اثر ۽ ادبي تنقيد جو عنصر داخل ٿيو. هن دور ۾ اعليٰ قسم جو بهترين ادب تصنيف ٿيو. جاحظ (المتوفي ٢٥٥هه) ابن قتيبه (المتوفي سن ٢٧٦هه) المبرد (المتوفي سن ٢٨٥هه) عربي ادب جا وڏا بلندپايي جا اديب ٿي گذريا آهن (١) هن دور ۾ ادبي تنقيد جو سڀ کان گهڻو اضافو ٿيو ۽ صحتمند ادب چٽ‌جي چاڙهجي عربي زبان جو زيور بڻيو.

انهيءَ زماني ۾ لفظ ادب جي تهذيب نفس جي معنيٰ ۾ ڪافي وسعت پيدا ڪئي ۽ اهڙيءَ موضوع تي ڪافي ڪتاب تصنيف ڪيا ويا. امام ابو يوسف (المتوفي سن ١٨٠هه) جو ڪتاب "ادب‌القاضي"، ابن قتيبه جو شاهڪار "ادب القرأة"، ابوالعباس سرخي (المتوفي سن ٢٧٦هه) جو "ادب‌النفس" ۽ ڪشاجم‌الشاعر (المتوفي سن ٢٥٠هه) جو ڪتاب "ادب‌النديم" اهڙيءَ سلسلي جا اهم ڪتاب آهن. امام بخاري (المتوفي سن ٢٥٦هه) جي صحيح بخاريءَ جو "باب‌الادب" ۽ حماسه ابي تمام (المتوفي ٢٣١هه) جو "باب‌الادب" به اهڙيءَ ساڳي سلسلي جون اهم ڪڙيون آهن. محمد بن سلام‌الجمحي (المتوفي سن ٢٣١هه) جو مشهور ڪتاب "طبقات الشعراءالجاهليين و الاسلاميين" ابوالحسن‌الماوردي (المتوفي ٤٥٠هه) جو ڪتاب "ادب الدنيا و الدين" ۽ نيشاپوريءَ (المتوفي سن ٤٥٤هه) جو ڪتاب "آداب‌الصوفيه" ۽ "آداب البحث و المناظره" پڻ اهڙيءَ ضمن ۾ اهم حيثيت رکن ٿا.

جاحظ ڪيترين جاين تي لفظ ادب جو استعمال ادب جي معنيٰ ۾ ڪيو آهي. هو لکي ٿو ته "عتبه بن ابي‌سفيان پنهنجي پٽ جي مؤدب کي چيو ته پهرين ڳالهه جيڪا منهنجي پٽ کي پڙهائين، اها تنهنجي نفس جي خود اصلاح هجي... کيس ادب سيکارڻ ۾ زيادتي ڪر ته آءٌ وري توسان حسن سلوڪ ۾ زيادتي ڪندس. انشاءالله تعاليٰ" (٢)

---

(١) جاحظ جو ڪتاب البيان و التبيين، ابن قتيبه جو ڪتاب الشعر و الشعراء ۽ ڪامل وغيره عربي ادب جا وڏا علمي شهه‌پارا آهن.

(٢) البيان و التبيين ج ٢ ص ٥٧.

چوٿين صدي هجريءَ ۾ لغت، نحو ۽ صرف، ادب کان جدا ٿي ويا ۽ نقد، بلاغت ۽ بديع ادب ۾ شامل رهيا. خالص قسم جي ادب ۽ تنقيد ۽ فني لڪتہ لگاھہ کان ڪافي بحث مباحثا ٿيا. هن دور جي اديبن ۽ عالمن ۾ ڪافي مخالفتون ۽ موافقتون رهيون ۽ انهن تنقيدن سبان ادب کي ڪافي فائدو پهتو. هن زماني ۾ بحتري (متوفي سن ٢٨٤هہ) ۽ ابو تمام (متوفي سن ٢٣١هہ) جي ادبي لوڪ جهوڪ سبان فائدو رسيو. آمدي (المتوفي سن ٢٣١هہ) ۽ ابوالحسن جرجاني (المتوفي سن ٣٩٢هہ) انهن ادبي معرڪن کان متاثر ٿي ڪتاب تصنيف ڪيا ۽ ان طرح سان تنقيد جي فن، هڪ مستقل حيثيت اختيار ڪئي ۽ ان جو شمار ادبي فن ۾ ٿيڻ لڳو.

اهيءَ چوٿين صدي هجريءَ ۾ جن ڪتابن فن لقد کي فروغ ڏلو ۽ ان کي هڪ مستقل فن جو درجو ڏلو ان سلسلي ۾ قدامہ ابن جعفر (المتوفي سن ٣١٠هہ) جو "نقد الشعر" ۽ "لقد النثر" مشهور ڪتاب آهن. قدامہ سڀ کان پهريائين عربي نقد جي اصولن کي رائج ڪيو. ان کان پوءِ ابوبلال العسڪري (المتوفي ٣٩٥هہ) "الضاعتين" ۾ ۽ ابن رشيق القيروالي (المتوفي سن ٤٥٦هہ) "ڪتاب العمدة" ۾ قدامہ جي اصولن جي پيروي ڪئي. انهن ڪتابن ۾ مصنفن شعر ۽ اثر تي ڪافي بحث ڪيو آهي ۽ انهن خوبين جي نشاندهي ڪئي آهي ۽ جن سان ان ۾ ڪافي اضافو ٿيو. انهن ڪتابن ۾ فني تجزيي کان سواءِ تنقيدي بحث بہ ڪيل آهي.

اڳتي هلي فن نقد، علم بلاغت جي ضمن ۾ مستقل فن جي شڪل اختيار ڪئي. شيخ عبدالقادر جرجاني (المتوفي سن ٤٧١هہ) پنهنجي ڪتابن "دلائل الاعجاز" ۽ "اسرارالبلاغت" ۾ ان تي ڪافي ڪجھہ لکيو آهي.

پنجين صدي هجريءَ جي خاتمي تائين اهم ادبي علمن، مستقل علمن جي حيثيت اختيار ڪئي. اهيءَ ڳري زيادت لکيو آهي تہ 'اخوان الصفا' جي زماني کان پوءِ لفظ ادب جو اطلاق، صنعت ۽ حرفت جي سڀني فنن ۽ تمام غير شرعي علمن تي لہ رهيو، ليڪن عربي زبان جا علم جهڙوڪ معاني، بيان، صرف ۽ نحو، ان جي دائري ۾ رهيا، مگر ان قسم جي ڪاھہ تجديد نہ ڪئي ويئي. (١) هن صديءَ جي عالمن ۾ هڪ اهڙوگروھہ پيدا ٿيو، جن پئي دؤر کان وڌيڪ انهن ادبي علمن تي زياده توجھہ ڏلو، جي ادبي ثقافت جي تعمير ڪن ٿا.

هاڻي هيءُ مسئلو بحث هيٺ اچي ٿو تہ ادبي علمن سان مقصد ڪهڙو آهي؟ اهي ڪهڙا علم آهن جي ادب جي تعريف ۾ شامل ٿين ٿا؟ ان سلسلي ۾ عالمن ۾ وڏو اختلاف آهي. قديم دؤر کان وٺي هن جديد زماني تائين عالمن ادبي علمن جي باري ۾ وڏو حصو ورتو آهي. زمخشري (متوفي سن ٥٣٨هہ) جي لزديڪ علم جا ٻارهن قسم آهن. سڪاڪي (متوفي سن ٦٢٦هہ) مفتاح العلوم، ياقوت حموي (متوفي سن ٦٢٦هہ) معجم الادباء، ۽ شريف جرجاني (متوفي سن ٨١٦هہ) مقدمہ شرح المفتاح ۾ انهن علمي ۽ ادبي علمن تي ڪافي وضاحت سان

---

(١) اصول الادب ص ١١.

بحث ڪيو آهي. انهيءَ باري ۾ سڀ کان وڌيڪ ابن خلدون (سن ٨٠٨هه) جي راءِ وڌيڪ اهميت واري معلوم ٿئي ٿي. علامه ابن خلدون پنهنجي مقدمي ۾ هڪ خاص فصل "في علوم اللسان العربي" جي عنوان سان لکيو آهي. هن ان ۾ علم بلاغت، بيان، لغت، نحو ۽ ادب تي بحث ڪيو آهي ۽ ادب کي هڪ مستقل علم جي حيثيت سان تسليم ڪيو اٿس ۽ ان کي نحو، لغت، معاني، بيان ۽ بديع جو حريف قرار ڏنو اٿس. حيرت ان ڳالهه جي آهي ته ابن خلدون ادب کي علم ته مڃي ٿو، ليڪن ان جي موضوعن کي بيان ڪو نه ڪري. جيئن پاڻ لکي ٿو ته "ادب جو ڪو به موضوع نه آهي جنهن متعلق بحث ڪيو وڃي." اهل زبان جي نزديڪ ادب جو مقصد هي آهي ته نثر ۽ نظم ذريعي پنهنجي ما في الضمير جو اظهار عرب جي اسلوب ۽ طريقن تي ڪيو وڃي(١). علامه ابن خلدون جي اها راءِ منفرد حيثيت رکي ٿي ۽ پاڻ ادب کي علم لسانيءَ جو هڪ علم سمجهي ٿو. اصل ۾ ادب ڪوئي علم نه آهي بلڪ هڪ علامتي فن آهي جو هڪ اديب کان ظاهر ٿئي ٿو.

جيڪڏهن غور سان ڏٺو وڃي ته ادب جو به هڪ خاص موضوع آهي، اهو آهي طبعيت يا نطرت، طبعيت يا فطرت مان مراد واردات (داخليت) ۽ تاثرات (خارجيت) آهي، جن سان انسان جو هن مادي دنيا ۾ واسطو پوي ٿو. جڏهن ته انسان خارجي حقيقتن جو مظهر آهي ۽ طبعيت داخلي ڪيفيات جو مظهر آهي، ۽ ان تي تنقيد ۽ تبصرو ڪرڻ انساني تقاضا آهي. ٻاهرين يا اندرين عوامل جي ترجماني جو نالو طبعيت يا فطرت آهي. دراصل اهوئي ادب جو موضوع آهي. داخليت ۽ خارجيت ۾ فرق آهي. اهو هيءُ آهي ته شين يا محرڪات حسيه جو تعلق انسان جي ظاهري حواسن سان آهي ۽ وجدان سان نه آهي. انسان خارجي زندگيءَ ۾ ان تي تجربا ڪري ٿو ۽ انهن احساسن کي پنهنجي وجداني تاثرات يا وجدان کان الڳ رکندو آهي. ان جي برعڪس باطني شين جا اهي تجربا، ضابطا، قاعدا ۽ قانون جا پابند نه آهن. اندروني احساسات بدلبا رهندا آهن، انهن جو واسطو انساني طبيعت ۽ وجداني تاثرات سان رهي ٿو. اڄ جنهن شئي کي ڏسي خوشي ٿئي ٿي، ٿي سگهي ٿو ته اڳتي هلي ان شئي مان اهڙو لطف نه اچي. ان مان ظاهر آهي ته داخليت ۾ هميشه تبديلي ايندي رهي ٿي.

ادب جي تعريف ڪندي ابن خلدون عالمن لاءِ اڳتي لکي ٿو ته "جڏهن انهن هن فن جي تعريف ڪرڻ گهري ته چيو ته ادب نالو آهي شعرن ۽ ادبي تاريخ جي حفظ ۽ هر علم مان ٿوري ٿوري حصي حاصل ڪرڻ جو ۽ هو علم مان مراد لساني يا شرعي علم وٺن ٿا(٢). هت ابن خلدون ادب کي فن تسليم ڪيو آهي، اهڙيءَ ريت مٿي بيان ۾ ادب کي علم سان تعبير ڪيو اٿس. ان مان ظاهر آهي ته سندس نظريي ۾ ادب، علم به آهي ته فن پڻ(٣).

---

(١) مقدمه ابن خلدون ص ٣١٧ مطبع مصر. (٢) مقدمه ابن خلدون ص ٣١٧ مطبع مصر.
(٣) آءٌ پنهنجي پياري دوست جناب مولانا عبدالصمد صاحب جو شڪرگذار آهيان جنهن هن ڪم ۾ منهنجي ڪافي رهنمائي ڪئي آهي ۽ ڪيترن ناياب ڪتابن کان پڻ نوازيو.

• خواب حيدرآبادي

اسلوب جو اهڃاڻ

اسلوب اهو معيار آهي، جنهن سان فنڪار جي شخصيت جو پورو ۽ پختو اندازو لڳائي ٿو سگهجي. هر ڪو فن تجربن سان ڦٽي ٿو، جيڪو شعور جو لباس پهري دل ۽ دماغ ۾ وسي ٿو ۽ لفظن ۾ رچي ٿو.

ڪوبہ فنڪار ڪوڙي يا شعوري ڪوشش جي مدد سان پنهنجي اسلوب کي پنهنجي شخصيت جي خط ۽ خال ۾ جذب ڪري سگهي ٿو، جنهن کي ڪو روڪڻ جي ڪوشش ڪندو تہ هڪ وڏو خال پيدا ٿي پوندو ۽ اهو جڻ هٽرادو ۽ ڪوڙيل نظر پيو ايندو.

مثال طور ملٽن جي شخصيت ۽ سندس اسلوب 'هڪ وڃايل جنت' ۾ نمايان نظر ايندو. اڄ ڏينهن تائين ڪنهن کي جرئت ڪانہ ٿي سگهي آهي، جو پنهنجي خداداد فن کي ملٽن جي اسلوب ۾ پيش ڪري سگهي.

ڪيٽس، پنهنجي نظم هائپيرين ۾ گهڻي ڪوشش ڪرڻ بعد بہ ملٽن جي اسلوب پيدا ڪرڻ ۾ ڪامياب ڪونہ ٿي سگهيو. ان طرح غالب پڻ انيس جي رنگ ۾ لکي نہ سگهيو. مرزا غالب ۾ اهو مذهبي جوش نہ هو جهڙو انيس جي مرثيہ نگاريءَ ۾ هو، تنهن مان معلوم ٿيو تہ هڪ فنڪار ٻئي فنڪار جي اسلوب کي صحيح معنيٰ ۾ پنهنجو اسلوب بڻائي نٿو سگهي.

شيڪسپيئر جي مقابلي ۾ دنيا ۾ ڪوبہ وڏي ۾ وڏو فنڪار سندس جهڙا ڊراما لکي نہ سگهيو.

فن ۽ ادب انساني ذهن جي تخليق آهي، جيڪو سڀ کان اول انسان جي ذهن ۾ هڪ تاثر جي صورت ۾ جنم وٺي اسري ٿو، پهرين ننڍي ٻوٽي جي شڪل ۾، پوءِ وڌندي ويجهندي وڏي ٻوٽي جي صورت اختيار ڪري هاڻ لڳي ٿو. جيڪڏهن فنڪار جي تاثر ۾ خلوص ۽ نيڪ نيتي آهي تہ پوءِ سندس تاڃي پيٽي ۾ هڪ رنگارنگ هستي نمودار ۽ آشڪار ٿي پوي ٿي.

ڪنهن بہ فنڪار جي اسلوب جي ڇاڻ تيسين نہ ٿي سگهندي آهي، جيسين سندس معاشرتي لاڙي توڙي سندس زندگيءَ ۽ ماحول جي پس منظر جو جائزو نہ ٿو وٺي سگهجي.

سر سيد جي تخليقات کي وٺو: ١٨٥٧ع جي جنگ آزادي، دهليءَ جي معاشرتي تاريخ، مذهبي ماحول ۽ اون علمن ڏي لاڙو، سندس فن تي اثرانداز نظر ايندا.

سر سيد کي اگر تبليغ ۽ تلقين کان جدا ڪري جاچيو ته پوءِ ڪيس سچائي به نه سگهيو. اهڙيءَ طرح 'مير' جي غمن ۽ ڏکن کي، غالب جي جمال پسنديءَ کي، شبليءَ جي فارسي شاعريءَ واري مطالع ۽ اسلاف پرستيءَ کي، پريم چند جي ڳوٺائي دوستيءَ کي، ابوالڪلام آزاد جي اسلامي شڪوه پوستيءَ کي، شاهه لطيف سائينءَ جي حب الوطنيءَ کي، وارث شاهه جي هير کي، سچل سرمست جي منصور واريءَ سرمستيءَ کي، ڪارلائل جي مقدس الجيل سان جذباتي عشق کي، وردزورٿ جي فطرت سان والهانه محبت کي، ڪيٽس يوناني اصنام ۽ ديومالا سان بي پناهه آس کي، ۽ شيلي جي فلسفانه خيالات ڏي رغبت کي، جاچڻ سان ئي فنڪار جي فن جو اندازو ٿي سگهي ٿو.

اهڙن لاڙن جي رغبت جي ڪري اهڙن فنڪارن جي شهپارن کي نه فقط پنهنجي پنهنجي تخليقات لاءِ مواد ميسر ٿي سگهيو، پر ان سان گڏ هڪ مخصوص، اسلوب پڻ ملي سگهيو آهي، جو سندن نالن سان منسوب ٿي ويو.

فن جي نقطه نظر سان ڪائنات جي نظام کي جاري رکڻ لاءِ فقط ٽي اندازئي ڪافي سمجهيا ويندا، يعني حسن، صداقت ۽ نيڪي.

تنقيد صرف انهن ٽن معيارن کي جاچي جوچي پنهنجو فيصلو ڏئي ٿي. تنقيد اها تخليق آهي جنهن ۾ حسن جي گهڻتائي هوندي آهي، ليڪن صداقت ۽ نيڪي منجهس ڀرپور هوندي آهي. پيءَ ۾ نيڪي ئي اوڪي ٿئي ٿي، حسن ۽ جمال گهٽ ٿين ٿا.

ان طرح ٽنهين قدر ۾ تخليق جو ڪوبه قدر نه آهي، ان ڪري ڪيس حسن خيال ۽ تصور ڪري لڪو سگهجي، جو ته انساني زندگي جهڙا فن ۽ ادب جو سرچشمو آهي، سا پنهنجيءَ جاءِ تي خود نيڪي آهي، مطلب ته تخليق انهيءَ کي چئجي ٿو، جنهن ۾ نئون انداز، نيون طرزون، نيون ايجادون ۽ نوان افڪار مسايل ۽ سموهيل هجن.

حاصل مطلب ته فطرت جو هي ازلي قانون آهي ته سواءِ اسلوب ۽ سواءِ تخليقي طاقت جي ويچارو فنڪار انهيءَ حامله عورت جيان آهي، جهڙا ويچاري پيٽ جي سور کان لوڇ پوڇ ۾ هجي پر ڳالهه سندس وت ۽ وس کان ٻاهر هجي، جو سندس ٻچڙي کي ڪيڏي ٻاهرينءَ فضا ۾ پناهه ڪٿائي سگهي.

محققن جو چوڻ آهي ته خيالن جو خاڪو لفظن جو اهو سرمايو آهي، جنهن جي ايان جي آرميءَ تي قلم ڪاريءَ جا ٻاچولا پون ٿا ۽ اسلوب جي امڃاڻ جو هڪ مجسمو بڻجي اڀهون سامهون اچي ٿو.

جيڪڏهن چهرو خوبصورت آهي ۽ منجهس ڪا ڪشش يا دلفريبي آهي، ته پوءِ آئيني کي پنهنجي نمائش جو وسيلو بڻائي سگهجي ٿو، پر جيڪڏهن سندس شڪل شباهت ۾ ڪا

ڪشش ئي ڪالهي تہ ٻوھ آئينو ڇا ٿو ڪري سگهي، ان صورت ۾ چوٿو ٻولڊو تہ آرسي ٻرانئي ٿي وئي آهي، جنهن کي اجا ٻاري چاڙهائڻ جي ضرورت آهي.

هن سڄي بحث جو تاڃي پيٽو گويا هي وڃي اڪتو تہ اسلوب هڪ فني اصطلاح آهي، جيڪو اہ رڳو زبان جي حسنِ بيان کي اڀايان ڪري ٿو، بلڪ ڪلام کي معراج مقصد تي ٻ پهچائي ٿو ڇڏي، ۽ فنڪار کي سندس شخصيت، ڪردار ۽ تخليقي قوت سميت اجاگر ڪري ايندڙ تاريخ جو باب بڻائي ٿو. سندس روشن ضميريءَ جون لاٽون چوگرد پکڙجي وڃن ٿيون، ۽ عوامي راهون هموار ٿي وڃن ٿيون.

”سنڌي ادب، فڪر، مهارت ۽ مقالات جو سمنڊ رهيو آهي. قرآن جي زبان، عربيءَ ڪي انقلاب ڏنو ۽ سنڌي زبان تي ان جو سڌو اثر پيو. اسان وٽ شعر هو ۽ يقيناً شعر، ادب ۽ معاشري ۾ وڏي اهميت رکي ٿو. مگر اسان جي تقويت جو مدار لٽر تي رهيو. سنڌ جي شاعرن جي سردار، شاهه لطيف ڀٽائيءَ کي اڄ شاعر لاءِ ٿو تصور ڪريان. سندس مضمون، عبارت، فڪر ۽ دعا عام شعر جي مبالغي ۽ طلسم کان پري آهن. قرآن ۽ آلاپ سان پڙهي سگهجي ٿو ۽ شاهه صاحب ۾.

اڄ ڪڏهن شعر جي تاريخ تي ڪاوڙيو آهيان ۽ شاعرائي مبالغي کان دوري اختيار ڪندو آهيان، مگر اڄ اسان جي معاشري جي شاعرن کي سلام ڪندس. گذريل پندرهن سالن ۾ هنن معاشري جي صحت، وقار ۽ خودداريءَ ۾ اضافو ڪيو آهي ۽ ان لاءِ هو يقيناً جس لهڻن. قومن جي عروج ۽ زوال جو اصول، شاعرن جي مضمون، رجحانات ۽ لفظن ۾ ملندو. شاعر گل و بلبل ۽ ليلا-مجنون کي پري رکي، معاشري کي لئين جان ڏيئي سگهي ٿو. هنن چند سالن ۾ اسان وٽ ائين ٿيو آهي. اهو سڀ ان ڪري جو شاعرن، فڪر، سوچ ۽ مستقبل جي اميدن طرف توجهه ڏنو ۽ معاشرتي ضرورتن ۽ ڪوتاهين کي محسوس ڪيو. ياد رکو، سنڌ ۾ فڪري ادب جي وڏي اهميت ۽ روايت رهي آهي.“

[اقتباس از تقرير: الحاج پروفيسر سيد غلام مصطفيٰ شاهه صاحب
۲۳- آل سنڌ ادبي ڪانفرنس، لاڙڪاڻو
ڊسمبر ۱۹۷۳ع]

● محمد ابراهيم جويو

منهنجا بزرگ، منهنجا دوست

[اوت: سنڌ جي مشهور دانشور ۽ اهلِ قلم جناب محمد ابراهيم صاحب جويي جو هڪ علمي شاهڪار، "منهنجا بزرگ منهنجا دوست" جي عنوان سان پيش ڪري رهيا آهيون. هن علمي شاهڪار ۾، جناب جويه صاحب جن سنڌ جي مشهور عالمن ۽ بزرگن متعلق پنهنجا دلي تاثرات پيش ڪيا آهن.

علمي دنيا ۾ ڪجهه وقت کان وٺي ٻن عنوانن تي، دنيا جي وڏن وڏن عالمن جا شاهڪار مقالا ۽ ڪتاب ڇپجي چڪا آهن. هڪ عنوان آهي "مان ڪهڙين عظيم شخصيتن کان متاثر ٿيس!" ۽ ٻيو عنوان آهي "مان ڪهڙن علمي ڪتابن کان متاثر ٿيس!"

جناب جويي صاحب ان سلسلي ۾، سنڌ جي ڇهن سپوت فرزندن متعلق پنهنجا ذاتي تعلقات ۽ دلي تاثرات، نهايت دلنشين ۽ سلوڻي انداز ۾ بيان ڪيا آهن. اهي آهن شمس العلماء علامه دائود پوٽو، خانبهادر غلام علي الانا، پروفيسر سيد غلام مصطفيٰ شاهه، جناب پير حسام الدين راشدي، شمس العلماء قليچ بيگ مرزا ۽ علامه آءِ. آءِ. قاضي.

هن کان اڳ شيخ عبدالرزاق 'راز' جا خاڪا 'مهراڻ' ۾ شايع ڪيا ويا آهن، جي پسند ڪيا ويا آهن. اميد ته هي شاهڪار سلسلو پسند ڪيو ويندو.

هن دور ۾ سنڌ جي اهلِ قلم دوستن تي فرض آهي ته هو اهڙن عالمن ۽ دانشورن متعلق پنهنجا تاثرات قلمبند ڪن، جيئن سنڌ جي مکيه ۽ مخلص انسانن جي ڪارنامن کان ڪهڙي ۾ گهڻا انسان واقف ٿي سگهن.
-غ. م. گ]

جوت ۽ جوتيوان — علامه دائود پوٽو

سن ۱۹۳۰ع جي وچ ڌاري، ڇوٿين درجي انگريزيءَ (هائوڪي اٿين ڪلاس) ۾ داخل ٿيڻ لاءِ، آءٌ ڪراچيءَ جي سنڌ مدرسي ۾ هئس. ٻهراڻين رات جو سج لٿي کان ٿورو ٺي اوءِ سائين جي. ايم. سيد مون کي ساڻ موٽر ۾ ويهاري، مدرسو ڏيکارڻ وٺي ويو. هڪ ته ڪڏهن موٽر ۾ ڪونه ويٺو هوس (موٽر هولڻ ته آلهن ڏٺهن ۾ اٿين کي ايڪڙ-ٻيڪڙ هلندا ڏسبا هئا)، ۽ ٻيو تہ ڪراچيءَ جو شهر، جنهن جي رونق ۽ ڏيک ويک مون ٻهراڙيءَ جي هڪ ننڍ

ڪڪائين واهڻ جي رهاڪوءَ لاءِ نه. نئون ۽ حيران ڪندڙ، سو جڏهن رات جي ويلي مدرسي جي وڏي دروازي کان لنگهي، اندر ميدان تي موٽر بيٺو ۽ لٿاسون، ۽ چوڌاري نهاريم، ته منهنجون ته وايون بتال ٿي ويون. جيڏانهن ڏسان تيڏانهن رڳو بتيون پيون ٻرن - جايون وڏيون ۽ ڊگهيون - اصل وڏن کان ٻڌل جڻ ڪنهن پرستان ۾ اچي بيٺو هوس. خبر ئي نه پئي ته ته ڪٿي هوس، ۽ جتي هوس آن جو هنڌ ڪهڙو ۽ نقشو ڇا هو. ڪا عجب شئي ڏسي، جو وات ڦاٽي ويندو آهي، اِس اها منهنجي حالت هئي. هاڻي ٿو سوچيان ته سائين جي. ايم. سيد منهنجي اها حالت ڏسي، دل ۾ ڏاڍو کليو هوندو! مون ڏانهن ڏسي چيائون، "محمد ابراهيم، هاڻي تون هتي پڙهندين، ۽ رهندين به هتي! ڪيئن، ڊڄندين ته ڪو نه!" مون کان جواب آڪلي نه سگهيو. مان جواب ڏيئي به ڪهڙو ٿي سگهيس! پوءِ مون کي جڻ آٿت ڏيڻ لاءِ سائينءَ چيو، "هن مدرسي جو جيڪو پرنسپال آهي، سو به ننڍي هوندي هتي پڙهندو هو ۽ رهندو به هتي هو، ۽ ايڏو ته غريب هو، جو ٻين ڇوڪرن جون ڪتون واٽي، پنهنجو گذران ڪندو هو!" پوءِ جڏهن موٽي سائينءَ جي بنگلي تي پهتاسون ۽ آئي پنهنجي پوڙهي ڏاڏي کي ٻڌايم ته اسڪول ڏسي آيو آهيان، جتي مان پڙهندس، ته هو ڏاڍو خوش ٿيو ۽ مون کي ڏاڍا پيار ڏنائين ۽ دعائون ڪيائين. ڳوٺان هو مون کي ساڻ وٺي ڪراچيءَ آيو هو، ۽ ڏاڍين مشڪلاتن سان اسٽيشن تان لهي، پهريائين ڳوٺ جي پاسي جي هڪ واڻئي جي ڪوٺيءَ تي، ڏس پتي سان پهتا هئاسون؛ پوءِ آتان هڪ ٻيو ماڻهو ساڻ ڪري، ٽرام تي چڙهي، راڻي باغ جي پرسان ملير لائين جي ڪئمپ تي بيٺل شاهه سائينءَ جي بنگلي تي رسيا هئاسون. شاهه سائين تڏهن ڪراچي ضلعي لوڪلبورڊ جو پريزيڊنٽ هو، ۽ مون کي آن لوڪلبورڊ وٽان ڏهه رپيا ماهوار اسڪالرشپ وٺي ڏني هئائون، ۽ ائين منهنجو ڪراچيءَ ۾ وڌيڪ تعليم پرائڻ جو بندوبست ٿي سگهيو هو، ۽ انگريزي پڙهڻ لاءِ آءٌ ڪراچيءَ پهتو هوس.

ٻئي ڏينهن، سائينءَ پنهنجي خاص ماڻهوءَ سان، پنهنجي موٽر ۾ مون کي مدرسي موڪليو، جنهن سان گڏجي آءٌ مدرسي جي پرنسپال وٽ وڃي حاضر ٿيس.

پرنسپال، ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو، جنهن جون ڳالهيون مون ايڏيون ۽ ايتريون ٻڌيون هيون، جو مون لاءِ هو جڻ جنن پرين جي ڪنهن وڏي قصي جو ڪو جادوگر، ڪو ڏاڍو وڙس، ڪو شهزادو يا بادشاهه هوا. هن جو نالو ۽ هن جون ڳالهيون اسان جي ٿرَ ۾ عام پکڙيل هيون، ڇو ته اسان جو ڳوٺ ڊاڪٽر صاحب جي ڳوٺ، ٿلهيءَ کان ڪي ۴۰-۵۰ ميل مس هو. سندن ڳوٺ ۾ اسان جا ڪي مائٽ رهندا هئا، ۽ آءٌ پنهنجن مائٽن سان گڏجي، شادي-مراديءَ جي ٻن-ٽن موقعن تي آتي ويو هوس. جڏهن به ڪٿي ڪا پڙهائيءَ جي ڳالهه نڪرندي هئي، آتي ڊاڪٽر دائود پوٽي جو ذڪر ضرور ٿيندو هو. ڳالهيون به ڪهڙيون؟ بس ڪي ڪيئن ته ڪي ڪيئن! پهراڙيءَ ۾ تڏهن ته ڇا، پر هاڻي به، شل نه ماڻهن کي ڪا ائين ڳالهه ٻڌڻ ۾ اچي.

هڪدم آها هنڌين ماڳين پاڻيهي پکڙجي ويندي. اسان مان جيڪي ٻه چوڪرا ذهين يا ڪجهه وڌيڪ هوشيار ڏسبا هئا، تن کي استاد پيري پيري سان، همٿائڻ لاءِ "چوڪري عمر ڪوريءَ" جي تڪليفن، محنت ۽ هوشياريءَ جون ڳالهيون پيا ٻڌائيندا هئا- "ڪوري" الهيءَ ڪري، جو ڊاڪٽر صاحب جا مائٽ آڏائن تي ڪپڙا اُڻندا هئا. ملا ۽ پيا عام اڻپڙهيل ماڻهو، جيڪي انگريزيءَ جي تعليم جي برخلاف هئا، سي وري ڊاڪٽر صاحب جي خلاف هُلَ هلائيندا هئا — ڇي، مٿي اگهاڙو ۽ ڏاڙهيءَ ڪوڙ آهي — انگريزي پڙهيا سي ڪرِيا — ٻيهي ٿيا مُٺن، مائٽن جي ماڃهه ڪان اڪرپو وڃن، دين ڪان ڦريل وغيره. هي ته چڱو، جو منهنجو پنهنجو ڏاڏو پاڻ ڳوٺ جي هڪ راڄ جو مُکو هو، اِ ته مُلن جون اِهي ڳالهيون ڏاڍيون ڏکيون پون ها، ۽ منهنجي وڌيڪ پڙهائي شايد روڪجي وڃي ها. مطلب ته ڊاڪٽر دائود پوٽو مون لاءِ هڪ اهو خطرناڪ ۽ من-موهيندڙ عجوبو هو، جنهن کي پار ڏسڻ چاهيندا به آهن ۽ اُن جهڙا ٿيڻ به چاهيندا آهن، پر جنهن جي ويجهو وڃڻ کان لنائيندا ۽ ڊڄندا به آهن.

جڏهن اچي ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب جن وٽ مُنهان مُنهن حاضر ٿيس، تڏهن پنهنجي دل جي ڌڪ ڌڪ پنهنجي ڪنين پاڻ پئي ٻڌم! مون کي پڪ آهي ته اُن گهڙيءَ جيڪڏهن ڊاڪٽر صاحب مون ڏانهن شوخ اکين سان رڳو نهاري ها، ته اچي ڪِري پوان ها. پر ڊاڪٽر صاحب مون ڏانهن شوخ اکين سان ڪونه نهاريو، بلڪ ڏاڍي پيار سان پاڻ وٽ سڏي ڳالهايائون. پوءِ پنهنجي ڳوٺ جو ڳالهه ڪئي، پاڻ کي اسان جو پاڙيسري ظاهر ڪيائون، ۽ جڏهن مون سندن ڳوٺ ۾ رهندڙ پنهنجن مائٽن جا ڳالهه ڪئي ٻڌاياماڻ ته آهن جي وڏن جا پاڻ به ٻه-چار ڳالهه ورتائون. پوءِ منهنجي هٿن جا اُهن ڏٺائون ۽ منهن ڪولائي ڏاڍن جي صفائيءَ جي تپاس ڪيائون. مون کي ڪپڙي لٽي صاف سٿرو ڏسي خوش ٿيا، ۽ ٻت جي صفائيءَ، ڪپڙن جي صاف پائڻ — "سوير سمهجي سوير اٿجي، اول ڏٺيءَ جو ڳالهه ڳنهجي" — واري ٻيت جي سٽ پڙهي ٻڌايائون، ۽ پڇيائون "اِهو ٻيت توکي ياد آهي؟" مون چيو "هائو سائين! پڻي ڪتاب ۾ آهي!" چيائون "ٻڌاءِ!" منهنجي هٿ ۾ پينسل ۽ ڪاپيون هيون، سي هڪدم ڪڍي ميز جي هڪ ڪنڊ تي رکيم، ۽ هڪڙي وک پوئتي هٽي، پنهنجي پاڻهون سڌيون هيٺ جهلي، ڳيت ڏيئي، ڊگهو ساهه کڻي، سڄو ٻيت "ساهه ۽ اپاءُ جو چيو سڄجي" کان وٺي "مائٽ مٿ کي سو وڻندو" تائين يڪساهيءَ ياد چئي ٻڌايومان. ڊاڪٽر صاحب جن ڏاڍا خوش ٿيا. پوءِ مون کان پنهنجو ڳالهه انگريزيءَ ۾ ۽ سنڌيءَ ۾ لکايائون — اکر منهنجا ڪجهه ڪچا هئا، سو قلم کڻي، پنهنجي هٿ سان پاڻ ڪن اکرن جي بيهڪ ۽ صورت ٺيڪ ڪيائون، ۽ انهن جي هيٺان جدا آهي لفظ پاڻ سٺا ٺهه موتين جهڙا لکي چيائون "اکر سٺا لکبا ته پاڻ کي به وڻندا ۽ ٻين کي به وڻندا!" بس، انهن منهنجي دل تان خوف ته لهي ويو، پر چوان ته اڃا ڪجهه وڌيڪ پڇن، ته ڪين سٺا جواب ڏيان ته دل خوش ٿئين! پر پوءِ هڪدم چئي لکي، پنهنجي ڳالهه هٿ مون کي وائيس پرنسپال صاحب خان صاحب مريد عليءَ ڏانهن موڪلي

ڏنائون — ۽ انهن مان مدرسي ۾ داخل ٿي ويس — اسڪول جي چوٿين ’ب‘ ۾ ۽ بورڊنگ هائوس جي سردار هائوس ۾ مٿي ’سي‘ هال ۾.

ٻه ڏينهن گذريا ته ڪلاس ۾ مولوي صاحب ميان عبدالرحيم منگسي آيو — ڊگهو ۽ ٻت ۾ ڀريل مڙس. اڇي سواهاري، ڪلهن تي حاجين جهڙو رومال پيل، ۽ ٿلهو لٺ جو ولڪائين هٿي وارو لڪڻ. اچڻ سان لڪڻ ميز تي ڏيکهه سنئون سمهاري رکيائون، ۽ پاڻ ڪرسيءَ تي ٿي ويٺا. هڪدم چيائون ”ڪتاب ڪنهن ڪنهن اڃا نه ورتو آهي؟ آهي اٿي بيهن!“ آءٌ به اٿي بيٺس. مولوي صاحب جهڙا ڪرسيءَ تي ويٺا هئا، تيئن فوراً هيٺ لٿا ۽ لڪڻ کنيائون، ۽ جيڪي به بيٺا هئاسون، تن کي هٿ جي ترين تي ٻه ٻه زور سان لڪڻ هڻندا، وڃي پار پيا. مون کي اهڙو ته ڏک ٿيو، جو جيسين مولوي صاحب ڪلاس ۾ هئا، تيسين ته خير، پر اُٿيا ته زار زار ڳوڙها ڳڙي آيم. لنڊي رسيس هئي، سو وراندي ۾ پٽ سان لڳي، ويٺي رنس. ايتري ۾ ڪنهن وڳو، ۽ ڪيڏيءَ مهل ڏٺم ته ڪو اچي پرسان بيٺو اٿم. نهاريان، ته پرنسپال صاحب! آءٌ ڏڪي ويس. پڇيائون ”ڪلاس ۾ ڇو نه ٿو وڃين، ڪهڙي ڳالهه ٿي اٿئي؟ ڇو ٿو روئين!“ جيئن تيئن ڳالهه ڪري ٻڌايم. پاڻ چيائون ”ايڏيءَ ڳالهه تي ايترو روئبو؟ ڊڄڻو ٿيندين ڪيئن! آگهه اکيون، منهنجي آفيس ۾ اچ!“ ڊاڪٽر صاحب جن ڏاڍو ٽڪو هلندا هئا. آءٌ بنهه ڊوڙي پٺيءَ پڳوسانِ. آفيس ۾ پهچي، مون کي پنهنجي ڪٽ سان ڳهرايل ڪتاب ڪيڏي ڏنائون، ۽ چيائون ”خبر اٿيئي ته مولوي صاحب جن منهنجا به استاد ٿيندا! مون کي به هڪ پيري اِئين اوچتي سزا ڏني هئائون. هاڻي، وڃ، وڃي پڙهه! نوڪريءَ سار تي ڪهڙو روئبو، ته رکو پيو روئبو. ڊوڙ پاڻ، دل ڏاڍي ڪر، ۽ شوق رکي پڙهڻ سان لڳي وڃ.“

مهيني کن ڪان پوءِ ششماهي امتحان ٿيو، ۽ پنهنجي ڪلاس ۾ آءٌ پهريون نمبر آيس. هڪڙي ڏينهن ڏسان ته وڏي دروازي وٽ، شام جو، الدر، سائين جي. ايم. سيد پيو موٽر مان لهي! ڊوڙي وڃي مليومانِ. چيائون ته ”تون پنهنجي ڪلاس ۾ پهريون نمبر آيو آهين! آءٌ ڏاڍو خوش ٿيس، سو توکي آفرين ڏيڻ آيو آهيان — شاباس!“ مون پڇيومانِ، ”سائين، اوهان کي ڪنهن ٻڌايو!“ چيائون ”ڇو، اوهان جي پرنسپال ٽيليفون تي مون کي ٻڌايو! پيو ڪير ٻڌائيندو!“

چوٿين درجي جو ساليانو امتحان ٿيو. پنهنجي ڪلاس ۾ پهريون نمبر ۽ چوٿين جي ٽنهي ڪلاسن (سنڌي، گجراتي ۽ اردو) ۾ ٻيو نمبر آيس. ڪلاس مٿيا، ته اميد هيم ته پنجين ”الف“ ۾ موڪليندا، پر ”ب“ ۾ ويهاريائون، جتي سڀ گجراتي ۽ اردو ڇوڪرا هئا. ٻي ڏکي ڳالهه هيءَ ٿي، جو ڪلاس ۾ ٻه-ٽي ڇوڪرا، گهڻيءَ شاهوڪاريءَ سبب، ڪجهه آهنڊ هئا ۽ ڏاڍي مستي ڪندا هئا ۽ مون سان اجايو پيا ڪينسندا هئا. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ دل جهلي، پرنسپال صاحب وٽ ويس، ۽ وڃي عرض ڪيومانِ ته ”سائين، مون کي پنجين ب مان ڪڍي،

پنجين الف ۾ ويهاريو،" پڇيائون، "ڇو؟" ٻڌايومان تہ "سائين، هن ڪلاس ۾ ڪي لوفر ڇوڪرا آهن، جيڪي مون کي ڇيڙائين ٿا!" منهنجو اهو چوڻ ۽ ڊاڪٽر صاحب جن ڪاوڙ ۾ ڳاڙها ٿي ويا! گرجدار آواز ۾ چيائون، "تون اشراف آهين، ٻيا لوفر آهن! خبردار، جو ٻين کي ڏوهہ ڏنو اٿيئي! پاڻ کي ڏوهہ ڏيڻ سک! وڃ ڪلاس ۾ وڃي پڙهہ!" ڏاڍو ڏک ٿيم. ڇو تہ آءٌ ڏڪايل هوس، ۽ پرنسپال صاحب مون کي ٻيو ڌڪ ٻہ ڪرايا! دل ۾ ڳالهہ کي ڇپائيندو، واپس آيس، ۽ سڄي عمر دل تي ڳالهہ رهي تہ 'ٻين کي ڏوهہ ڏيڻ کان اڳ، پريائين پاڻ کي ڏوهہ ڏجي!' ٻئي ڏينهن ڪلاس ماستر صاحب پاڻ وٽ گهرائي، مون کان پڇيو، "ڪهڙا ڇوڪرا ٿا توکي تنگ ڪن؟" عجب لڳم تہ سائينءَ کي ڪيئن خبر پيئي! اڃا گيتن ۾ هوس، تہ سائينءَ چيو، ڊپ نہ ڪر، ٻڌاءِ! مان هنن کي سمجهائي ڇڏيندس. پرنسپال صاحب مون کي چيو آهي." پر مون ڪنهن جو بہ نالو نہ ورتو، ۽ انهن مون سان جوڙ و سبق سکيو، ڪلاس ۾ ڪنهن کي رنج ڪونہ ڪيم ۽ هلڪڙائيءَ کان بچي ويس.

پنجين ڪلاس ۾ اڃا هئاسون تہ اسان جي ڪوٽڙي تعلقي جو ڪراچي ضلعي کان ڇڄي، ٺٽين نهل ضلعي دادوءَ سان شامل ٿيڻ جو اعلان ٿيو. آن سان گڏ منهنجي ڪراچي ضلعي لوڪلبورڊ جي اسڪالرشپ بہ بند ٿي، ۽ منهنجي آئنده پڙهائيءَ جي خرچ جو سوال ٿي اٿيو. منهنجا مائٽ هرَ ـ هاري، سي ڪٿان ٿي اهو خرچ سهي سگهيا! آن ڏينهن، ڪلاس ماستر صاحب، ٻين عام ڳالهين سان گڏ، ڪلاس ۾ اها ڳالهہ بہ ڪري ويو! منهنجي حيرت جي حد نہ رهي، جو آهن شاهوڪار ڇوڪرن مان ٻن ڇوڪرن آنهيءَ ئي گهڙيءَ اٿي چيو تہ "سائين، آن حالت ۾ اهي پئسا اسين ڏينداسين!" هفتو ڏهہ ڏينهن گذرياني مس، تہ ڪلاس ۾ پرنسپال صاحب جو آرڊر آيو، ۽ سائينءَ سيني کي پڙهي ٻڌايو، تہ چوٿين درجي جي ساليالي امتحان ۾ ڪلاس مان پهرئين اهبر مان پاس ٿيڻ ڪري، اڳتي سنڌ مدرسي اولڊ بوائز ائسوسيئشن جي اسڪالرشپ ٻارهن رپيا ماهوار، ٽن سالن تائين، مون کي ملندي رهندي. ڊاڪٽر صاحب جن آن ائسوسيئشن جا صدر بہ پاڻ هئا. ڪين مون ڪونہ چيو هو، اسان جي ڪلاس ماستر صاحب اڃا ڪونہ چيو هو، سائين جي. ايم. سيد بہ ڪونہ چيو هو ـــ پاڻ ئي منهنجي مشڪلات جي اونَ رکي، مون کي اسڪالر منظور ڪري ڏاي هئائون.

تنرت نسي ٻوءِ ڊاڪٽر صاحب جن بمبئيءَ جي اسماعيل ڪاليج، انڌيريءَ، ۾ عربيءَ جا پروفيسر مقرر ٿي ويا. مون مئٽرڪ پاس ڪئي. بي. اي. پاس ڪيم. ماڳئي سنڌ مدرسي ۾ ماستر ٿيس. پوءِ بمبئيءَ مان بي. ٽي. پاس ڪيم. تنهن وچ ۾ ڊاڪٽر صاحب جن سنڌ جا ڊائريڪٽر آف پبلڪ انسٽرڪشن ٿي آيا هئا. ١٩٤٢ع ۾ پاڻ سنڌ مدرسي ۾ اسان جي انسپيڪشن ڪرڻ آيا. وراڻدي مان اڪيلي سر ويندي، منهنجي ڪلاس ۾ گهڙي آيا. مون سندن آجيان ڪئي. ڇهين درجي جي هڪڙي ڪلاس کي انگريزي شعر جو سبق اٺي پاڙ هيم. ڏهہ ـ پندرهن منٽ

چپ چاپ سنهنجي پڙهائيءَ کي ڏسندا، پڙهندا رهيا. پوءِ آئي "ٿئنڪ يو!" چئي، ٻاهر وڃڻ وقت مون کي وٺي ويا، ۽ چيائون، "گورنمنٽ سروس ۾ اچڻ چاهيندا؟" چيومان، "سائين! هيءَ اسان جو اسڪول آهي. اُتي هتي خوش آهيان." چيائون، "ڪڏهن به گورنمنٽ سروس جو ارادو ٿيئي، ته ايڏڙي مون ڏانهن هليا اچجو!" مون سندن مهرباني مڃي، ۽ پاڻ "وش يو گڊ لڪ" چئي، روانا ٿي ويا.

۱۹۴۷ع ۾ پوءِ مدرسي سان مون کي لڳاءُ هيو، ۽ ٻئي سال نئين ميونسپالٽيءَ جي اسڪول ۾ هيڊماستريءَ جي جاءِ ملي. ۱۹۴۹ع ۾ اهو اسڪول ڊاڪٽر صاحب جي تحرڪ سان سرڪار پنهنجي هٿ ۾ کنيو ۽ آءٌ ائين گورنمنٽ سروس ۾ آيس. ۱۹۵۱ع ۾ سائين جي. ايم. سيد ۽ ڊاڪٽر صاحب جي ڪوشش سان، سنڌي ادبي بورڊ جو بنياد پيو، ۽ آءٌ ان جو سيڪريٽري مقرر ٿيس. ڊاڪٽر صاحب جن پنهنجي آخري دم تائين، ان بورڊ جا ميمبر رهيا، ۽ مون کي سندن خدمت ۾ بار بار وڃڻ ۽ سندن هٿ هيٺ ۽ سائن گڏجي ڪم ڪرڻ جا ڪيئي موقعا مليا. ڊاڪٽر صاحب کي مون ڪڏهن به ڪا هلڪي يا ايجا ڳالهه ڪندي ڪونه ٻڌو. هميشه پاڻ علمي ۽ ادبي ڳالهين جي ڌن ۾ رهندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن مون کين ڪاوڙيل به ڏٺو، پر سدائين ڪنهن نه ڪنهن ڪوڙ، دولاب ۽ ڏاڍ خلاف. خود پنهنجي ڪنهن شخصي نقصان يا حق تلفيءَ جي ڪا شڪايت يا داتهن مون سندن زبان سان ڪڏهن ڪانه ٻڌي.

عمر جا پويان سال، ملازمت جي ذميدارين کان آجا ٿي، ڊاڪٽر صاحب جن خاص ادبي بورڊ طرفان سولڀيل پن-چٽن علمي ڪمن ۾ مشغول رهيا. ٿورن مهينن لاءِ ادبي بورڊ جي انهارايل لغت تي اظرثاني پڻ ڪيائون، جنهن لاءِ کين هڪ هزار روپيا ماهوار پيش ڪيا ويندا هئا، ۽ ان لاءِ مٿن ڪو به شرط رکيل ڪونه هو ته ڪيترو ڪم، ڪڏهن ۽ ڪيئن ڪندا. هڪڙي ڀيري، هزار رپين جو چيڪ وٺن ويو، ته پنج سؤ رپين جو چيڪ پاڻ موٽائي موڪليائون، ۽ ڪاغذ لکيائون ته "گذريل مهيني ۾ پندرهن ڏينهن مون لغت تي ڪم نه ڪيو آهي، تنهنڪري پوري مهيني جي اجوري وٺڻ جو پاڻ کي حقدار نٿو سمجهان!" تن ڏينهن، ساڳيو اهڙو مثال، هڪ ڀيري، قبله محترم مرحوم علامه آءِ. آءِ. قاضي صاحب جن به قائم ڪري ڏيکاريو — سنڌي ادبي بورڊ کين شاهه جي رسالي جي ايڊيٽنگ ۽ انگريزي ترجمي جو ڪم سونپيو هو، ۽ ان لاءِ کين ٻه هزار رپيا ماهوار پيش ٿيندا هئا. هڪ موقعي تي، ان هزار رپين جو چيڪ علامه صاحب جن بورڊ جي آفيس کي موٽائي موڪليو ۽ لکيائون ته "هيءُ مهينو بورڊ جو ڪم مون کان نه ٿي سگهيو آهي، تنهنڪري هن رقم تي منهنجو حق ڪونهي!"

هوائين ته آن ڏينهن ۾ به ائين هو، پر هاڻي ته هرهنڌ اهڙي نفس پرستي، ۽ پيسي ۽ طاقت جي لالچ عام ٿي پيئي آهي، جو ڪٿي جيڪڏهن فرض ۽ اوکيءَ جي ڳالهه ٿي ڪجي،

ته ڪي ماڻهو آهن اهڙين نمي تاريو ڇڏين، ۽ گهڻا ته اُن تي ڪيل ۽ ڇٽڙ ٻڌڻ ڪن ٿا. اصول، قاعدي يا قانون جو نالو ٿو وٺجي، ته ڏاڍيءَ ناڻ - هُرتائيءَ سان جواب ٿو ملي. ”ڇاجو اصول، ڪهڙو قاعدو، ڪٿان جو قانون! ميان، سڀڪجهه ٺيڪ آهي!“ سچ پڇ ته اهڙيءَ طرح ۽ اهڙن سوالن ڪرڻ وارا پاڻ بي اصول، سڌڙيا ۽ حق ناشناس آهن، ۽ اهي جو انسان جي نيڪيءَ سان ايمان ڪجي ويو آهي. بنيادي ۽ اٽل حقيقت ته هيءَ آهي ته جيڪڏهن ڪنهن انساني سماج مان اصول، قاعدو ۽ ماڻهپي جو بنيادي قدرُ مرڪوني اکري وڃي، ته اهو سماج هڪ ڏينهن به هلي نه سگهي. ڇو ته پوءِ انسان ۽ حيوان جو فرق باقي نه رهندو، ۽ بدي نيڪيءَ تي هميشه غالب پئجي ويندي. نيڪيءَ ۽ بديءَ جي هن دائمي ويڙهه ۾ ڊاڪٽر مرحوم جهڙا ڪي ٿورڙا پاڻ- وسارڻ وارا شخص ئي ٿين ٿا، جيڪي نيڪيءَ جو پاسو ڪنيو، ويڙهه کي سچايو ۽ جاري رکيو اچن ٿا، ۽ اهو اهڙن ٿورڙن ۽ پاڻ ارپي ڇڏڻ وارن شخصن جي دم قدم سان ئي آهي، جو انسانيت جو قافلو نيڪيءَ ۽ ماڻهپي جي تلاش ۾ اڳتي وڌندو رهي ٿو-

آ ٽيو، ٽيو، ٽيو، ٽيو، لاٽ اچا،
جا جوڳي ڪالهه جلائي ويا. — اياز

مثالي بزرگ — خانبهادر اين. غلام علي نانا

خانبهادر نانا صاحب سان منهنجي پهرين ڪڏجاڻي سال ١٩٤١ع ۾ ٿي، جڏهن آءٌ بمبئيءَ مان بي. ٽيءَ جو ڪورس پورو ڪري، واپس سنڌ مدرسة الاسلام ۾ اچي نوڪريءَ تي چڙهيو هوس. پاڻ ان وقت سنڌ مدرسي بورڊ جا اعزازي سيڪريٽري هئا.

بمبئي کان موٽڻ کي ٻه- چار مهينا مس ٿيا هئم، جو اوچتو خانبهادر نانا صاحب مون کي پاڻ وٽ سڏايو- مدرسي بورڊ جي آفيس ۾ نه، پر پنهنجي گهر. خانبهادر نانا صاحب جي انتظامي لياقت ۽ ضابطي جي سختيءَ جي انهن جي دلين تي وڏي ڌاڪ ويٺل هئي. آءٌ جڏهن وٽن پهتس، تڏهن ڏاڍيءَ شفقت سان ۽ ڏاڍي پروقار اصولي مون کي مليا، پنهنجي خاص مهمان جي ڪمري ۾ ويهاريائون، خوش خيرعافيت ڪيائون، چانهه پياريائون، ۽ پوءِ ڪافي ڪجهه وقت پنهنجي مطالعي ۽ تجربي جون ڳالهيون مون کي ٻڌايائون. آءٌ واقعي حيرت ۾ هوس ته مون کي آخر ڇو سڏايو هئائون- مدرسي ۾ منهنجي جملي نوڪري سال ڏيڍ، خانبهادر سان نه ملاقات نه ويجهائپ!

ايتري ۾ ڳالهين ڪندي، مون کان پڇيائون ته ايل. ڊبليو. مسلم هاسٽل جو سپرنٽينڊنٽ ٿيندين! ان زماني ۾ هيءَ هاسٽل، جنهن کي اڄ جناح ڪورٽس سڏجي ٿو، پنهنجي اصوليءَ بلڊنگ منجهان اکري، سنڪلوڊ روڊ تي ”روپ ولاس“ نالي بلڊنگ ۾ اچي آباد ٿي هئي. هاسٽل جي اصولي بلڊنگ آمريڪي فوجين جي رهائش لاءِ سرڪاري حڪم هيٺ

خالي ڪرائي ويئي هئي، ۽ ڊؤ ميڊيڪل ڪاليج ۽ اين اي. ڊي انجنيري ڪاليج ۽ شهاڻي لا ڪاليج جي شاگردن جي رهائش لاءِ روپ ولاس ۽ ٻي هڪ پراس گارڊن جي اوپر ۾ بلڊنگ ورتي، اتي بندوبست ڪيو ويو هو.

ڪاليجن جا شاگرد رڳو هائي ٽي انتڙا ۽ ارڏا ڪونه آهن، پر تڏهن به اهڙا ٿي بلڪ اڄوڪن شاگردن کان به وڌيڪ ضابطي جا باغي هئا - ۽ نوجوانن جي هڪ ڳالهه، اِها هڪ خوبي به آهي ۽ خاصيت به آهي - ۽ وري جو پنهنجي اصلوڪي هاسٽل بلڊنگ مان ٽپڙ ڪڍائي پيا هئن، سو ذاتي غصي ۾ ۽ ڏاڍيءَ بغاوت جي ڪيفيت ۾ ورتل هئا. هاسٽل جو سپرنٽينڊنٽ ميان غلام نبي پنڪر هو، جو ڪنهن سبب ان جي سپرنٽينڊنٽيءَ تان دستبردار ٿي چڪو هو. هنن حالتن ۾ لازمي ڳالهه هئي ته آءٌ ڪجهه دل مان هٿان ۽ ڪجهه پنهنجي ٻاران بچاءُ ڏيان، ته جيئن هاسٽل جي نگهبانيءَ جي فرض ادائيءَ ۾ ناڪاميءَ ۽ لاڪامياٻيءَ جو داغ نه ڪٿي لڳي پوي. آءٌ سنڌ مدرسي هاءِ اسڪول جو ماستر هوس ۽ شايد سڀني کان عمر ۾ ۽ سروس ۾ به ننڍو هوس. هاسٽل ڪاليج جي شاگردن جي هاسٽل هئي، جيڪي ڪجهه حد کان وڌيڪ بي ضابطگيءَ ۽ آزاد رويءَ جي ڪيفيت ۾ هئا. ان صورت ۾ آءٌ ڪيئن ٿي، سواءِ توڙتڪ ۽ ڳن ڳوت جي، اهو هاسٽل جي انتظام جو بار پنهنجي مٿي تي کڻي سگهيس!

خانبهادر لالا صاحب کي مون پنهنجي مجبوري ٻڌائي. پاڻ اهڙو جواب ڏنائون، جڻ جيڪي مون چيو ٿي يا سمجهيو ٿي، ان جي ڪا اهميت ئي وٽن ڪانه هئي. پاڻ پوءِ ٻه ڳالهيون مون کي چيائون، ۽ مون لاءِ سواءِ سندن حڪم مڃڻ، يا ائين چئجي ته سندن صلاح تي هلڻ جي ٻي ڪا واهه ئي ڪانه رهي. آهي سندن ٻه ڳالهيون اُن ڏينهن کان پوءِ منهنجي دل تي هميشه اُڪريل رهيون ۽ اڄ تائين اُڪريل آهن.

منهنجي دل مان هٽڻ ۽ عذر بهالي ڪرڻ تي پاڻ چيائون ته "آءٌ توکي هاسٽل ۾ رهندڙ شاگردن جو 'سپرنٽينڊنٽ' نه پر سندن 'سرواٽ' ڪري موڪلڻ چاهيان ٿو. تون جيڪڏهن آلهن جو سرواٽ ٿي رهندين ۽ ڪين تو پورتيءَ ريت سرور ڪيو - پوءِ سندن وڏو ٻنجي، ننڍو ٻنجي توڙي هڪجيڏو ٻنجي - ۽ ڪين محسوس ٿيو ته تون هنن جي سروس ڪرڻ چاهين ٿو ۽ سروس ڪري رهيو آهين، ته پوءِ هو تنهنجي ڳالهه کان ٻاهر ڪونه ويندا، بلڪ پوءِ تون هنن کي پنهنجي ڏاڪي ۾ ٻڌي سوگهو ڪري ڇڏيندين!" ٻيو چيائون ته "هاسٽل جي اندروني معاملن جي هلائڻ جو ذمو تنهنجو آهي - نه خانبهادر لالا جو ۽ نه پير الاهي بخش جو (پير الاهي بخش تڏهن سنڌ سرڪار جو تعليمي وزير ۽ سنڌ مدرسي جو پريزيڊنٽ هو)، ۽ اُهي ڪي هاسٽل جي ڪم ۾ دست اندازي ڪرڻ جو حق اٿن ڪونهي، بلڪ هاسٽل جي ڀلائيءَ ۽ انتظامي ضرورتن جي سلسلي ۾ هو خود تنهنجا 'حڪمبردار' ٿي رهندا."

ڳالهيون ته ٻئي ٺيڪ هيون، پر وري به دل کي پڪي ڪرڻ لاءِ خانبهادر کي عرض ڪيم ته "سائين، اوهان ته برابر ائين ٿي منهنجا هاسٽل جي ڪم ۾ پرچهلا ٿي پوندا، پر

ميان الاهي بخش پير تي ڪهڙو اعتبار!“ تنهن تي خانبهادر مون کي چيو ته ”پير الاهي بخش ني تون اعتبار ڪرين نه ڪرين، پر منهنجو توتي اعتبار آهي ته تون هن جي پرواهه ڪالهه ڪندين، ۽ اِهيءَ ڪري ئي مون ڪاليج جي پروفيسرن ۽ سنڌ مدرسي جي سينئر استادن کي ڇڏي، توکي ان ڪم لاءِ سڏيو آهي.“

قصو ڪوتاهه، ته خانبهادر مون کي ايل. ڊ بليو. مسلم هاسٽل جو ’سپروائيزر‘ ڪري ئي ڇڏيو، ۽ پورا ٻه سال آهو اعزاز ۽ آها ذميواري مون سنڀالي. هڪ ڳالهه به پاڻ منهنجي صلاح کان سواءِ مون تي ڪالهه مڙهيائون، ۽ پير الاهي بخش جي مون سفارشن، حڪمن ۽ دڙڪن منجهان هڪڙيءَ کي به مون خيال ۾ ڪونه آندو. هاسٽل جو ڪم تمام چڱو هليو، ۽ ٻن سالن کان پوءِ سيد غلام مصطفيٰ شاهه ولايت مان موٽيو ۽ سنڌ مدرسي ڪاليج ۾ پروفيسر مقرر ٿيو، ته پاڻ اچي مون کان هاسٽل جي چارج ورتائين.

اسان جو محترم بزرگ خانبهادر لالا صاحب انهن ڏينهن کان وٺي اڄ ڏينهن تائين منهنجي دل تي هڪ استاد ۽ هڪ رهبر جي حيثيت ۾ حڪمراني ڪندو رهيو آهي. ان کان پوءِ مون سائن ڪيئي ڀيرا ڪچهريون ڪيون — ۽ پاڻ ڳالهين جا ننڍهه ڳهير آهن — ڳالهه منجهان ڳالهه، نڪتي منجهان اڪتو ڪيڻ ۽ محفل کي مچائي رکڻ ڪو ڪانئن سکي. هر ڀيري جڏهن به سائن مليس، تڏهن ڪالهه ڪا سٺي ڳالهه، ڪواهه ڪو سهڻو سبق مون ضرور ڪانئن سکيو. خانبهادر جن سراپا استاد آهن، ماستر آهن، معلم آهن. سندن والد صاحب به معلم هو، ۽ پاڻ به پنهنجي پيءُ جي صالح پٽ جي حيثيت ۾ سڄي عمر ڪامياب معلم ٿي رهيا.

هڪ ڳالهه جا خانبهادر لالا صاحب جي باري ۾، سندن انتظامي لياقت ۽ تدبر کان به وڌيڪ، پوءِ منهنجي دل تي گهر ڪري سگهي، سا آهي سندن خالص ۽ مڪمل سنڌي هئڻ جي. ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾، طبيعت ۾، خيالن ۾، عقيدن ۾ جيئن هڪ بهترين يا هڪ آدرشي يا مثالي سنڌي هئڻ گهرجي، خانبهادر لالا صاحب آئين آهي ۽ آهڙو ئي آهي. معصوم طبيعت، هر ڪنهن جي خير گهرڻ وارو، هر تعصب کان پاڪ، محبت ۽ پيار جو متوالو، سنڌ جي سرزمين جو ننهه ماروئيءَ جي معيار تائين عاشق، سڀ ۾ پرين پسڻ وارو، ۽ حق ۽ حسن جو ڳولائو ۽ پارکو — سنڌ جي بهترين سپوتن ۾ اِهي ئي خاصيتون ۽ اِهي ئي خوبيون هوالديون آهن ۽ هئڻ گهرجن. خانبهادر لالا صاحب اِنهن اوصافن جو پندار آهي. سندن وڏا، اسان مان ڪيترن ئي جي وڏن والـگر، سنڌ ۾ ٻاهران آيا، ۽ ٿوري ئي وقت ۾ سنڌ ۾ رهي، سنڌ جي محبت ۾ رڱجي ريتا ٿي ويا ۽ هاڻي اسان ڪهن سنڌ جي مثالي سپوت جي حيثيت ۾ پنهنجي اڳيان هڪ آدرش طور ۽ دنيا جي اڳيان هڪ بهترين ۽ قابل فخر انسان طور پيش ڪري سگهون ٿا.

اسان جي هيءَ انتهائي خوش نصيبي آهي، جو اڄ اسان وٽ خانبهادر لالا صاحب جهڙا بزرگ موجود آهن. اسان پنهنجي هيءَ خوش قسمتيءَ تي جيترا به شڪرانا بجاءِ آڻيون، اهي ٿورا ڇئبا. اسان جو فرض آهي ته خانبهادر لالا صاحب ۽ سندن جهڙا ٻيا جيڪي به عمر رسيده

۽ ڏاها پرڀا ماڻهو اسان وٽ اڄ موجود آهن، انهن جي مطالعي، مشاهدي ۽ تجربي جي قابل فخر حاصلات کي ڪنهن طرح چوالدي ڇپوٽي قلمبند ڪرائي، پنهنجي رهبريءَ ۽ پنهنجي اينڌڙ پيڙهين جي رهبريءَ لاءِ پاڻ وٽ سنڀالي رکون. قومون پنهنجو سچو آئيندو اهڙيءَ ريت اڏينديون آهن، ۽ آن جي شان شوڪت ۽ خوشحاليءَ جي ضمانت به اهڙيءَ ئي ڳالهه ۾ ڪين ملي سگهي ٿي:

اڳيان آهين اڄ، صبح ويندئي صابري،
ڪج ڪو ڪاپڙين سان روح رچندو رڄ،
پر ٿنهين جا پڄ، متان سگهين سناسين کي. -(شاهه)

('ڪوين ڪنڌ اچي اچي'- اروڙ پبليڪيشن جو ڪتاب ڏيون، اپريل ۱۹۷۳ع جي شڪريي سان)

[نوٽ: مرحوم خانبهادر او رالدين احمد غلام علي (جنم: ۲۹-جون ۱۸۸۰ع)، جنهن کي سندس شاگرد، ساٿي ۽ نيازمند، پيار ۽ عزت وچان، خانبهادر لالا سڏيندا هئا، (۽ جنهن لالي سان سندن والد بزرگوار، مرحوم رئيس غلام علي پڻ پنهنجن شاگردن، ساٿين ۽ نيازمندن وٽ سڏبو هو)، ۹۱ ورهيه پنهنجي اپاها عمر جا پورا ڪري، اسان کان مارچ ۱۹۷۱ع ۾ هميشه لاءِ جدا ٿي ويو.

پاڻ ۱۹۰۵ع ۾ حيدرآباد گورنمينٽ هاءِ اسڪول ۾ ماستر ٿيا ۽ ۱۹۲۶ع ۾ سنڌ جي ايڊيوڪيشن انسپيڪٽر جي اعليٰ عهدي تان رٽائر ڪيائون.

سندن وفات کان ڏهه مهينا اڳ ۱٦-مئي ۱۹۷۰ع تي لالا صاحب جي خدمت ۾ سنڌ پرائمري ٽيچرس ائسوسيئيشن پاران، پاڪستان ڪائونسل، حيدرآباد ۾ هڪ مانپتر پيش ڪيو ويو هو. ان موقعي تي لالا صاحب جي پڻ نيازمندن سان گڏ، محترم محمد ابراهيم جويي پڻ سندن خدمت ۾ پنهنجي عقيدت طور هڪ مضمون پڙهيو هو. ان مختصر مضمون ۾ جويي صاحب خانبهادر لالا مرحوم جي وطن دوستيءَ، اصول پسنديءَ، فرض شناسيءَ ۽ خاص طرح هڪ تعليمي ۽ انتظامي ماهر جي حيثيت ۾ نوجوان نسل لاءِ سندن دل ۾ جيڪو پيار ۽ پرگهور، جيڪا اُون ۽ گهڻگهرائي موجود هئي، تنهن جو ذڪر ڪيو آهي. پنهنجن لائق پڙهندڙن لاءِ ان مضمون کي هيٺ شايع ڪرڻ جو فخر حاصل ڪري رهيا آهيون.

اسان کي اميد آهي ته اڄ جن سربراهن، عالمن ۽ استادن جي هٿن ۾، ڪنهن نه حيثيت سان، اسان جي نوجوان نسل جي قسمت جون واڳون آهن، تن لاءِ خانبهادر مرحوم جو هيءُ هڪ مثالي سربراهه، استاد ۽ منتظم جو ڪردار مشعل راهه ثابت ٿي سگهندو.
-ادارو]

مثالي استاد – پروفيسر غلام مصطفيٰ شاهه

[تاريخ ٢٤- ڊسمبر ١٩٧٢ع تي، مسلم سائنس ڪاليج حيدرآباد ۾ "سنڌي پبليڪيشن جي ڇپرايل ڪتاب ۽ سيد غلام مصطفيٰ شاهه نمبر" جي رسم افتتاح جي موقعي تي شاهه صاحب متعلق، محترم جويو صاحب جي ڪيل صدارتي تقرير.]

عزيزو! اوجوان دوستو! هي موقعو ڏاڍو هڪ مبارڪ موقعو آهي، جنهن تي اڄ اسين هتي گڏ ٿيا آهيون. اڄ اسان هڪ چڱي ماڻهوءَ جي قدر ڪرڻ ۽ سنڌ ۾ هڪ مثالي ماڻهوءَ جيان ذڪر ڪرڻ لاءِ گڏ ٿيا آهيون. هڪ اهڙو مثالي ماڻهو، جنهن جهڙي ٿيڻ ۾ اسان کي فخر ٿيڻ گهرجي. اڄ اسان ان چڱي ماڻهوءَ جي عزت ۽ قدر اِهيءَ طرح ڪري رهيا آهيون. چڱن ماڻهن ۽ ڪتابن جو پاڻ ۾ ڏاڍو گهاٽو سٻنڌ رهي ٿو، ڇاڪاڻ ته چڱا ماڻهو ڪتاب ٺاهين ٿا، ۽ ڪتاب چڱا ماڻهو پيدا ڪندا آهن. سنڌي پبليڪيشنس وارا اسان جا نوجوان ساٿي، خاص طرح اعجاز سنڌي ۽ خان محمد پنهور، تحقيق اسان سڀني جي مبارڪباد جا حقدار آهن، جو هتي اسان لاءِ هيڙو پيارو موقعو پيدا ڪيو آهي.

ڪنهن چڱي شخص کي پاڻ لاءِ مثال بڻائبو آهي، ته سنڌ ۾ چڱاين پنهنجي سامهون رکيون آهن. سائين غلام مصطفيٰ شاهه جون ڪهڙيون چڱايون آهن، جيڪي اسين پنهنجي سامهون رکي سگهون ٿا! منهنجي خيال ۾ شاهه صاحب جون آهي خاص چڱايون ٿي آهن — ڏاهپ، قابليت ۽ لگن. هو هڪ ڏاهو شخص آهي، هڪ قابل شخص آهي ۽ هن ۾ پنهنجي مقصد جي تڪميل جي هڪ اڻهل لگن آهي، اِهي ٽيئي گڻ جوانيءَ کان هنيل، پيريءَ ڏانهن مائل يا خود پيريءَ ۾ آيل بزرگن جا گڻ ٿيندا آهن، ۽ ٿيڻ به گهرجن. ڪنهن به ڪنهن عمر واري شخص ۾ جيڪڏهن پنهنجي مقصد جي سلسلي ۾ اِهي ڏاهپ، لياقت ۽ لگن جا ٽي گڻ نه آهن، ته سمجهڻ گهرجي ته ان بزرگ جي حياتي بيڪار گذري ويئي يا گذري رهي آهي.

ٻر اِهن ٽن گڻن سان گڏ زندگيءَ جو مقصد ٻڻ ايڪ ۽ اعليٰ هجڻ ضروري آهي. زندگي جو مقصد دراصل اوجوانيءَ يا جوانيءَ جي ٻُور ۾ ٺهندو آهي. شاهه صاحب ٻڻ پنهنجي زندگيءَ جو اوچو ۽ ايڪ مقصد پنهنجي جوانيءَ ۾ ٺاهيو هو. ان دؤر ۾ جڏهن اچا پاڻ تعليم جي تڪميل ڪانه ڪئي هئائون، تڏهن کين اوائو رهندو هو ته "سنڌ جيڪا هن دؤر جي تعليمي برڪتن کان گهڻو پٺتي پيل هئي، ان جي علمي ۽ تعليمي خدمت ڪجي، ۽ سنڌ جي عوام کي تعليم ڏيئي، ترقيءَ ۽ تعمير جي ڊوڙ ۾ اڳتي وٺي وڃجي." شاهه صاحب جي سڄي زندگي پنهنجي انهيءَ وطن دوستيءَ ۽ خلق جي خدمت جي جذبي هيٺ قائم ڪيل تعليم جي اعليٰ مقصد جي پورائيءَ ۾ گذري آهي. سندن تازا ٽي ڪتاب ڇپيا – "ڪتاب"، "استاد" ۽ "عروج ۽ زوال" – انهيءَ پنهنجي بلند مقصد سان سندن اٽوٽ لگن جي ثابتي آهن.

اصل ۾، زندگيءَ جا اعليٰ نيڪ مقصد ٿيندا به جوانيءَ ۾ ئي آهن، ڇو ته زندگيءَ جو اِهو ئي دؤر آهي، جڏهن پين لاءِ جيئڻ، اصولن سان محبت، خوداعتماديءَ ۽ بنيادي فضيلت جا گڻ ماڻهوءَ ۾ موجود رهن ٿا، يا موجود رهڻ گهرجن. اِهي چار گڻ سچ پچ ته جوانيءَ جا خاص گڻ شمار ٿيندا آهن. بلوغت ۽ جوانيءَ جي دؤر ۾ ماڻهو پنهنجي ذاتي غرضن کان مٿڀرو ٿي، پين جي ڪم اچڻ جو سوچيندو آهي؛ ماڻهوءَ ۾ حق ۽ چڱائيءَ جي ڳولا جي آنڌ مانڌ رهندي آهي؛ ماڻهوءَ جي دل ميدان ۾ ٽپي پوڻ لاءِ تيار رهندي آهي؛ ۽ ماڻهوءَ ۾ هر عزت ۽ محبت لائق شيءِ کي سڃاڻڻ ۽ اُن جي ادب ڪرڻ جي فضيلت پيدا ٿيندي آهي. زندگيءَ جا اعليٰ مقصد ماڻهوءَ جي دل ۾ اِهن ئي گڻن جي طفيل ٿيندا آهن. هنن گڻن واري هر نوجوان جي ڪنن ۾ هڪ پيرو ڪنهن نه ڪنهن اوچي مقصد جو سڏ ضرور گونجندو آهي، – پوءِ اُن جي موت ۾ ڪي فيصلو ڪهڙو ڪندا آهن، ڪي ڪهڙو؛ ۽ انهن ڪي استاد ٿيندا آهن، ڪي ڊاڪٽر، ڪي عملدار، ڪي انجنير، ڪي وڪيل ۽ جج، ڪي سياستدان ۽ ڪي خاص خلق خدا جا خادم بڻيا آهن. غلام مصطفيٰ شاهه صاحب جن به پنهنجي زندگيءَ جي ان ڦوهه مستيءَ دؤر ۾ پنهنجو هڪ آدرش، هڪ اعليٰ مقصد ٺاهيو، ۽ تڏهن کان وٺي اڄ تائين اُن جي پورائيءَ ۾ پنهنجي سموريءَ ڏاهپ، سموريءَ قابليت ۽ پوريءَ لگن سان ڪم ڪندو رهيو آهي، ۽ ڪندو رهي ٿو. اِنهيءَ ڪري پاڻ چيو اٿن ته ”مون کي محنت کان سواءِ پيو ڪجهه به ڪونه اچي؛ سڄي حياتي محنت ڪئي اٿم.“

منهنجا نوجوان دوستو! هي ڳالهيون اڄ هن موقعي تي اوهان جي اڳيان اِنهيءَ ڪري به ڪيان ٿو، جو چاهيان ٿو ته اوهان سڀ نوجوان آهيو يا جوانيءَ جي ڪنهن نه ڪنهن پُور ۾ اچيا پير اٿوَ، ۽ هيءُ ئي دؤر آهي، جڏهن اوهان پنهنجي زندگيءَ جو ڪو آدرش يا اعليٰ مقصد ٺاهي سگهو ٿا.

سڀاڻي ۲۵ ڊسمبر آهي — اِنهيءَ تاريخ تي دنيا جو هڪ سداحيات جوان – پين لاءِ جيئندڙ، بيڊپو، حق پرست، ۽ سياڻو ۽ امانو – حضرت يسوع مسيح ڄائو هو، ۽ جوانيءَ ۾ ئي پنهنجي آدرش جي تڪميل ڪندي، قربان ٿي ويو. هو هڪ کوهڙن جي ڪڙهه ۾ ڄائو هو. سندس ڄمڻ وقت، چون ٿا ته سڄي ڪڙهه روشن ٿي وئي هئي، ۽ آسمان ۾ هڪ نئون تارو چمڪيو هو. هن لاءِ چون ٿا ته هن ڪوڙهين جو ڪوڙهه لاٿو ۽ انڌن کي سڄو ڪيو. پر اوهان جيئن پاڻ ڄاڻو ٿا، اِهي سڀ ڳالهيون اِين ڪين هيون، جيئن چئجن ٿيون. اِهو سڀ چوڻ جو علامتي انداز آهي. روشنيءَ مان مراد جهالت ۽ ڪوڙ جي ڇوڏاري پڪڙبل اونداهيءَ جي بدران علم ۽ سچ جو موجود آهي، ۽ ڪوڙهين جي چڱي ڀلي ٿيڻ ۽ انڌن کي اکين ملڻ مان مراد هيڻن، اڇانن، محتاجن ۽ مظلومن جي ڇوٽڪاري ۽ سلامتيءَ جي آهي. حضرت يسوع مسيح ڏٺو ڪيءَ دنيا جي رومي طاقت پرست ظالمن، يهودي زرپرست ۽ وياج خورن ۽ اِهن جي همدان خود پرست عالمن ۽ مشائخن کان (جيڪي پنهنجي آنائن جي فائدي لاءِ

سچ جي سچ کي لڪائي، هر طرف ڪوڙ جي اولاده پکيڙي ويٺا هئا)، خلق خدا کي ڇڏائڻ ۽ آزاد ڪرائڻ جي جدوجهد ڪئي، ۽ ان راهه ۾ شهيد ٿيو. هُن تڏهوڪيءَ پنهنجيءَ ڌرتيءَ تي خدا جي بادشاهت قائم ڪرڻ گهري ٿي، جنهن لاءِ هن کي صليب ڪاهي تي ڪٽيو ويئي، جنهن تي پوءِ ڪيس ڪوڪا ۽ ڪلا هڻي ٽنگيو ويو. خدا جي بادشاهت ڪهڙي؟ معصوميت جي، حق جي ڄاڻ جي، سک ۽ سلامتيءَ جي. ننڍڙن ٻارن لاءِ پاڻ چيائين ته 'انهن کي مون وٽ اچڻ ڏيو- ڇو ته خدا جي بادشاهت انهن لاءِ آهي'- ڇو ته هو معصوم آهن، ڄاڻ گهرن ٿا، ۽ بي‌اولا ۽ پرمسرت آهن.

سنڌ ۽ سنڌ جو هيسايل، هيٺو ۽ اڻڄاڻ عوام اڄ آهو ئي طاقت پرست فرعون، زرپرست قارونن، ۽ تقدس ۽ تڪبر جي دعويدار خودپسند ابليسن جي دٻاءَ ۽ چنبن هيٺ آهي. هو اڄ ساڳيءَ مسيحائيءَ جا ڳولائو آهن. ڪير هنن ڪوڙهين جو ڪوڙهه لاهيندو، ڪير هنن اکين ڪان ويهي ويلن کي سچو ڪندو، ڪير هن اولاهيءَ ۾ سچ جي مشعل ٻاريندو، ۽ ڪير ان لاءِ صليب تي چڙهندو!

اسان جو غلام مصطفيٰ شاهه صاحب، جنهن جي سانَ ۾ اڄ هتي اسين ڪٺا ٿيا آهيون، ۽ هن جهڙا ٻيا ڪيئي ليڪدل بزرگ، اڄ سنڌ ۽ سنڌ جي ماڻهن لاءِ اهيءَ مسيحائيءَ جا طالبو ۽ گهوريا آهن.

منهنجا عزيز جوانوا اوهان سان سيني ۾ اسان جون اميدون آهن ته هن وَهيءَ ۾ پنهنجي معصوم ڳولائو ۽ اميدن ڀريل دلين سان اوهان زندگيءَ جي اعليٰ ۽ ايڪ مقصدن جا سڌ پڌلدا، سچائندا ۽ قبوليندا، ۽ انهن جي تڪميل ۽ پوئواريءَ ۾ ڏاهپ، صلاحيت ۽ لگن سان ڪم ڪندا رهندا، ۽ ان راهه ۾ جيڪڏهن اوهان کي پنهنجن ڪاهن تي صليبون ڪٽيون پيون، ته آهي به ڪٽندا، ۽ انهن تي چڙهڻ لاءِ تيار رهندا. ائين ڪرڻ سان ئي، سنڌ ۽ سنڌ جي عوام کي هن وقت جيڪا مسيحائي گهرجي، اها اوهان ادا ڪري سگهندا. ۽ پوءِ ئي چئبو ته اوهان سنڌ جي هن هڪ مثالي بزرگ، سيد غلام مصطفيٰ شاهه صاحب، جي مثال کي سمجهيو، پنهنجو ڪيو، ۽ ان تي عمل ڪري سگهيا.

(روزانه 'عبرت' حيدرآباد سنڌ، ٢٩ ڊسمبر ١٩٧٢ع)

پورهيت اديب — پير حسام الدين راشدي

[نوٽ: مارچ ١٩٧٣ع تي، ايران سرڪار سڄيءَ دنيا مان ايران شناسيءَ جي ڏهن چونڊ عالمن کي طهران يونيورسٽيءَ طرفان دعوت ڏيئي گهرايو، ۽ سندن فارسي ادب جي خدمت جي اعتراف طور کين ڊاڪٽريٽ جي ڊگري ڏني. اها علمي تقريب طهران يونيورسٽيءَ جي چاليهن سالن جي جشن جي موقعي تي، ٦-مارچ ١٩٧٣ع تي طهران ۾ ٿي. ان ۾ سنڌ جي محقق ۽ مؤرخ جناب پير حسام الدين راشديءَ به شرڪت ڪئي؛

سنڌ واسين تي، سنڌ اعزاز ۾ پاڪستان سينٽر حيدرآباد پاران ١٤-اپريل ١٩٧٤ع تي هڪ سادي ليڪن پُروقار تقريب جو اهتمام ڪيو ويو. ان موقعي تي جناب جوڻيجي صاحب حاضرين مجلس کي خطاب ڪيو. ۽ پيرصاحب جي علمي ۽ تحقيقي خدمت تي روشني وڌي. اهو خطاب رسالي ”مهراڻ“ ١-١٩٧٤ع تان پيش ڪجي ٿو. -ادارو]

پير حسام الدين راشدي منهنجو بزرگ، دوست ۽ ساٿي رهيو آهي. اسان جي سنگت لڳ ڀڳ پنجويهه سال پراڻي آهي. اسان سنگت شروع ئي ڪنهن سواءِ ڪنهن ذاتي غرض جي، ۽ اها هيستائين قائم به سواءِ ڪنهن شخصي غرض جي رهي آهي. بيغرض ساٿ، بنا لوڀ ۽ لالچ جي ٻن يا ٽن، پنجن يا ڏهن ماڻهن جي هڪٻئي سان سنگت، هڪ عجيب نعمت آهي، جنهن لاءِ هو پنهنجي پنهنجي نصيب جا جيترا ٿورا مڃين اوترو ٿورو. اڄوڪي ماحول ۾، جڏهن سواءِ غرض جي ڪو به ڪنهن سان ڳالهائڻ ڪڏهن ويهڻ لاءِ تيار نه آهي، اهڙي دوستي، جنهن ۾ ڪابه ذاتي طمع وچ ۾ ڪنهن پنڌ نه هجي، اڻلڀ ڪٿي نه ته هجي، پر هڪ بيمثل ۽ انمول دولت ضرور آهي.

جڏهن مان چوان ٿو ته پيرصاحب ۽ اسان جي سنگت بيغرض بنيادن تي قائم ٿي ۽ بيغرض ليتي سان هيستائين هلندي آئي آهي، تڏهن اهو منهنجو مطلب نه آهي ته اسان جي سنگت بي مقصد هئي ۽ بي مقصد آهي. اسان جو ساٿ، جو هيتري مدت ايترو پيار پريو، پروسي وارو ۽ اهڙي ڪر وارو رهيو آهي، سو بلڪل اِنهي ڪري سبب، جو اهو هڪ بامقصد ساٿ هو. اسين شروع ۾ هڪٻئي جي ويجهو به هڪ ڪڏهل مقصد سان آيا هئاسون، ۽ هن پوري چوٿائي صديءَ جي مدت خالص انهيءَ ئي ڪڏهل مقصد جي پوراءِ لاءِ پنهنجي سنگت نڀائيندا ۽ قائم رکندا آيا آهيون. ان مان اسان کي وڏا فائدا ٿيا آهن. ذاتي فائدا به ۽ ان مقصد جي پوراءِ جي سلسلي جا پڻ، جيڪو اسان لاءِ هڪجهڙو قيمتي ۽ هڪجهڙو عزيز هو. ان مقصد جو، سڌيءَ طرح، اسان جي ڪنهن محدود ذاتي غرض سان ڪو واسطو نه هو، جنهن مان مراد پئسي، عزت ۽ طاقت جي طلب ۽ حصول هجي؛ پر جيڪڏهن ماڻهوءَ جي دلي خواهش کي ئي هن جو غرض چئي سگهجي ٿو، ته پوءِ اسان جي سنگت جو اهو مقصد ئي اسان جو غرض هو ۽ ان غرض جي حصول لاءِ ئي اسان گڏجي هيترو عرصو پاڻ پتوڙيو آهي. اسان جو اهو مقصد ۽ غرض هو سنڌ جي ۽ سنڌي ٻوليءَ جي علم ۽ ادب جو واڌارو ۽ سڌارو.

پر اسان جي سنگت جي خصوصيت هيءُ سمورو عرصو ائين رهي آهي ته اسان ڪڏهن به هڪٻئي سان ڪڙو نه ٻوليو آهي. اختلاف ٿيندا رهيا، گرما گرم بحث ٿيندا رهيا، هڪٻئي کي مڃائڻ جي ڪوشش ڪندا رهياسون، پر هڪٻئي کي رلجائڻ ۽ ڏکوئڻ جي اسان ڪڏهن به نه ليت ڪئي، نه ڪوشش. اهو به فقط انهيءَ ڪري ممڪن ٿي سگهيو، جو هن سنگت مان، اسان مان ڪنهن کي ڪڏهن ڪنهن ذاتي فائدي وٺڻ جي سڌ دل ۾ نه آئي. اهڙيءَ بيغرض پر بامقصد

سنگت جي قائم ٿيڻ ۽ هلندي رهڻ لاءِ ٻہ اسان ٻنهنجي قسمت جا ڪيڏا ٻہ هوند احسان مڃون تہ اهي ٿورا ٿيا. هڪ پيري سو پيرصاحب کان مون کي ڏکاري ٿيڻ جو سبب مليو، پر ان ۾ ٻہ پيرصاحب پنهنجي طبع جي فياضيءَ کان ڪم وٺندي، پاڻ اڳتي وک کڻي اهو ڏک اڻين مٽائي ڇڏيو، ڇو ان کان پوءِ پاڻ وڌيڪ اسان جون دليون ڳنڍجي ويون. هڪڙي انگريزي شاعر چيو آهي:

"Oh! blessings on the falling out,
That all the more endears,
When we fall out with those
We love, we embrace with tears."

["ان وڙهڻ تي رحمت هجي، جيڪو پيار کي وڌائي ٿو:
جي پنهنجن پيارن سان وڙهجي ٿو،
جن سان دليون ڳنڍيل آهن،
تہ ڳوڙها ڳاڙي، ڀاڪر وجهي، تن کي پرچائڻو ٿي پوي ٿو."]

ٿين پيرصاحب ۽ اسان جي سنگت جي ڳالهہ هيءَ آهي تہ انهن ڳالهين جي سنگت لہ پر محنت جي ۽ پورهئي جي سنگت آهي. جڏهن ٢٥ سال اڳ، سنڌي ادبي بورڊ جي ڪم لاءِ پاڻ ۾ گڏياسون، ان کان وٺي اڄ تائين اسان هڪٻئي کي پورهيو ڪندي ڏٺو آهي. گڏجي پورهئي بابت ڳالهيون ڪيون اٿئون ۽ گڏجي پورهيو ڪيو اٿئون. پيرصاحب پورهيت اديب ۽ پورهيت عالم آهي. هن وقت تائين پاڻ ڏهاڪو هزار کن صفحا لکيا اٿن. ١٩٥٥ع ڌاري جڏهن سنڌي ادبي بورڊ سنڌ جي عالمن جا فارسي مخطوطا ايڊٽ ڪرائي شايع ڪرڻ جو فيصلو ڪيو، ۽ انهن مان ڪن مخطوطن جي ايڊيٽنگ جو ڪم پيرصاحب پنهنجي ذمي ڪنيو، تڏهن پيرصاحب جن کي فارسي پڙهڻ ۽ سمجهڻ تہ ايندي هئي، پر فارسيءَ ۾ مضمون لکڻ ايترو ڪولہ ايندو هون، انهيءَ ڪري پهريان ٻہ يا ٽي مخطوطا جيڪي پاڻ ايڊٽ ڪيائون، تن جا مقدما پاڻ اردوءَ ۾ يا سنڌيءَ ۾ لکيائون. هڪ منزل تي اسان گڏجي ويهي فيصلو ڪيو تہ فارسي مخطوطا فارسيءَ ۾ ئي پوري جا پورا ايڊٽ ٿيڻ کپن. ان کان پوءِ پيرصاحب فارسيءَ جي لکڻ تي جيڪا محنت ڪئي، تنهن جو پيو مثال مون وٽ ڪواهي جو ڏيڻ سگهان. هڪدم پاڻ ايراني سفارتخاني وارن سان لاڳاپو قائم ڪري، انهن کي پنهنجي سنگت ۾ آڻي، وڻائڻ ڪتاب، مخزاون ۽ اخبارون وٺي پڙهڻ، پنهنجون لکيتون انهن کي ڏيکارڻ، انهن سان فارسيءَ ۾ ڳالهائڻ، ايران مان فارسيءَ جا عالم اچن تہ انهن سان محفلون ڪرڻ — مطلب تہ ٿورن ئي ادائي سالن جي لڳاتار پورهئي سان پيرصاحب فارسيءَ جي مضمون نويسيءَ ۽ انشاپردازيءَ تي اهو عبور حاصل ڪري ورتو، جو ان کان پوءِ پاڻ ويهارو کن فارسي ڪتاب، فارسي

عبارت ۾، ايتري تہ ادبي ۽ علمي معيار جا ايڊيٽ ڪيائون، جو ان علمي تحقيق ۽ علمي پورهئي تي ڪين ايراني علم جي دليا پنهنجي دلين ۾ جاءِ ڏني، ۽ اهو اعزاز ڏنو، جنهن جهڙو هن اڄ تائين اسان جي ملڪ مان ڪنهن ڪي نہ ڏنو.

پير صاحب ۽ اسان جي سنگت ائين پنهنجي ڪڏيل مقصد جي حصول لاءِ پوريءَ لگن سان پورهئي جي سنگت رهي آهي. اسين ائين پنهنجي پورهئي ۾ سدائين ايترا رڌل رهندا هئاسين، جو پوءِ هڪٻئي کي ڪڏهن ڪڏهن ان ڪمان ساهي پٽڻ جيون صلاحون ڏيڻ شروع ڪيوسين. ان جا جواب بہ پوءِ هڪٻئي لاءِ ٺاهي ڇڏياسين. يعني هي تہ "پير صاحب، ڪهڙو ڪم هٿ ۾ اٿو؟" جواب: "ادا ڪهڙو ڪم! والدڪائي ٿي والدڪائي آهي!" ۽ هوڏاهن حقيقت هيءَ هجي، جو پير صاحب سدو سيز تان آئي، ڇپائيءَ لاءِ مسودي جي ڪاپي تيار ڪري، ٽپالي ۾ وجهيو، پاڻ سان ڪنيو آيو هوالدوا

ٻوٽين خاصيت پير صاحب ۽ اسان جي سنگت جي هيءَ رهي آهي تہ اسان پورا پنجويهہ سال هڪٻئي جي سنگت ۾ رهي، هڪٻئي جي ساراهہ ڪئي آهي — هن منهنجي، مون هن جي، اسان سيني ڪڏجي هڪٻئي جي. ڪن ماڻهن جو خيال آهي تہ لياقت وارا ماڻهو لازمي طرح، هڪٻئي سان نہ ٺهندا آهن، بلڪ انهن جي هڪٻئي سان رقابت ۽ عداوت هوندي آهي. ڪن ماڻهن جو خيال آهي تہ هڪٻئي جي ويجهي وڃڻ سان لائق ماڻهن کي هڪٻئي جي عيبن جي خبر پوي ٿي. تنهنڪري منجهن محبت ٽٽيو وڃي ۽ منجهن لفرتون پيدا ٿي پون ٿيون. پيا وري جڏهن ڪن ٻن - ٽن لائق ماڻهن جي ڪا ڪي پختي سنگت ڏسندا آهن، تہ ٽوڪبازيءَ وچان چوندا تہ "ادا، اهي سڀ رکو منهن تي هڪٻئي جي خوشامد ٿا ڪن؛ پرٺ اهي هڪٻئي جي ڳلائن ۾ پورا اٿو." ڪي انيڊيءَ دل ۽ مختصر لياقت وارا ماڻهو وري اهڙا آهن، جو رکو انهيءَ ڪري انهن صالح ماڻهن جي سياڳيءَ سنگت تي پيا خار ڪائيندا، جو هو پاڻ ان سنگت ۾ شامل ٿي نہ سگهيا هوندا ۽ ان ڪان الڳ رهجي ويا هوندا. پر ڇا بہ هجي، ڪن ڪَنِ ۽ ڏِنَ وارن ماڻهن جون سنگتون جيتريون پڪيون ۽ پختيون هجن، جيتريون گهڻيون هجن، اوترو ڇگو- انهن لاءِ، انهن جي ڪَنِ ۽ ڏِنَ لاءِ، ۽ ان سماج ۽ ملڪ لاءِ بہ، جنهن ۾ اهي موجود. اديبن جون، عالمن جون، فنڪارن جون، ۽ وطن دوستن جون سنگتون ۽ سياڻون جيتريون گهڻيون، جيتريون اثر واريون، جيتريون بي غرض ۽ بامقصد ۽ جيتريون پنهنجي پنهنجي ڪم ۾ محو ۽ مگن ڪنهن معاشري ۾ هجن، اوترو اهو معاشرو معتبر ۽ متبرڪ ڇئي سگهجي ٿو.

ڪلا ۽ ذات جا ڏني پاڻ ۾ ڪٺي اچي ڪڏ ٿين، سنگت قائم ڪري، پنهنجي پنهنجي دلپسند مقصد جي پورائيءَ لاءِ ڪم ۾ جنبي وڃن، ۽ ڪم ڪندي، هڪٻئي کي واهہ واهہ چوندا رهن، ان ڪان وڌيڪ ڪنهن سماج جو پيو ڪهڙو سياڳپ ٿي سگهندو! جيڪڏهن ڪنهن ملڪ مان، ڪنهن سماج مان، ڪنهن شهر مان اهڙا سنگ بلڪل ڪم ٿي وڃن، تہ اتي ڪنهن

جو ٽيوان، ڪنهن جولاءِ جو گذارو هڪ مسافر جهڙو ٿي وڃي ٿو رهي، جو ڪنهن مسافرخاني ۾ ٻه ڏينهن بسيرو ڪري، پنهنجي راهه وٺي وڃڻ وارو رهي.

پير صاحب ۽ اسان جي سنگت اهڙي ٿي هڪٻئي جي سهاري ڪنڌ ساٿين جي سنگت هئي ۽ آهي. اسان جي سنگت ۾ رڳو پير صاحب ۽ آءٌ هئاسين، پر ٻيا به ڪيئي لائق ۽ فائق، صالح ۽ سچار، ڏاهي ۽ ڪلوات ساٿي گڏ رهيا، ۽ الهن مهيني گڏجي، پنهنجي هن غريب پياري ديس ۾ هڪڙي اهڙي بيغرض ۽ بامقصد، پيار ۽ ڀورهئي جي سنگت قائم ڪئي، جنهن تي پنهنجن ٻوڙي ڀراون طرح طرح جا الزام هنيا ۽ اسان کي طرحين طرحين تڪليفون ڏنيون؛ پر اهو سڀڪجهه سهندي، سهسائيندي، اسان جي سنگت پنهنجيءَ پر ۾ سنڌ جي ۽ سنڌي ٻوليءَ جي ادبي ۽ علمي واڌاري ۾ پنهنجو ڪم ڪندي رهي.

پير صاحب جو هن سنگت ۾ اسان سان گڏ رهڻ — اسان جي رهبرن مان هڪ رهبر جي حيثيت ۾ ۽ اسان جي ساٿيءَ جي حيثيت ۾ — اسان سڀني لاءِ وڏي مان ۽ شان جي ڳالهه آهي. اسان جون دليون هن اسان جي سڀاڳ تي خوشيءَ ۾ ٽٻيون ماين.

پير صاحب پورا پنجويهه سال شخصي طرح منهنجو محترم ۽ پيارو بزرگ، دوست ۽ ساٿي رهيو آهي. آءٌ کين سندن علمي حاصلات تي ۽ اڄ جنهن عزت ۽ اقبال جي حد تي، پنهنجي محنت ۽ لياقت سان پاڻ پهتل آهن، ان لاءِ کين دلي مبارڪون ڏيان ٿو. آءٌ سندن اڳيان محبت ۽ عقيدت سان پنهنجو ڪنڌ جهڪايان ٿو.

انسان دوست اديب — مرزا قليچ بيگ مرحوم

هونئن ته انسان جي انسان هجڻ لاءِ هن ۾ انس يعني دوستيءَ يا محبت جو هئڻ لازمي آهي — ايتريقدر جو اِهو فقط فڪر ۽ عمل جو سنگ انساني سماج جو بنيادي پٿر ليکيو وڃي ٿو، پر، خود "بقاءِ اصلح" جي اصول مطابق، جو حضرت انسان سڀني ساهوارن تي فوقيت حاصل ڪري چڪو آهي، سا به باهمي تعاون يا سهڪار جي اصول تي عمل ڪرڻ سان ئي هن کي نصيب ٿي سگهي آهي. پر ان هوندي به انسان ۾ هرهنڌ ۽ هر دؤر ۾ ڪي اهڙا به ٽينڊا آيا آهن، جي مرزا قليچ بيگ مرحوم جي چوڻ مطابق:

"شيطان پرست جنگ پرست اصل کان ٿيا"

۽ الهن شيطان پرستن جي جنگ پرستيءَ خلاف ئي هرهنڌ ۽ هر دؤر ۾ مرزا قليچ بيگ مرحوم پارن "صلح و صفا پرست" شخصن کي انسان دوستيءَ جو اصول بحيثيت هڪ خاص الخاص اصول جي اختيار ڪرڻو پيو.

انسان دوستيءَ جي اصول جو پهريون ۽ آخرين قدر علمي دنيا ۾ افلاطون جو هيءُ قول شمار ڪيو وڃي ٿو ته "سڀني شين جو اصل ماڻ انسان آهي". ان جي معنيٰ هڪ طرف

هيءَ ٿي ته انسان جي عزت ۽ انسان جو شرف ۽ شان ڪنهن ٻيءَ اڌاريءَ شيءِ، مثلاً ڪنهن ٻه حيواني برتريءَ، رنگ، اسل، عقيدي يا دولت وغيره تي منحصر نه هجڻ گهرجي، پر ان جو انحصار اصل ۾ انسان جي انسانيت تي ئي هجڻ کپي؛ ۽ ٻئي طرف ان جي معنيٰ هيءَ ٿيئي ته ڪنهن به شيءِ جي چڱي يا بڇڙي، يا ان جي قابل قبول هجڻ يا قابل ترديد هجڻ جو ڪاٿو تي فيصل ٿيندو ته اها شيءِ انسان لاءِ يعني انسان جي اڪثريت لاءِ ڪيتريقدر فائديمند آهي يا ڪيتريقدر نقصانڪار.

جيئن هڪ جنگي جوڌو ترار جو صاحب آهي، ۽ هڪ خطيب يا مقرر زبان جو صاحب آهي، تيئن هڪ اديب قلم جو صاحب آهي. زبان لاءِ چيو ويو آهي ته 'آهي ننڍڙي پر وڏ جي گنڊيڙي آهي'، ها، ترار جي پيٽ ۾، ان لاءِ چيو ويو آهي ته 'ترار جو ڦٽ ڇٽي وڃي، زبان جو ڦٽ ڪونه ڇٽي'، ۽ اهيءَ ڪري چيو ويو ته 'زبان کي پنهنجي قبضي ۾ رکو ۽ آن کي احتياط سان استعمال ڪيو'. ظاهر آهي ته قلم، جنهن جو مار ترار توڙي زبان پنهي کان پري ٿيندڙ آهي ۽ جنهن جي اثر جو دائرو ترار توڙي زبان جي ڀيٽ ۾ گهڻو گهڻو وسيع آهي، تنهن کي پنهنجي قبضي ۾ رکڻ ۽ تنهن جي استعمال ۾ احتياط وٺڻ جي ضرورت به ايتري ئي گهڻي آهي. ساڳئي وقت ائين به آهي ته ترار حق ۽ انصاف جي بچاءَ ۾ به وهي سگهي ٿي ۽ زبان سان حق جي ڪلمي چوڻ کي ان ڪان به افضل جهاد سڏيو ويو آهي. اهڙيءَ طرح جيڪڏهن شيطان پرستن جي جنگ پرستين لاءِ قلم استعمال ٿي سگهي ٿو ته انسان دوستن جي هٿن ۾ آهو صلح ۽ صفائيءَ لاءِ ۽ انسانيت جي احترام واسطي پڻ هڪ بيحد ڪارگر بلڪ اڪثر حالتن ۾ پنهه فيصلهڪُن هٿيار به ثابت ٿي سگهي ٿو. بني اوع انسان جي هيءَ وڏي خوش نصيبي رهي آهي، جو سندن وڏي ڪان وڏا عالم ۽ اديب پنهنجي قلم کي شروع ڪان وٺي اڄ تائين انسان دوستيءَ جي عظيم مقصد لاءِ ئي استعمال ڪندا پئي آيا آهن- يعني نه رڳو سندن قلم انسان دشمن ڪارروائن کان باز پئي رهيو آهي، بلڪ هميشه انسان دوستيءَ جي حمايت ۾ ئي آهو استعمال ٿيندو پئي آيو آهي. اسان جي ٻوليءَ جي نثري ادب جو ابو، شمس العلماء مرزا قليچ بيگ، پڻ دنيا جي انهن عظيم انسان دوست هستين منجهان هڪ هو. ڪاش، اسان جا اڄوڪا اديب پاڻ محض صاحب قلم ئي نه رهن، پر صاحب قلم هجڻ سان گڏ سنڌيءَ جي هن عظيم اديب جي حق شناس ۽ حق گو زندگيءَ ۽ انسان دوستيءَ جي راهه ۾ سندس ڇڏيل روشن قدم کي سڃاڻڻ ۽ ان تي هلڻ جي ڪوشش ڪن.

مرزا قليچ بيگ مرحوم جي شخصيت، سندس علمي زندگي توڙي علمي ادبي خدمتن جي ڪنهن به هڪ پهلوءَ تي روشني وجهڻ لاءِ هن قسم جو مختصر مضمون بلڪل لاڪافي آهي. هو شخصي طرح ايڏو سادو ۽ سپاجهو، صافدل ۽ سياڻو هو، جو ٻارن جي معصوميت، جوانن جي زنده دلي ۽ پيڙهن جي گنڀيرتا هڪڙي ئي وقت منجهس سمايل هيون، دنيا جي هرحال ۽

چالاڪان آگاهه، انسان ته انسان، هو حيوان سان به پيار ڪرڻ وارو هو. علمي زندگيءَ ۾ هو ايڏو مصروف، ايڏو محنتي، ايڏو محتاط ۽ ايڏو ديانتدار هو، جنهن جو انسان وٽ پيو مثال ورلي ملندو، ۽ علمي ادبي ڪارنامن جي لحاظ کان سنڌي ادب ۽ زبان لاءِ ڪيل هن اديب اعظم جو پرخلوص پورهيو، حال ۽ مستقبل جي سڄي انسان تي هڪ عظيم احسان آهي. سندس گوناگون صفتن جو الڳ الڳ بيان ڪرڻ انهيءَ ڪري به مشڪل آهي، جو سندس حياتيءَ جو ڪو به پهلو شخصي، علمي توڙي عملي زندگيءَ جي انهيءَ بنيادي شعور کان هٽيل ڪونه هو، جيڪو ڪنهن به شاعر يا اديب، فيلسوف يا مفڪر جو مقصد ۽ منصب ٺهرائي مقرر ڪري ۽ جنهن جي ذريعي، هنن جي عمل جي دائري اندر، آهي هڪ مثالي ڪردار جي حيثيت اختيار ڪري وٺن. اهڙن فردن جي قول ۽ فعل ۾ يڪسائي ڪانه هوندي آهي، ۽ هو جيڪي سمجهندا آهن سو چوندا آهن ۽ جيڪي چوندا آهن سو ڪندا آهن. سندن ڏينهن ۽ رات ڪنهن خاص نصب العين لاءِ گذرندا آهن ۽ ان جي پوراءيءَ لاءِ سندن زندگي خود به، هڪڙو مقصد بنجي ويندي آهي. دنيا جي ڪنهن به حصي ۾ هجن، انسان جي ڪنهن به نسل ۽ گروهه سان لاڳاپيل رهن، پر هو پنهنجي اعليٰ منصب تي فائز رهن ٿا، ۽ هر قسم جي ظاهر مت ڀيد، ويڇ ۽ ويڇي کي نظرانداز ڪري، هو عام خلق جي ڀلائيءَ واري پنهنجي نصب العين جي پوراءيءَ ۾ مشغول رهن ٿا. مرحوم مرزا صاحب اهڙن ئي صاحبدل انسان مان هو، جنهن جي نظر ۾ زندگيءَ جو خاص مقصد هو ۽ آخر عمر تائين اٽڪ ۽ اٿورچ بنجي، هن پوري جوش ۽ جذبي سان ان کي مڪمل ڪيو. سنڌي ادب ۽ زبان جي مستقبل کي روشن ڪرڻ لاءِ بيشمار تصنيفون تيار ڪرڻ سندس زندگيءَ جو زبردست ڪارنامو به آهي ۽ ان جي ذريعي اسين سندس خالص انسان دوستيءَ جي جذبي جو اندازو به چڱيءَ طرح لڳائي سگهون ٿا.

اڄ جڏهن هڪ طرف سنڌي زبان جو دامن هر قسم جي علمي ۽ ادبي سرچشمن سان مالامال آهي ۽ ٻئي طرف ساڳئي ئي وقت، پنهنجي زبان ۽ ادب جي ترقيءَ ۽ حفاظت جي تقاضا عام طرح محسوس ڪئي وڃي ٿي، تڏهن به اهڙي دردمندي ۽ جفاڪشي نظر اچي جهڙي مرزا صاحب ۾ ڏٺي آئي، جڏهن اڄوڪيءَ حالت جو اندازو به لڳي سگهيو. هن جنهن رفتار ۽ مستعديءَ سان، نثر توڙي نظم ۾، هر طبقي ۽ هر خيال جي ماڻهن لاءِ، هر صنف ۽ هر موضوع تي ايڏا ڪتاب لکيا آهن، تنهن مان اڻين پيو پائنجي چڻ ته هن ڪئين صدين تائين فقط پاڻ کي ئي موجود سمجهي، سموري ايندڙ عرصي جي لين لين ضرورتن جي پوراءيءَ جو اڪيلي سر قصد ڪيو هو. جن موضوعن ۽ صنفن ۾ لکڻ جي هاڻي ابتدا ٿي آهي، بلڪ اڃا ڪجهه لکيو ئي نه ويو آهي، تن جا شروعاتي مثال به هو پيش ڪري ويو آهي. داستان، قصا، ناول، ناٽڪ، شعر، تنقيد، تاريخ، سوانح، اخلاق، مذهب، طب، تصوف، صحت، لغت، سائنس، گرامر، موسيقي، مطلب ته علم ۽ ادب جي هر شاخ کي هن سيراب ڪيو. ذهن جي تمام بلنديءَ

تي ٻڌچي، هو علم ۽ فڪر جا دقيق مسئلا به ويچاري ٿو، ته تمام هيٺ اچي ٻارڙن جي وندر جون ڪهاڻيون ۽ شعر به لکي ٿو. نوجوانن جي اخلاقي ۽ علمي زندگيءَ جي سڌاري لاءِ ناٽڪ ۽ ناول به لکي ٿو ته عورتن ۽ انگريزن جي تربيت ۽ تعليم لاءِ نصيحتون به قلمبند ڪري ٿو. اسلام ۽ تصوف جون سمجهاڻيون به پيش ڪري ٿو. ته انجيل، توريت، زبور، ٻڌائي ۽ هندو ڌرم جو فلسفو به بيان ڪري ٿو. "حجت الشيعه" به لکي ٿو، ته "تحفه اسماعيليه" به لکي ٿو ۽ وري عام مسلمانن لاءِ نصيحت نامو به تيار ڪري ٿو.

هڪڙو اڻاڃرو شخص ائين خيال ڪري سگهي ٿو ته مرزا صاحب کي جيڪا ڳالهه سامهون آئي آهي، سا لکي يا ترجمو ڪري رکي اٿس ۽ ائين ڪرڻ ۾ سندس اڳيان ڪو خاص مقصد ڪونه هو، پر سندس تصنيفن تي مجموعي نظر وجهڻ، سندس شاعريءَ ۾ سندس خيالن ۽ اصولن کي معلوم ڪرڻ ۽ سندس شخصي ۽ عملي زندگيءَ کي جاچڻ بعد، هڪڙي اهڙي دردمند دل انهن ۾ ڪارفرما نظر ايندي، جنهن ۾ هر وهيءَ ۽ ڄمار، هر طبقي ۽ خيال، هر مذهب ۽ عقيدي، هر درجي ۽ رتبي جي انسان لاءِ بيحد پيار ۽ انس ڀريل آهي. اهوئي سبب آهي، جو سندس تصنيفن جي وسعت ڪنهن خاص عمر، ڪنهن طبقي، ۽ ڪنهن عقيدي تائين محدود نه آهي، ۽ اهوئي بنيادي نقطه نظر آهي جنهن کي هن پنهنجي علم ۽ ادب جي ميدان ۾ ورتل جدوجهد جو مقصد بنايو آهي. پنهنجين تصنيفن کي انسان لاءِ هڪ لافاني ورثي طور ڇڏي وڃڻ، سان گڏ ادب جو اهو وسيع انسان دوستيءَ وارو مقصد به هو انسان جي نئين نسل لاءِ مقرر ڪري ويو آهي. سنڌي زبان ۽ ادب جي خدمتگار جي حيثيت ۾ مرزا صاحب بيشڪ هڪڙو مثالي ڪردار آهي، جنهن جي تقليد تي هر سنڌي اديب ۽ قلمڪار فخر ڪري سگهي ٿو.

سندس وسيع قلبيءَ جا مثال سندس تصنيفن ۾ هر هنڌ موجود آهن. "صلح ڪل" سندس مذهب هو، انسانيت سندس ايمان هو، اخلاق سندس عقيدو هو. ڪيس نه پنهنجي شمس العلماء تي فخر هو ۽ نه پنهنجي پيءُ ۽ ڏاڏي جي اعليٰ حسب ۽ نسب تي. جيترو علم وڌندو آهي، انسان اوترو ئي حليم ۽ نهٺو ٿيندو آهي. هو انهيءَ حقيقت جو صحيح معنيٰ ۾ مثال هو. علم جي انتهائي ڄاڻ اهائي آهي، جنهن سان نيوٽن جهڙي شخص به پاڻ کي سمنڊ جي ڪناري تي پٿريون ميڙيندي ڏٺو هو. قليچ جي هيٺئين اعتراف مان به سندس اهو ئي اعتماد نهٺائيءَ جو فهم ظاهر ٿئي ٿو:

ڪنهن علم کان پڻ 'قليچ' محروم نه ٿيو،
اڪثر نه رهيو، جو ان کي مفهوم نه ٿيو،
ستر جي قريب ٿيو، تڏهن ان کي،
معلوم ٿيو ته ڪي به معلوم نه ٿيو.

شعر ۽ سخن مرزا مرحوم جي مقصد جي اظهار جو ذريعو آهن، جن تي ڪيس فخر آهي، ورنه هو پنهنجي اسل تي ناز ڪرڻ کي به جهالت ٿو ڀانئي:

اولاد منهنجو شعر سخن، فخر تن تي آهه،
جاهل نه آهيان، جو ڪريان، پيءُ ڏاڏي تي فخر.

منزل سڀني السالڪن جي هڪ آهي، البت طريقا جدا جدا ٿين ٿا. حق پرستيءَ جي طلب نه مسجد ٺوڙي مڙهيءَ، پنهي هنڌان پوري ٿي سگهي ٿي. خدا جا گهر ٻيئي آهن:

تون گبر، يهود يا نصارا ڪان نه لڪ،
جت رات ٻوئي، خدا جو گهر ڄاڻي ٽڪ؛
مسجد ۽ مڙهيءَ مان حق پرستي طلب،
گهرَ جي ٻه ٿيا، ته گهر-ڌڻي آهي هڪ.

مذهب جي باري ۾ هو "صلح ڪل" جو طالب آهي. اصل مطلب ته يار مان آهي، سيئي واٽون اوڏانهن ئي وڃن ٿيون:

وري پڇو جي ته ڇا تنهنجو مذهب و مشرب؟
چوان ٿو آءٌ ته ٿيو منهنجو "صلح ڪل" مطلب.

"صلح ڪل" مان، جو مطلب ٿيو، ته ٻوءِ ڪنهن کان رنجش ڇاجي ۽ ڪنهن کي رنجائڻ ڇاجو، ۽ سڀني مان ميٺ محبت مان گذارڻ ئي ته انسانيت آهي:

رهان سڀني سان منٺون ۽ رکان سڀني سان رس،
رنجايان ڪنهن جي نه دل، جيترو پهچم ٿو وس.

اهڙي رتبي واري هستيءَ جا تجربا لامحدود ۽ مڙني پڌئن کان اُچا آهن. "انسان آزاد پيدا ٿيو آهي، ۽ هو پاڻ کي ہانئهي زنجيرن ۾ جڪڙي ٿو." عظيم فرينچ فيلسوف 'روسو' جو اهو مقولو اتي ئي بس ڪونه ٿو ٿئي، ۽ ڪي ڪي غير معمولي شخص اهڙن سڀني خودساخته انساني زنجيرن کي ٽوڙي، وري به پنهنجي جنمي آزاديءَ جي حق کي حاصل ڪري ٿا وٺن، ۽ پوءِ هو گروهن ۽ جماعتن جي پوساٽهندڙ دائرن منجهان نڪري، انسانيت جي صحيح شاهراهه تي هلڻ لڳن ٿا ۽ ٻين کي به ان آزاد فضا ۾ آزاديءَ سان ساهه کڻڻ جا ڏس ڏيندا رهن ٿا. مرزا قليچ بيگ مرحوم تحقيق هڪ "صوفي منش" ۽ لاکوفي هو، يعني هن ڪنهن به جماعت ۾، ڪنهن به دائري ۾ قيد رهڻ بدران ساريءَ دنيا کي پنهنجو گهر سمجهيو ۽ ساريءَ دنيا کي پنهنجي قوم سمجهيو. محبت ۽ انسان دوستيءَ کان سواءِ ٻيو ڪندس مذهب ڪونه ڪونه هو.

جنهن دل پُر ڪر پيتا جام،
سا دل مستو مست مدام.

مرزا صاحب مرحوم جا ٻه ٻيا ڪتاب "دلارام" ۽ "زينت" ڏسون، يا آخري ڪتاب تصوف ۽ روحانيت تي لکيل پڙهون — مطلب ته هر هنڌ اسان کي سندس اهو ئي "انسانيت" جو سبق ڏسڻ ۾ ايندو — انسانيت، جا لافاني آهي، ۽ جنهن ۾ "ڪانهي ڪڙائي، ڇڪڻ جي چيت ڪري."

مرزا صاحب جي آخر عمر ۾ سندس فرزند مرزا نادر بيگ ولايت مان اعليٰ تعليم پرائي آيو، ۽ اچي "صوفي سماڪر" ۽ "روح رهاڻ" جا رنگ رچايائين، "برولو" جهڙن اعليٰ انسان جو احوال شايع ڪرايائين. ياد رهي ته گئارڊونو برونو کي سن ١٦١٠ع ۾ اٽليءَ جي ملڪ ۾ جيئري باهه ۾ اڇلايو ويو هو. سندس ڏوهه هي هو ته هن چيو ٿي ته قدرتي ڪول آهي ۽ عيسائين جي پاڪ ڪتاب بائيبل ۾ ان جي ابتڙ لکيل هو، ۽ ان زماني ۾ عيسائي پادرين اهڙيءَ هر ڳالهه کي ڪفر ۽ الحاد ٿي سمجهيو، جيڪا بائيبل ۾ آيل ڪنهن ڳالهه جي خلاف هئي. مرزا قليچ بيگ مرحوم، بهرحال پنهنجي لائق پٽ جي هن جدت پسنديءَ تي منهن ڪونه گهنجايو، بلڪ هرقدم تي ساڻس شامل رهڻ لڳو، توڙي جو ان وقت جي هڪ-پڻ تعصبي ۽ تنگدل اخبارن پنهي پيءُ پٽن تي زهريلا لفظ لکيا، کين "گندم اما جوفروش" جهڙا دل ڏکوئيندڙ لقب ڏنا. پر مرزا صاحب اهي ئي لغما جهولڪاريندو رهيو ته

سي ئي سياڻا، جي رکن دل تا صاف،
سي ئي ڏسن حق کي، سندن ڏوهه معاف.

مرزا صاحب مرحوم جي انسان دوستيءَ جو هڪڙو اهو ثبوت ئي ڪافي آهي ته سندس تصنيف، تاليف، ترجمن ۽ شعرن جي مجموعن ۾ هڪ به اهڙو ڪتاب ڳوليو نه لڀندو، جنهن ۾ ڪو نفرت جو پرچار هجي، يا انسانيت جي بلند آدرش خلاف ڪو اکر لکي. پاڻ چوي ٿو ته

ڪيو تعصب ڏار، پاهر هندو ۽ مسلم جو ٿانءُ،
نه ته اندر ميخاني ۾ ساقي به هڪ، پيالو به هڪ،
گل ڏيئي خوشبو، ڪري خوش ٿو سڀن کي ري فرق،
دوست، دشمن، مومن ۽ ڪافر سان ان جو آهي چا؟
شمع ڏئي ٿي سوجهرو، مسجد اندر يا مندر مڙهي،
فيض بخشيءَ ۾ سڀ ماڻهو هڪجهڙا ٿيا،
اسين انسان جي آهيون، رهون شل پاڻ ۾ سڀ خوش،
انسان جي وچ ۾ ڪنهن سببان، پوي شل نه ڪا ڪهاري!
طريقا سڪ چڱا هن جڳ ۾، عجز ۽ انڪساري ڪر؛
چڱا اخلاق رک ۽ خلق جي لئه خير جاري ڪرا

مرزا صاحب مرحوم جي اهيءَ انسان دوستيءَ جي وسعت ايتري هئي حد تائين هئي، جو پاڻ اها به هدايت ڪيائين ته

توهان جيئن ڪافر اي ادا،
دهري ٻڌي عابد خدا ٿيو سدا؛
ڪامل آهن دهر جا دانا سڀئي،
عارف آهن دهر جا بينا سڀئي؛
لفظ آهن ظاهري ڏيک ۽ مجاز،
رب ڪي دل جو سوز گهرجي، دل جو ساز!

۽ اها دعا گهرائين ته

ياري جو منهنجو نه هوئي، شل رب الهيءَ جو يار هوئي!
جو ڏيئي ڏک مون کي، سک سان شل تمتار هوئي!
دشمنيءَ سان وات منهنجيءَ تي ڪنڊا جو ٿو رکي!
باغ ان جي عمر جي گل جو سدا ٻي خار هوئي!

علامه امداد علي قاضي

[سنڌ دليا جا ڪيترا وڏا ماڻهو پيدا ڪيا آهن - قاضي صاحب مرحوم انهن جي صف ۾ ڪهڙي جاءِ والاري بيهندو، اهو فيصلو ايندڙ وقت ڪي ڪرڻو آهي، سنڌ جيتري ڪيس ڪيتري قدر سڃاتو ۽ ورتي پڇاڻان ايندي هلي، ڪيس ڪيترو ٿي سڃاڻي ۽ سندس قدر ڪري، اها ڳالهه ايندڙ وقت کي شاهدي ڏيڻي آهي. قاضي صاحب جهڙو لهڻو ۽ امائو شخص ۽ سائيءَ وقت خوديءَ جو صاحب، خوددار ۽ پنهنجي راءِ جو مالڪ ڪو ورلي ٿيندو. آزاديءَ سان عشق هون. جهان کي ڇڏڻ جو عجب انداز جيڪو پاڻ اختيار ڪيائون، سو پڻ شاه جي ”سهڻيءَ“ والڪر، جنهن تي خاص طرح عمر جي پوين ڏينهن ۾ گهڻو ڌيان هوندو هون، سندن آليءَ آزاديءَ جي عشق جو اظهار - آخرين ۽ عظيم ترين اظهار چئي سگهجي ٿو: ”هنئين هوند سٿي، پر پڌيءَ جا پيٺا ٿيا“. اسان جي ننڍ ۽ پيوسي، ڇوڪرڻ کٽ، اقتدار لاءِ مذهب جي استعمال غرضي، عالمي انسانيت جي پيڙا ۽ وڏي ڳالهه ته پنهنجي طبع جي روشنيءَ ۽ حساسيت اسان جي هن حسن پسند، خير طلب ۽ حق پرست بزرگ کان سٺي ڪاله ٿي، ۽ هو اسان کان جدا ٿي ويو. قاضي صاحب مرحوم نازڪ دل ۽ معصوم صفت انسان هو. هو اسان جو پيارو مربي هو، ۽ هن دور ۾ سنڌ سڳوريءَ طرفان دنيا لاءِ هڪ خاص تحفو هو. سلام آهي هن پاڪ ڌرتيءَ تي، جنهن جي گود ۾ ههڙا اعليٰ ماڻڪ جنم وٺن ٿا ۽ پرورش پائين ٿا!

۲۹- اپريل ۱۹۶۸ع جي روزاني اخبار ”جنگ“ ۾ جناب پير علي محمد شاه راشديءَ جو هڪ مضمون قاضي صاحب مرحوم جي زندگيءَ تي لکيل پڙهيم. هن مضمون

قاضي صاحب لاءِ مون کي پيهر روئاريو- ۽ وري وري روئاريو. سندن سگوريءَ ياد ۾ هيءُ مضمون سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري، پنهنجي عقيدت جي اظهار طور پيش ڪري رهيو آهيان. — محمد ابراهيم جويو، ڪوهاٽ، ٣٠-٤-١٩٦٨ع]

قومون ماڻهن سان ٺهنديون آهن. ماڻهو اڻلڀ هوندا ته قوم ڪٿي لهي سگهبي! ۽- پيرن ڀورن جي ڌڻ کي قوم اڻو سڏي سگهجي. علامه اقبال جي چوڻ موجب:

ڪه از مغزِ دو صد خر، فڪرِ انساني نمي آيد

[(چو ته) ٻن سون گڏهن جي سوچ جو هڪڙي ماڻهوءَ جي سوچ سان سود و نٿو ٿي سگهي.]

ايران جي شاعر جي قول مطابق:

آدميت نه به نطق و نه به ريش و نه به جان:

طوطيان نطق، بزان ريش، خران جان دارد.

[ماڻهپو نه ڳالهائڻ تي آهي نه ڏاڙهيءَ تي ۽ نه ساهه تي. ڳالهائين چتون به ٿا، ٻڪرن کي به ڏاڙهيون آهن، ۽ گڏهن کي به ساهه ٿئي ٿو!]

اهوئي سبب هو، جو يوناني فيلسوف، ڊايوجينز، ماڻهوءَ جي ڳولا ۾ ڏينهن ڏٺي ڏيئو کڻيو گهمندو هو، ۽ مولانا رومي دانهون ڪندو رهيو:

ڪز ديو و دد ملولم، انسانم آرزوست!

[جنن جهڙا مڙهون ڏسي، ڪڪ ٿي پيو آهيان. ماڻهو ڏسڻ چاهيان ٿو.]

۽ "غالب" فيصلو ڏنو ته:

آدمي کو بهي ميسر نهين انسان هونا!

[آدم جي اولاد لاءِ به ماڻهو بڻجڻ وس ۾ ڪونهي.]

مطلب ته ماڻهوءَ جهڙي شيءِ ڏاڍي ڏکي ٿي لڀي، ۽ ڪنهن قوم جي وجود کي ثابت ڪرڻ لاءِ يا ان جي بلنديءَ ۽ پستيءَ جي سطح مقرر ڪرڻ لاءِ اهوئي ڏسڻو هوندو آهي ته ان قوم ۾ سچا پچا ماڻهو سندس پٺي آدمزاد جي پيٽ ۾ ڪيترا آهن، ان جي مٽيءَ ۾ ماڻهوءَ جي پيدا ڪرڻ جو ست آهي يا نه، ۽ ان جي ڌرتيءَ جو ماحول ماڻهپي جي اسرڻ ۽ نسرڻ لاءِ ٺهڪندڙ ۽ پورو آهي يا نه.

ڏکي ڳالهه سچ پچ هيءَ آهي ته ماڻهو هر روز پيدا نٿا ٿين. ماڻهوءَ کي بنائڻ واقعي قدرت جي ڪاريگريءَ جو ڪمال آهي؛ ۽ قدرت جون پنهنجون مصلحتون ڪجهه اهڙيون آهن، جو ان جو ڪارخاني ۾ هر روز سندس ڪمال جا شاهڪار پيدا ڪونه ٿا ٿين. پوءِ هوڙي عجيب صورتحال هوندي، جڏهن ڪو مڃيل ڪامل ماڻهو ڪنهن قوم کان جدا ٿي وڃي ٿو، ته اها فطري ڳالهه آهي ته ان قوم ۾ هرهنڌ ماتم پئجي وڃي.

علامه امداد علي قاضي هڪ مڃيل ڪيل ماڻهو هو. هو قدرت جي فياضين جو هڪ لمونو هو، انساني صفتن جو حسين مجموعو هو، ذهني ۽ روحاني ڪمال جو پتلو هو، علم ۽ فضل جو خزانو هو، مشرقي ۽ مغربي ڄاڻ جو گنج هو، هن دؤر جي اسلامي دنيا جو يڪتا مفڪر هو، سنڌ جي ڌرتيءَ جون مٺيون لائيون اولڊ پڪي هو، لطيفي باغ جي بلبل هزار داستان هو، پاڪستان جي سرزمين لاءِ عزت ۽ شان جو سبب هو، پاڪستاني قوم جي امتياز ۽ سربلنديءَ جو نشان هو.

هيءَ لفظن جي سخاوت نه آهي، هڪ حقيقت آهي. اعتبار نه اچيو ته سنڌس زندگيءَ جو مطالعو ڪري ڏسو، سنڌس ڇڏيل پنا اٿلائي پٿلائي ۽ پڙهي ڏسو، جن خوشنصيبن ڪيس ڏٺو ۽ ٻڌو انهن کان پڇي ڏسو.

غور فرمايو! قاضي صاحب مرحوم جي زندگي دنيا جي تاريخ جي سڀ کان وڏي خوني دؤر سان لڳهي، پاڻ ٻه عالمي جنگيون پنهنجن اکين سان ڏٺائين. هٽلر ۽ مسولينيءَ کي انساني رت سان ۽ سنڌن خسيس پوئلڳن کي انساني حقن سان کيڏندي ڏٺائين. ڏاڍ ۽ ڌمڪاءَ کي زندگيءَ جو فلسفو بڻجندي ڏٺائين. امن ۽ ماڻهپي جي ماڻهن کي پائمال ٿيندي ڏٺائين. ۽ هي به ڏٺائين ته ماڻهن کي ابتري ته بدبختي ورائي ويئي آهي، جو سچ ۽ ماڻهپي جي ڳالهه هو پنهنجي ڪاڻ ٿا ٻڌن. پر، ان هوندي به، هيءُ شخص امن ۽ انسانيت جو ليالو ڏيندو رهيو، ۽ ماڻهن جي آجرن امنگن کي جاڳائڻ جي ڪوشش ڪندو رهيو. هڪ رت جي پياسيءَ دنيا ۾ پنهنجي دامن کي رت جي داغن کان صاف رکيائين، هڪ لوڀي ماحول ۾ رهيو مگر لوڀ جي ڏانڻ کي پنهنجي ويجهو اچڻ نه ڏنائين، هڪ طاقت جي پڪيءَ دنيا ۾ رهيو پر طاقت جي بلا جي ڏنگ کان بچيو رهيو: هڪ اهڙي زماني ۾ جاڳو، جڏهن ماڻهو رزاق کان وڌيڪ رزق کي چهٽيا رهيا، پر هن شخص بادشاهن کي پني ڏيئي پيٽ جي پوڄا ڪانه ڪئي. تاريخ جي هڪ اهڙي دور سان سنڌس واسطو پيو، جڏهن وڪ وڪ تي ڪوڙ ڪو لات پيا منات اپو بيٺل ڏٺائين، پر هيءُ مسافر ڪڏهن الي لااحب الآنلين [جتا نه ڪندڙ شين سان منهنجي پريت ڪانهي] چولدو ۽ ڪڏهن لاحول [هڪ اعليٰ ۽ عظيم الله کان سواءِ ٻي ڪابه طاقت ڪانهي] پڙهندو، پنهنجي واٽ ورتيون ويندو رهيو. هڪ اهڙي عالمي ماحول ۾ سنڌس جنم ٿيو جڏهن دولت جي ماڻ ۾ شرافت جي تور ماپ ٿيندي رهي، پر هن شخص جو قلندري شان ڏسو، جو—

چند تصوير بتان چند حسينون ڪي خطوط، بعد مرنے ميرے گهر سے يه سامان نڪلا!

[ڪي يارن جون مورتون ۽ ڪي سهڻن جا خط. مرڻ کان پوءِ منهنجي گهر مان ڪل اهو سامان نڪتو.]

بنيادي ڳالهه هيءَ هئي ته قاضي صاحب ماڻهو هو. هن ماڻهپي جو مانُ رکيو، هن هيءَ تڇ دنيا ڇڏي، ۽ دائمي دنيا حاصل ڪئي. "جامي" جي چوڻ موجب:

جماد چند دادم جان خريدم،
بحمدالله عجب ارزان خريدم.
[ٿورا سڪا ڏنم، ساهه ورتم - خدا جو شڪر آهي، ڏاڍو سهانگو ورتم.]

فقير عبدالرحيم گرهوڙي سنڌ جو مشهور بزرگ ٿي گذريو آهي. هڪ ڏينهن هو پنهنجي جهوپڙيءَ ۾ ٽڏو وڇايو پٽ تي ليٽيو پيو هو. اتر سنڌ جو پادشاهه، مير رستم خان ٽالپر، سندس خدمت ۾ حاضر ٿيو. فقير جو هيءُ حال ڏسي، حيرت وچان دانهن ڪري ويس. فقير صاحب فرمايو - "مير صاحب، هيءَ دنيا رڳو هڪ لنگهه آهي. هتان جي لاءِ هيءُ ٽڏو ڪافي آهي. جتي هميشه رهڻو آهي، اتان جي لاءِ، خدا جو شڪر آهي، ڪجهه چڱوئي بندوبست ڪيو اٿم."

اسان جي قاضي صاحب عليه الرحمت جي زندگيءَ جو به قريب اهوئي حال آهي.

سنڌ ن وڏا دادو ضلعي جي ماڻهو اپائيندڙ ڳوٺ، پاٽ، جا ويٺل هئا، جتي شهنشاهه همايون جي شادي اڪبراعظم جي ماءُ حميده بانو بيگم سان ٿي هئي، جتي هر دور ۾ وڏا وڏا عالم ۽ فاضل پيدا ٿيندا رهيا، جتان جي ماڻهن ۾ اڄ به پڙهيلن جو حصو اوي سيڪڙو آهي، جتي هن وقت به اوهان کي مشڪ پاس ڪيل ماڻهو هر ڪاهيندي، ۽ شاهه عبداللطيف جو ڪلام جهونگاريندي ڏسڻ ۾ ايندا.

قاضي صاحب جو پنهنجو جنم حيدرآباد ۾ اپريل ١٨٨٦ع ۾ ٿيو. ابتدائي تعليم تر جي هڪ آخوند صاحب کان حاصل ڪيائون. ديني تعليم کان پوءِ ڪجهه انگريزي پڙهيائون، ۽ پوءِ لنڊن روانا ٿي ويا، جتي بئريسٽري پاس ڪيائون، مختلف علمي ادارن منجهان فيض حاصل ڪيائون، وقت جي چوٽيءَ تي پهتل مستشرقين ۽ مختلف علمن جي استادن کان سبق ورتائون، مشرقي ۽ مغربي علمن تي عبور حاصل ڪيائون. تنهن کان پوءِ جرمنيءَ ويا، ۽ هڪ سال اتي رهي، اتان جي دانشگاهن جي علمي انبارن کي اٿلايائون پٿلايائون، اتي شادي به ڪيائون، ۽ پوءِ سن ١٩٢١ع ۾ واپس پنهنجي وطن آيا.

هتي اچڻ سان قاضي صاحب حيدرآباد ضلعي ۾ مئجسٽريٽ مقرر ٿيو. ان کان پوءِ خيرپور رياست ۾ پهريائين سيشن جج ۽ پوءِ هوم منسٽر ٿيو.

هن ملازمت جي زماني ۾ پڻ قاضي صاحب پنهنجي علم ۽ معلومات کي وڌائڻ جي خيال کان هر ٻئي يا ٽئين سال يورپ جو سفر ڪندو رهيو. سندس علمي پايي کي ڏسي، لنڊن جي ڪيترن ئي علمي سوسائٽين کيس اعزازي طور ميمبر بنايو. هر ڀيري آتي اسلام ۽ فلسفي تي سندس تقريرون ٿينديون هيون ۽ ماڻهو وڏيءَ عزت سان سندس خيال ٻڌندا هئا. ليڪن سرڪاري ملازمت سندس طبيعت سان ميل نه کائو. پاڻ محسوس ڪيائون ته ملازمت جي مجبورين ڪري ڪن حالتن ۾ ضمير تي سهڻ کان وڌيڪ بار پوي ٿو؛ قيمتي زندگي خسيس ڳالهين جي پوئتان ضايع ٿي وڃي ٿي؛ نالي ۽ ناموس، اختيار ۽ طاقت جي هوس ماڻهوءَ جي

ارسل امنگن کي ڦٽي وجهي ٿي؛ مطلب ته، جيئن پاڻ فرمائيندا هئا، "گهر آباد ٿئي ٿي ٿي، آن کان اڳ دل جي دنيا ويران ٿي وڃي ٿي."

ان روحاني پوسٽ مان اڪرڻ لاءِ قاضي صاحب هوم منسٽري وغيره کي ڇڏي، ولايت جو رخ ڪيو، ۽ اتي وڃي ڪيترائي سال اسلام جي اشاعت جو ڪم ڪندو رهيو ۽ يورپي طالب العلمن کي قرآن مجيد جو تفسير پڙهائيندو رهيو.

پاڪستان جي ٺهڻ کان ڪجهه عرصو اڳ، پاڻ ڪراچيءَ آيو ۽ هتي انگريزي پڙهندڙ طالب العلمن کي قرآن ۽ مذهب جو درس ڏيڻ لڳو. هر جمعي ڏينهن جناح هاسٽل جي مسجد ۾ سندس خطبو ٿيندو هو، جنهن جي ٻڌڻ لاءِ بيشمار ماڻهو ايندا هئا. خطبي جو مضمون هر هفتي الڳ الڳ ۽ انوکو هوندو هو.

پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ قاضي صاحب لنڊن هليو ويو، ۽ اتي پڪيءَ طرح گهر ڪري رهڻ جو انتظام ڪيائين. مگر چئن سالن کان پوءِ ڪن پاڪستاني دوستن جي زور ڀرڻ تي ڪيس واپس اچڻو پيو، ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسيلر طور ڪم ڪرڻ لڳو.

سنڌ يونيورسٽيءَ جي ترقي سندس ئي ڪوشش جو نتيجو هئي. پورا ڏهه سال پاڻ انهيءَ دانشگاهه جي خدمت ڪندو رهيو. سن ١٩٥٩ع ۾ اتان استعفا ڏيئي، گوشه نشين ٿي ويٺو، ۽ انهيءَ گوشه نشينيءَ ۾ سوچ ويچار ۽ پڙهڻ لکڻ ۾ پاڻ کي مشغول رکيائين. ڪيترائي علمي مقالا ان زماني ۾ لکيائين. ڪجهه ڪتاب پڻ تيار ڪيائين. شاهه عبداللطيف جي ڪلام تي تحقيق ڪيائين ۽ سندس رسالو پڻ شايع ڪرايائين. شاهه سائين ؒ جي ڪلام جي چونڊ حصي جو پاڻ ۽ سندس اهليه سڳوريءَ گڏجي انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو، ۽ انهن مشغوليءَ کان پوءِ جيترو وقت بچيس، اهو تعليم يافته نوجوانن کي پنهنجي علم ۽ فضل کان فيضياب ڪرڻ تي خرچ ڪرڻ فرمايائين. خاص طرح هڪڙي نوجوان تي سندس انتهائي احسان ۽ شفقت جي نگاهه رهي، جنهن جو سبب شايد هي هو ته پاڻ ان نوجوان کي پنهنجو جانشين بنائڻ ٿي گهريائين ته جيئن ان جي وسيلي سندس پاريل جوت ڪالش پوءِ به چمڪندي رهي. هيءُ خوشنصيب متعلم، جيڪو پنهنجيءَ جاءِ تي اڳي ئي ڪيترن علمن ۾ معلم جي درجي تي پهتل هو، جناب اي. ڪي بروهي هو. جناب اي. ڪي بروهي صاحب پاڻ چمڪندي سون هو، قاضي صاحب جي نظر ڪيميائي اثر هن کي خالص ڪُندن جي چمڪ بخشي. منهنجي خيال ۾ قاضي صاحب مرحوم جو سڀ کان وڏو ڪارنامو اِهوئي هو، جو پاڻ جناب بروهيءَ جهڙو جانشين پويان ڇڏي، هڪ پاسي پنهنجي قائم ڪيل علم ۽ اجتهاد جي سلسلي کي پاڻ کان پوءِ ڪنجي وڃڻ کان بچائي ورتائين، ۽ ٻئي پاسي اسان جي قوم کي ائين چوڻ جي لائق بنايائين ته:

"اسان وٽ هر دور ۾ ماڻهو پيدا ٿيندا رهن ٿا. جيڪڏهن علم جي وسعت ۽ فڪر جي بلندي معيار آهن، ته ٻين ماڻهن کان سواءِ جيڪي اڳ گذر ڪري ويا آهن، هاڻي هن دور ۾

قاضي صاحب ڏاڍهن ڏسو! اوھ اروهي صاحب ڏاڍهن ڏسو. هتي رڳو پنهنجي ملڪ ۾ هن ڏاڍهن نہ ڏسو، دنيا جي چوٽيءَ جي علمي مجلسن ۽ فيلسوفن جي بين الاقوامي محفلن ۾ وڏهاري ڪيس ڏسو، ديني دنياوي علمن ۾ ڏسو، سائنس ۽ فلسفي ۾ ڏسو، السالي قدرن ۽ السانيت ڪبريا جي ڪسوٽيءَ تي ارڪيو، جنهن لحاظ سان چاهيو توري ۽ ماپي ڏسو ۽ پنهنجي تسلي ڪريو."

مون کي خوف آهي تہ مصريءَ جي شرط واٽر ماڻهو ڪتي پنهنجون آڱريون نہ ڪپي ويهي رهن.

ويساهہ ڪيو، آءٌ وڏاءَ ڪانہ ڪري ڪرڻ ٿو وڃان. ثبوت موجود آهي، شيءِ بہ موجود آهي، دنيا جي سامهون آهي. جيڪو اسان وٽان گذر ڪري ويو، ان جون لکيتون ۽ ان جا ٻول موجود آهن: جيڪو جيئرو آهي، تنهن کي ڏسي ۽ پڙهي سگهجي ٿو. آفتاب آمد دليل آفتاب [سچ جو دليل سچ ئي آهي.]

جيئن مٿي عرض ڪيو ويو تہ قاضي صاحب ڪيترن ئي موضوعن تي املهہ تحريرون ڇڏيون آهن. اسلام، قرآن مجيد، السانيت، ادب ۽ فلسفي جي تاريخ سان خاص سندن ذوق هوندو هو.

منهنجي سامهون هن وقت سندن هڪ ڪتاب آهي، سندن انتقال ڪان ٿورائي ڏينهن اڳ شايع ٿيو هو. ڪتاب جو نالو آهي Casual Peeps At Sophia، ۽ مضمونن جي فهرست هيءَ آهي:

(١) فيلسوف ڪنهن کي ٿا چون؟
(٢) اڄڪلهہ فلسفي ۾ ڪهڙي اوڻائي آهي؟
(٣) تحقيق تي زور مڪر رڻا ۽ ريت غائب!
(٤) سڄي تعليم آها آهي، جا ترقيءَ جو رستو ڏيکاري.
(٥) غزل (مشرقي شاعريءَ تي تبصرو).
(٦) علامہ اقبال.
(٧) شاهہ عبداللطيف.
(٨) اردو ٻولي (اردوءَ جو پس منظر ۽ ان جي اهميت).
(٩) ماڻهوءَ جو اخلاق.
(١٠) تعليم.
(١١) قبرستان ۽ ڪتبخانا.
(١٢) صحت ۽ پاڪيزگي.
(١٣) زردشت پيغمبر.
(١٤) سري ڪرشن.
(١٥) ڪيڏين جي ڪهاڻي (مهڀارت ۽ مهاڀاري جنگ بابت هڪ ڪهاڻي).

ڪتاب جو هرهڪ مضمون پڙهڻ وٽان آهي، منهنجي نظر ۾ آخري حرف جي حيثيت رکي ٿو- گويا هڪ نچوڙ آهي هر مسئلي بابت سنڌس سالها سالن جي غور ۽ فڪر جو. ڏيکه جي خوف کان مضمون جا ٽڪرا هتي پيش اڻتو ڪري سگهان، انهن جي تفصيلي تنقيد جو في الحال سوال ئي پيدا نٿو ٿئي.

نوٽ: هي فڪرانگيز سوانحي مضمون هيٺين رسالن ۽ اخبارن تان ورتا ويا آهن:

شمس العلماء دائود پوٽو	- "روشن تارا" ڪتابي سلسلي جي پهرين ڪڙي، "منهنجو پٽ" مارچ ١٩٧٣ع.
خانبهادر غلام علي نانا	- "ڪوپن ڪنڊ لچي لچي" اروڙ پبليڪيشن جو ٽيون ڪتاب اپريل ١٩٧٣ع.
پروفيسر سيد غلام مصطفيٰ شاهه	- روزانه "عبرت" حيدرآباد، ٢٩- ڊسمبر ١٩٧٢ع.
پير حسام الدين راشدي	- رسالو "مهراڻ" ١٩٧٣/١ع.
شمس العلماء مرزا قليچ بيگ	- روزانه "عبرت" حيدرآباد، ١٣- مارچ ١٩٦٥ع.
علامه آءِ. آءِ. قاضي	- روزانه "عبرت" حيدرآباد، ١٦- مئي ١٩٦٨ع.

تذکره
مشایخ سیوستان

از

عبدالغفور بن حیدر سیوستانی

(برائ نواب دیندار خان سید بهوه صوبه دار
سیوستان در سال ۱۰۳۹ هـ تالیف شد)

بتصحیح و تعلیقات

سید حسام الدین راشدی

والده مرحومه جي ياد ۾

مرا گر بود انسي، در زمانه — به مادر بود، و او رفت از ميانه
نه چندان است در جانم، غم او — که بتوان داد شرح ماتم او
چو محرم نيست، اين غم با که گويم — غمي کز مرگ او، آمد به رويم
نه بود آن زن، که مردي معنوي بود — سحرگاهان دعائي او قوي بود

عجب آه سحرگاهيش بودي
ز هر آهي به حق راهيش بودي! — عطار

گذارش

تذڪرهٔ مشائخ سيوستان(۱) جي نالي سان ايندڙ صفحن ۾ سيوهڻ شريف جي بزرگن جو فارسي تذڪرو پيش ڪيو وڃي ٿو، جنهن جو خطي نسخو Royal Asiatic Society London ۾ موجود آهي، جنهن جو فوٽو اسٽيٽ منهنجي دوست Sigmon Digby مون کي مهيا ڪري ۱۲-۷-۱۹۷۱ع جو موڪليو، جنهن لاءِ آءٌ سندس ۽ رائل ايشاٽڪ سوسائٽيءَ جو ٿورائتو آهيان. اهو نسخو مٿين اداري جي ذخيري ۾ A.G. Ellis جي ذريعي پهتو آهي ۽ مٿس صاحب ممدوح جا دستخط ۽ ۱۷-۳-۱۹۰۹ع تاريخ ثبت آهي. معلوم هجڻ گهرجي ته انهيءَ انگريز جو سنڌ سان تعلق هو ۽ اهو نسخو ظاهر آهي ته ڪيس پنهنجي ملازمت جي دوران ۾ هتان هٿ آيو هوندو.

ڪتاب ۾ (۲۴) ورق آهن ۽ هر صفحي ۾ (۱۳) سٽون آهن. ڪتاب جي حاشين تي شروع کان آخر تائين قوت باه ۽ انهيءَ سلسلي جي مڙني ضرورتن جا مجرب نسخا مرقوم آهن. آخر ۾ هڪ جدا صفحي تي هيٺين عبارت آهي، جنهن مان اندازو ٿئي ٿو ته انهيءَ حاشيي واري ڪتاب جو "لذت العيش" نالو آهي:

"لذت العيش، در طب، ناصر شاهي مؤلف به نام سلطان ابوالمظفر عبدالقادر شاه خلجي تاليف نموده."

اوليائن جي عام تذڪرن جي لکٽيءَ مطابق هن تذڪري ۾ پڻ ڪرامتن جي سلسلي ۾ عقل ۾ نه اچڻ جهڙيون ڳالهيون لکيل آهن، جنهن متعلق ڪتاب جي ٻاهرئين صفحي تي ڪنهن بزرگ هيٺيون نوٽ لکيو آهي:

"رسالهٔ هذا، عبدالغفور ابن حيدر براى پيشکش و نذر نواب سيد بهوه ملقب به ديندار خان در سنه يکهزار و سي و نه هجرى بمقام سيوستان تاليف کرده موسوم به تذکرهٔ مشائخ سيوستان گردانيد. در حقيقت حکاياتش خالى از هذيان مجانين و مبهوتين نيست و کاتب ۲۵ صفر سنهٔ يکهزار يکصد و نود و شش هجرى بخط خوالدني باتمام رسانيد."

اها تنقيد بلڪل صحيح آهي پر جيڪڏهن يقين ۾ نه ايندڙ ڳالهين ۽ روايتن کي نظرانداز ڪندي ڏسبو ته منجهس ڪيترين علمي خوبيون به نظر اينديون مثلاً:

(۱) هن تذڪري جو ذڪر مون حديقة الاولياء جي مقدمه ۾ (صفحي ۷) تي آندو آهي.

(۱) سيوهڻ جي مشائخن جا نالا، جيڪي ٻارهين صديءَ ۾ مشهور هئا.
(۲) انهن بزرگن جي مزارن ۽ مدفنن جا نشان پتا، جن مان ڪيترن جا اڄ ختم ٿي چڪا آهن.
(۳) ڪيترن بزرگن جي اولاد ۽ پيڙهين جا نالا ۽ احوال.
(۴) سيوهڻ جي مقبرن جا تاريخي ڪتبا ۽ انهن جون درست پڙهڻيون.

دينار خان پنهنجي سر نيڪ ماڻهو ۽ سخت پيرپرست ۽ اعتقاد جو ضعيف هو. ازان سواءِ عقل جو بلڪل جڏو، انتظام هلائڻ ۾ نااهل، تدبر ۽ سوچ سمجهه کان صفا عاري هو. هي پڻ انهن ماڻهن مان هو، جيڪي هر لحاظ سان پست هئا ۽ مغل حڪمران انهن کي سنڌ مٿان مڙهيندا هئا. تذڪري جي مؤلف دينارخان جي عقل ۽ ذوق جي معيار مطابق هي تذڪرو لکيو آهي، جنهنڪري اسان کي هن ۾ تاريخي استناد جي سؤ في صدي اميد رکڻ نه گهرجي. انهيءَ کان سواءِ اوليائن ۽ مشائخن جي تذڪرن لکڻ جو ابتدا کان ڍنگ به اهوئي رهيو آهي.

بهرحال، لکت ۾ ڪنهن نه ڪنهن نموني ۾ افاديت ضرور هوندي آهي، چنانچه هن تذڪري ۾ به ڪي فائدا ضرور موجود آهن، جيڪي سنڌ جي تاريخ ۾ اسان جي مدد ڪري سگهن ٿا.

هن تذڪري ۾ ذڪر ڪيل بزرگن جي تلاش ۽ تحقيق ۾ ڪيترا دفعا آءٌ سيوهڻ ويو آهيان، ٺٽي‌نڪر وانگر هن شهر جي پڻ مٽي اٿلائي اٿم، ڳولا ڪندي ڪيتريون نيون ڳالهيون ۽ ڪيترا نوان انڪشاف ٿيا آهن. ٻرين ٽن سالن جي جاکوڙ بعد اڄ آءٌ هي تذڪرو هيٺين ٽن قسطن ۾ شايع ڪري رهيو آهيان:

(۱) فارسي متن (جيڪو هن پرچي ۾ ڇپجي رهيو آهي).
(۲) فارسي متن جو سنڌي ترجمو.
(۳) حاشيا، مقبرن جو احوال، نقشا ۽ تصويرون.

آءٌ سمجهان ٿو ته "سنڌ جي تاريخي ماخذ" جي سلسلي ۾ هي تذڪرو قابل قدر اضافو آهي ۽ سنڌ جي تصوف جي تاريخ لکندڙن لاءِ مفيد ٿيندو. انهيءَ کان علاوه به اسان جي هڪ ڳم ٿيل شئي هئي، جيڪا لڌي آهي، ان کي شايع ڪري رهيا آهيون، پنهنجي جاءِ تي اها پڻ وڏي ڳالهه آهي.

حسام الدين راشدي
۴-۱۰-۱۹۷۴ع

[3-B] رب یسر- بسم الله الرحمان الرحیم- و تمم بالخیر

سپاس بی‌قیاس مر خداوندی را که، بعضی از افراد انسان را بدوستی خود برگزیده است و بمرتبه هدایت و ولایت رسانید، و وجود شریف ایشان سبب انتظام دین و ملت گردانید. و تحف صلواة و السلام برسید انام که متابعتش موجب قرب و مزید رفعت است.

بعده خاک پای درویشان بلکه ذرهٔ تراب ایشان، بندهٔ احقر **عبدالغفور بن حیدر** مینماید که نواب کامیاب، والا جناب، معلی القاب، منبع الجود و البرکات، معدن التوفیق و السعادات، امیرالسادات، **سید محمد بهوه** الملقب به **دیندار خان** غازی سلمه الله تعالی و ابقاه- که بمحبت و عقیدت اولیاءکرام و مشائخ عظام از ایام صبا مجبورند- چون بلدهٔ معمورهٔ **سیوستان** را بقدوم سعادت لزوم مشرف ساختند، بعد از زیارت بزرگان [4-A] بلده مذکور و ایفای فتوح و نذور به خادمان روضهای و فقراء بلدهٔ مسطور، تفتیش احوال مشایخها استفسار نمودند. اهل آن بلده تذکره و رساله- که احوال ایشان را مفسر(۱) باشد- نداشتند، لیکن مردم که از هوشمندی بهره تمام داشتند، پاره ازانچه از اجداد خود سماع نموده بودند و بعضی از کتب یافته باشند، مذکور ساختند.

بخاطر احقر رسید که ورقی چند در احوال آنحضرات، آنچه از کتب یافته شود یا از مردم ثقات سماع گردد، مرقوم ساخته بمجاوران سپارد، که در وقت استفسار عاجز نمانند. و این رساله مسمی به- **تذکرهٔ مشائخ سیوستان** - گردانیده ام، امید که بنظر اهل فضل بگذرد، اگر سهوی و خطای رفته باشد، بقلم عطوفت رقم، اصلاح نموده بگذارند! بزرگان خورده برخوردان نگیرند! و من الله التوفیق.

[مخدوم لعل شهباز]

و در سال ششصد پنجاه (۶۵۰ه) از سن هجری بتاریخ بیست یکم شعبان‌المعظم بحساب ابجد حرف "برحمت" (۲) حضرت **مخدوم لعل شهباز** نورالله مرقده وفات یافت. نام مبارک وی **شیخ عثمان** است. [4-B] از سادات حسینی است.

(۱) دراصل: مفصر.
(۲) در آخر کتاب این قطعه ثبت است:

چو شهباز آن همای آشیان عرش ... شده طایر برحمت ز اهل جنت
نمودم فکر تاریخ وصالش ... سروش غیبم گفتا: برحمت

پشت شریفش [به] سیزده واسطه بحضرت امام **جعفر صادق** رضی‌الله عنه میرسد، بدین طریق: **شیخ عثمان**، بن سید کبیر القب و سید ابراهیم اسمش، بن سید شمس‌الدین، بن سید نورشاه، بن سید محمود شاه، بن سید احمد شاه، بن سید هادی شاه، بن سید مهدی، بن سید منتجب، بن سید غالب، بن سید منصور، بن سید اسماعیل، بن سید امام جعفر صادق رضی‌الله تعالی عنه.

مولد و منشأ(۱) حضرت مخدوم **مرند**(۲) است. آنجا زیارت‌گاه خلائق است مرقد بزرگوار والد(۳) سید کبیر در مرند. و حضرت مخدوم بعد از رسیدن بمراتب رجیل بخدمت و صحبت **خواجه شیخ منصور** رسیده، فراوان و فروزی روحانی برگرفت، و از یاران وی خود را نسبت ساخته، چنانچه درین ابیات که از جمله اشعار اوست، مفهوم میشود. غزل:

ز عشق دوست هر ساعت درون نار میرقصم
گهی در خاک میغلطم گهی برخار میرقصم
شدم بدنام در عشقش، بیا ای پارسا اکنون
نمیترسم ز رسوائی، بهر بازار میرقصم
[5-A] بیا ای مطرب مجلس، (۴) سماع شوق را در ده
که من (۵) در شادی وصلش، قلندر وار میرقصم
مرا خلقی همیگوید: گدا! چندین چه می رقصی
بدل، داریم اسراری، ازان اسرار میرقصم
منم **عثمان مروندی** که یار **خواجه منصورم**
ملامت میکند خلقی، (۶) و من بردار میرقصم
اگر صوفی شدند یاران، بیا تا خرقه در پوشم
اگر زنار بربستند، دران زنار میرقصم (۷)

(۱) دراصل: منشي.
(۲) دراصل: مروند.
(۳) دراصل: والد پدرش.
(۴) دراصل: ساقي ـ کلمه مجلس از مقالات الشعراء گرفته شد.
(۵) مقالات: از شادي.
(۶) دراصل: زمن ـ مقالات‌الشعراء: و من ـ دراصل: میکنند ـ مقالات: میکند.
(۷) مقالات این بیت ندارد.

بعد از مدتی باجازت و اشارت علیه خواجه منصور مذکور، بخدمت بابا شیخ ابراهیم - که مرید شیخ جمال مجرد بود - رفته ارادت آورد. مدت یک سال در خدمت آن صاحب کمال بوده بمرتبه تکمیل رسیده خرقه خلافت و اجازت یافت. و سنگ مفتول - که از حضرت شیخ جمال مجرد به بابا ابراهیم رسیده بود - عنایت فرمودند. گویند: حضرت مخدوم آن سنگ را حمائل کرده برابر سینه خود میداشت، و آن سنگ تا امروز بر مرقد شریف وی معلق است. کاتب حروف برکات زیارت آن را در خدمت امیرالسادات (۱) دریافته. و حضرت مخدوم هم در عصر شیخ فریدالدین گنج شکر [5-B] و حضرت غوث‌العالم شیخ بهاوالدین ذکریا بود، و بصحبت های آن دو بزرگوار رسیده، و بشیخ صدرالدین عارف صحبتهای داشت. در تاریخ فیروزی مذکور است که:

"چون آن حضرت بملتان رسید، خان با سید از معرفت و اعتقادی که داشت، شرائط تواضع بجا آورده فتوح بسیار رسانیدند و جهد بسیار نمود که آن بزرگ وار را در ملتان بدارد و خانقاه برای وی بسازد. آن حضرت باقامت آنجا رضا نداد. و روزی خان شهید و حضرت شیخ صدرالدین عارف و شیخ عثمان مروندی را در مخلص طلبید و غزلهای عربی سرود [ن] بنا نهاد و هردو شیخ بزرگوار و جماعه دیگر درویشان در حالت وجد رقص میکردند. تا آن زمان که درویشان در سماع و رقص بودند خان دست بسته برپا ایستاده بود و زار زار میگریست (۲)."

و در تذکره مشایخ سند مذکور است که:

"چون حضرت مخدوم لعل شهباز شهر سیوستان را بقدوم سعادت توام خویش مشرف گردانید، تاریخ تشریف آوري آن حضرت

---

(۱) ازین مراد به سید بهوه دیندارخان است.

(۲) عبارت تاریخ فیروزشاهي ضیاء برني بدین گونه است: شیخ عثمان مریدي [مرلدي] که بزرگوار مردي بود، در ملتان رسید. خان شهید از معرفت و اعتقادي که داشت، اورا بافراط تواضع کرد و فتوح بسیار داشت و بسیار جهد کرد که آن بزرگ را در ملتان بدارد و براي او خانقاه سازد و دهها دهد، شیخ عثمان اقامت نکرد. و روزي خان شهید شیخ مذکور را و شیخ قدوهٔ پسر حضرت شیخ بهاءالدین ذکریا را در مجلس خود طلبید و بغزلهاي عربي سماع فرمود. ایشان و درویشان دیگر در حالت وجد رقص میکردند. خان شهید تا آن زمان - که درویشان در سماع و رقص بودند - دست بسته ایستاده بود، و زار زار میگریست (ص 68)

این اولین کتابیست که دران همینقدر اشاره به شیخ عثمان ثبت گردیده است.

درسیوستان [6-A] بحساب ابجد اینست _ ذهو آفتاب الدین (۱).
در بقیه زمین که اکنون مضجع گاه آن ولایت پناه واقع است، پیش ازین فاحش خانها بود، زنان بدکاران در انجا سکونت داشتند. هرگاه حضرت مخدوم بجهت اصلاح آن فساد به تشریف آوردن به آن مقام مامور شد. شب اول که آن برج ماه ولایت و دُرّ درج کرامت، دران بقیه نزول اجلال ارزانی فرمود، بمقتضای فحوای _ جاء الحق و زهق الباطل _ جمیع رجال نکوهیده خصال _ که بجهت بدفعلی و زنا بنزد زنان بدکاران آمده بودند _ هیچ کدام را قدرت برجماع نشد و رجولیت ایشان به عنینت مبدل گشت. چون روز شد هرکدام حقیقت ماجرا پیش یکدیگر القا نمودند، و از وی همان واقعه بعینه باز شنودند، همگنان متعجب و حیران بماندند. بعد از تفکر بسیار و اندیشهٔ بیشمار یقین دانستند که از اثر قدوم سعادت لزوم این فقیر است که اندرین دیار است. زنان و مردان آمده در قدم مخدوم افتادند و از اثر نظر وی همه از صدق دل تائب گشتند."

[6-B] وهم دران کتاب است که:
روزی شیخ خواست که پارچهٔ زمین را بجهت مزارگان مهیا سازد و مزدوری را همراه گرفته آنجا رسید و فرمود که: برگرد آن، دیواری بنا کند! مزدور مامور به بنا کردن دیوار مشغول گشت، و خود بدولت عصا در دست گرفته استاده بودند. ظاهراً زمیندار آن زمین خبردار شد که فقیر برزمین او تصرف مینماید. آن شخص درحال غضبناک و بی باک دران بقیه خاک رسید و شیخ را ازان بقیه مانع شد. حضرت شیخ عصا با او زد، آن شخص فی‌الفور رخت حیات بعالم ممات کشید. شیخ مزدور را فرمود تا او را دران خاک مدفون ساخت. وارثان او ازین واقعه خبردار شدند یکمرتبه دران مقام در رسیده ازان معامله باز پرسیدند، شیخ فرمود که: من هیچ شخص نه کشته بلکه سگی دیوانه را مقتول ساخته ام! ایشان ازین

---

(۱) این فقره غلط است تاریخ هم صحیح نیست که ازین سال ۶۷۵ برمی آید. خداداد خان در "لب تاریخ سند" قطعه تاریخ به این قرار ثبت کرده است:

چو باز آشیان قدس، شهباز — سوستان را نموده جنت آسا
خرد تاریخ آن، از روی اخلاص — ذهود آفتاب دین _ بگفتا

۶۴۹-۱-۶۴۸

و همین قطعه در آخر کتاب حاضر نیز موجود است.

معنی منکر گشتند! فرمود که: اینک در این جا مدفون است! هرگاه زمین کافتند سگی مرده از انجا یافتند. پس حضرت مخدوم در انجا سکونت گرفت. بعد از مدت شش سال (۱) کاسهٔ محبت، [7-A] ازلی نوشیده بحق واصل گشت (۲)، و هم دران محل بیاسود.

و آن مخدوم مرحوم مجرد بود، قبیله و فرزندی نداشت، تمام از اسباب دنیا بی تعلق بودند. و از مناقب والد مخدوم حضرت **سید کبیر** است که: درین اوان از قدوة المتورعین **حافظ موسی** که صاحب ورع و زهد و تقوی و خدا پرستی و محبت موصوف است. در علوم عقلی و نقلی و ابیات بزرگان و مناجات صاحب مفسران و محدثان یاد گرفته، در اذکار تلاوت کلام الله بموجب آیه صدق پیرایه ــ "یا ایها الذین آمنو اذکر والله ذکرا کثیرا و سبّحوا بکرة و اصیلا"ــ ورد زبان دارد. چنانچه در حال و مقال حدیث نبوی و حکایات بزرگان دین بر زبان ایشان جاری است، و مدت مدید گذشته در تمام عمر گاهی از او نماز و تهجد فوت نشده، و اکثر روزها بصیام. چنانچه ایام بیض، هرماه و در هرسال، ایام بزرگان پیشینان، صوم میداشتند. و از اورادهای بزرگان ــ که نوشته یافته ــ هیچ یکی را ترک نداده بخضوع و خشوع اقتدا مینماید. و در فرائض و نوافل قیام تمام دارد.

[7-B] استماع افتاد که:

حضرت **شیخ کبیر** تا به کبر سن متاهل لشد. روزی مخدوم در واقعه پدر بزرگوار خود گفت که: مرا بیرون آرید! حضرت **سید کبیر** به مخدوم فرمود که: ظهور شما در بهشت بهتر باشد! مخدوم گفت که: در دنیا ظهور شدنی ایست صبر(۳) باید نمود! چون حضرت **سید کبیر** توجه حرم فرمود، پادشاه آن وقت اطلاع یافته دختر

---

(۱) در "حیات نامه قلندری" مدت یک سال ثبت است (ص. ۴) و شش سال در "لب تاریخ سند" نوشته شده است.

(۲) در مقالات الشعرا تاریخ آمده:

چو رفته سوی جنان آن شیخ — کو زبدهٔ آل و پاک نام است
از هاتف غیب می شنیدند — **عثمان به دوازده امام** است

۶۶۱+۱۲=۶۷۳

برای این بحث رجوع شود به تعلیقات.

(۳) در اصل: صورت.

خود را بخدمت مخدوم هدیہ نمود. آن مطهره را بازدواج خود مشرف ساخت، تا چهل روز زفاف نفرمودند، بعد از چهل روز بدان مریم وقت زفاف فرمودند و حضرت مخدوم لعل شهباز از صلب پدر برحم مادر قرار گرفت.

روزی اقربای از حضرت مخدوم سید کبیر التماس کردند: این مقدار کم شفقتی بر حرم چه بود؟ فرمودند: در چنین امر توجہ داشتم کہ در راه نیم نخود بریان یافتم خورده بودم، اثر آن تا چهل روز در وجود من بود، چون ازان اثر مکدر صفای بهم رسید بخانہ ملتفت شدم.»

آمدم برسر سخن، بناء روضۂ متبرکہ حضرت لعل شهباز کہ، عمارت اول ملک اختیارالدین (۱) [8-A] کہ از قبیل سلطان فیروز شاه، حاکم [و] والی شهر سیوستان بود، و در سال هفصد و پنجاه و هفت (۷۵۷ھ) عمارت نمود. و ابیاتی کہ در تاریخ بنای آن، بر سنگی کنده منصوب ساخته بودند، این است: نظم:

بعهد دولتِ فیروز شہ، سلطان دین پرور
کہ خاک درگهش سازند، شاهانِ جهان افسر
ازان گاهی کہ بر تخت شهنشاهی نشست این شہ (۲)
سراسر گشت گیتی از شعاع دولتش انور
عمارت شد مقام شیخ عثمان مرندی، (۳) کو
ولی الله باز اسفید سیر، بحر بود و بر
اگرچہ اولیا اندر زمانِ شیخ بس بودند
و لیکن، در کرامت بود او از همگنان برتر
چہ زیبا بارگاهی شد بهفت طاق شش گنبد
کہ رنگ نہ فلک گشته ز رشک بام (۴) او اخضر
بروز هفتم از ماه رجب مبنی شد این روضہ
بسال هفصد و پنجاه و هفت، از هجرتِ مهتر

(۱) دراصل: اخیارالدین.
(۲) دراصل: لشسته آن.
(۳) دراصل: مرولدي.
(۴) در اصل: ز رلگ لام او

بنایش کرد والی اختیار الدین ملک ارشد
امیر عادل و بازل، تهمتن، ثانی اسکندر
که تا بودست سیوستان نبودست این چنین والی(۱)
تقی(۲) و مشفق و مکرم، سخی(۳) و پاک دین پرور
امید آنست می یابد جزاء این چنین خیری(۴)
هزاران قصر(۵) در جنت [8-B] بفضل(۶) ایزد اکبر(۷)

بعد از تمام روضه مخدوم، برقبر سید علي خادم وزیر آنحضرت- که بمرتبه ولایت و هدایت فائز گشته بود- عمارت کرد. و تاریخ ابیات بنای این است: نظم:

شد بناء گنبد(۸) عالی، بعهد شهریار
شاه فیروز، آنکه بگرفتست گیتی زو قرار
می سزد سر بندهٔ درگاه شاه شهر را
گر کند در سرفرازی، بر سلاطین افتخار
برسر قبر ولی الله علاء(۹) الحق علي
بود از بغداد و اندر صف پاکان سوار(۱۰)
این بزرگ و باکرامت هر کرا باشد عزیز
هر زمان بادا بقبرش رحمت ایزد نثار(۱۱)
هفتم از ماه صفر مبنی شد این مرقد بسال
هفصد پنجاه هشت(۱۲)، ازهجرت احمد شمار

---

(۱) مصرع آخر ثبت ست مصرع اولي از کتیبه گرفته شد.
(۲) دراصل: سخي.
(۳) دراصل: تقي.
(۴) دراصل: که یابد جزاي زین چنین.
(۵) دراصل: فیض در جنت- شفیع: بفضل.
(۶) د راصل: از
(۷) از کتیبه تصحیح کرده شد
(۸) د راصل: مرقد
(۹) دراصل: علي
(۱۰) دراصل: شهسوار
(۱۱) این شعر از کتیبه گرفته شد
(۱۲) دراصل: هفت

کرد بنیادش، ملک سیرت ملک ارشد، که او
هست الدر عدل(۱) و بذل [و] خلق [و] احسان نامدار

چونک ذات او، درین شهر سیوستان آمده
تازه از سرگشت آن بقعه، بستان نوبهار

... ...
... ... (۲)

و متصل روضهٔ حضرت مخدوم، جانب جنوب، گنبد عالی است که دران سلطان محمود بن تغلق شاه را بطریق امانت نگاه داشته بودند و آن گنبد تاحال باقی است.

بعد ازان مرزان جانی بیگ ترخانی در عهد سلطنت خود، توفیق یافته، از کمال عقیدت [9-A] که داشت، گنبد مقبره حضرت مخدوم را سرنو بسیار عالی و رفیع ساخته. الحق این چنین گنبد موزون [و] خوشنما در دیار سند دیگر نیست.

و از بعد فوت مرزان جانی بیگ پسرش مرزان غازی بیگ - که در جود و همت یگانه آفاق بود - (۳) در عهد دولت نورالدین محمد جهانگیر پادشاه طاب ثراه و جعل الجنته مثواه به پیشگاه روضه منوره عمارت خانقا ساخته، لیکن عمرش وفا نکرد و فرصت اتمام آن نیافت. و چون در سال یک هزار و سی و نه [۱۰۳۹ھ] نواب والا جناب، معلی القاب، امیر سادات، سید بهوه الملقب به دیندار خان بخاری سلمه الله تعالی و ابقاه بقدوم سعادت لزوم، بلدهٔ سیوستان را مشرف گردانیده عمارت خانقاه را باتمام رسانیده سفید نمود. فرش صحن خانقاه را - که قریب یک جریب زمین باشد - به خشتهای ملون کاشی چیده، آنچه لوازم آرائش و صفا است بکار برده و مسجد مختصر موزون درون خانقاه عمارت نمود. تاریخ بنای آن، فاضلی چنین بنظم آورده (۴): نظم:

بدوران شهاب [9-B] الدین جهان شاه
جهان از عدل او خورسند و آباد (۵)

---

(۱) دراصل: عادل.

(۲) کتیبه ناخوانا است. این اشعار از کتیبه تصحیح کرده شد

(۳) رک: برای شرح حال وی به کتاب "میرزا غازي ترخان اور اسکي بزم ادب" تالیف راقم الحروف.

(۴) بوقت مرمت، کتیبه بر دیوار دیگر نصب شده است که اشعارش زیر بالا شده و اینجا به شمارها ظاهر کرده ایم. به اختتام هر بیت کلمات زیر امز ثبت است که درمتن کتاب نیاورده شده.

(۵) الاهي عاقبت محمود گردان.

شده تعمیر فرش عرش مسند
حسینی صاحب شهباز آزاد (۱)
قبول آمد نیاز خان دیلدار
در آنحضرت ز عون طالع شاد (۲)
چگویم وصف، آن صحن مقدس
بجای خشت، انجم چیده استاد (۳)
چو خواہی سال آن با چشم دانش
بمقطع بین که آمد سال بنیاد (۴)
یکی باشد ز، فرش مسند شاه
(۱۰۴۰ ھ)
دگر باشد ز، فرش جنت آباد (۲)
(۱۰۴۱ ھ)

و بیرون دروازه مسجد عالی- که در پیش آن چبوتره بلند ساخته، و زیر آن حجره های برای فقرا گذاشته اند- بنا نمود. والحق این چنین جائی با هوا فرح بخش و دلکشای درین دیار دیگر نخواهد بود. و درین دارلامان فیض و فیروزی فراوان و روح و راحت بی پایان بزمان و زمانیان حاصل آورده. و تاریخ بنائی آن این ابیات است: نظم:

بدوری شهنشاه شاهِ جهان — جهان از نوازش، چو باغ بهشت
چو مسجد بنا کرد دیلدار خان — بدرگاه شهباز عالی سرشت
[10-A] خرد گفت سالش، کبیت العتیق — دگر، مسجد شیخ بهووه، نوشت (*)
(۱۰۴۳) — (۱۰۴۱)

در بلده سیوستان و حوالی آن، مرقد چند سوای روضه متبرکه حضرت مخدوم لعل شهباز از مشایخ دیگر، زیارت گاه مردان است. وچون احوال مشایخ درکتب خصوصاً- تذکره مشایخ سنده- و تاریخ حکام سنده مثل

(۱) الله کافی.
(۲) الاهی عاقبت محمود گردان.
(۳) الله کافی.
(*) در اصل شعر غلط ثبت شده است. کتیبه ایز موجود ایست از مظهر شاهجهانی تصحیح شده.

- چچ نامه -(۱)، وغیره لیاقت، لاجرم آنچه از مردم ثقات بلده مذکور، استماع نموده، و در خاص [و عام] (۲) آن مشهور و مذکور بود، بتحریر در آورده.

[مخدوم چهتم عمراني]

ولي الله مخدوم چهتم عمراني (۳) قدس سره. پدر آنجناب عمران بود بدینجهت بعمرانی اشتهار یافته، و عمران حاکمی بود از حکام قوم تمیم در شهر برهمن آباد، که در دیار سنده که بانبهرواهم (۴) شهرت دارد، و آن شهر دران وقت بغایت آبادان بود. گویند: عمران دو پسر داشت، یکی دلراي (۵) که به فسق (۶) و فجور مسائل تمام بوده، دوم چهوتم، که از ایام خوردسالی پرتو سعادت و نور هدایت درجبهه و جبین حال او تابان بود، عمر عزیز خود را در ملازمت درویشان و خدمت [10-B] ایشان صرف مینمود، چون عمران شربت ممات چشید دلوراي قائم مقام او گردید.

مخدوم بجانب حرمین شریفین زادهماالله شرفاً و تکریماً متوجه گشت. و بدانجا رسیده سعادت طواف کعبه و زیارت روضه مقدسه نبویه دریافت، و دران اماکن شریفه بصحبت مرشد کامل فائز گشت. مدتی در خدمت وی گزرانید تابمرتبه کمال رسید و خرقه خلافت و اجازت ارشاد یافت. به امروی جانب روم رفته، دران بلاد روزها برکنار دریا به تلاوت کلام الله مشغول بود و کنیزي برای آب بدانجا رسید دید که درویش تلاوت قرآن بوجهی مینماید که آب از جریان وطیور از طیران باز مانده. متحیر گشت و رفته به مالک خود که فاطمه نام داشت - و در زهد و تقوی و پارسائی یگانه وقت بود - خبر کرد. و آن عصمت پناه مشتاق لقائی وی گشت، باعزاز و اکرام و تعظیم تمام طلب نموده نزدیک بخانه منزلي تعین فرموده. بعد از چندگاه [11-A] باشارت غیبی خود را در حباله نکاح آن مخدوم در آورد.

بعد از مرور ایام مخدوم با عفیفه به برهمن آباد مراجعت نموده سکونت گرفت. و هرچند برادر خود دلورای را - که بفسق و فجور مبتلا بود - مواعظت ارجمند و نصایح سودمند مبذول داشت، فائده نکرد و درگوش حق نیوش وی جا نگرفت، تا آنکه مخدوم را ملهم شد بانکه: درین شهر از شامت کردار ناشائسته

(۱) در اصل: چچ نامه.
(۲) در اصل: خاص تمام.
(۳) سندي: چتو.
(۴) درچچ نامه: برهمناباد و باہن واه و باہراه و اہون واه ضبط شده است. (ص ۲۱۷ - ۲۱۹).
(۵) دلوراه.
(۶) در اصل: فسک.

وی بلا نازل خواهد شد. مخدوم با اهل و عیال خود دران شهر مفارقت نموده، و از اهل شهر نیز چند باوی موافقت کردند. پس در بلده سیوستان آمده متوطن گردید [و] بارشاد طالبان مشغول گشت، و بعد از مضی سنین وفات یافت.

گویند: زمانش قبل از مخدوم لعل شهباز بود. والله اعلم بحقیقت الحال.

اولا بر مرقد وی گنبدی مختصر بود بعد ازان شخصی توفیق یافته گنبدی عالی ساخت، پس ازان شخصی دیگر موافق گشته متصل گنبد، جانب مشرق، پیشطاق بلند و رفیع بنا نمود، ولیکن مسجد و خانقاه و محاط، و دروازه نداشت، چون درسال یک هزار و سی و نه [۱۰۳۹ هـ] [11-B] نواب والا جناب سید بهوه الملقب به دیندار خان بخاری بلده سیوستان بقدوم سعادت لزوم مشرف ساخته عمارت مسجد و خانقاه و محاط و دروازه موزون مختصر بنا فرمود، و به خشتهای ملون کاشی، در دیوار پیشطاق و مسجد و خانقاه منقش و مابین مسجد و خانقاه مفرش گردانید. تاریخ آن اینست: نظم:

بدوری شهنشاه شاه جهان | خدیوی خردمند صاحب قران
چوخلد برین روضه شاه چهته | بنا کرد نواب دیندار خان
ز سال بنایش طلب داشتند | بهشتی بروی زمین گفت عثمان(۱)

و در عهد [وی] بلدهٔ مذکور صان الله تعالیٰ عن الفتور، قرار یافته که، هر که متهم بامر گردد و بر وی سوگند آید، بروضه وی برده پاره از خاک فرش در آب انداخته بخوردن میدهند، اگر بی وجه متهم شده باشد باکی نیست و الا غالب آنکه به بلای گرفتار گردد.

و در پیش روضه مخدوم، قبر بی بی فاطمه در گنبد مختصر که در عقب دیوار پیشطاق است ـ مردان و عورات غیر مستورات را [12-A] رخصت در آمدن درون حجره نیست.

[مخدوم قاضی برهان الدین]

ولی الله مخدوم قاضی برهان الدین قدس الله سره. اصلش از ماوراء النهر است و در انجا کسب علوم ظاهری و باطنی نمود، بعد از رسیدن بمرتبه کمال باشارت و اجازت پیر خود، بجانب سنده متوجه گشت و با مریدان و شاگردان بسیار به بلده سیوستان رسیده، مسکن گزید. و به تعلیم متعلمان و ارشاد طالبان مشغول گشته.

چون مخدوم به کبرسن رسید دانست که وقت ارتحال نزدیک رسیده، شاگردان و طالبان را وصیت کرد که از من بطلب علم دینی متقید بوده، اوقات

(۱) از روی کتیبه تصحیح کرده شد. سال ۱۰۴۲ هـ بر می آید.

عزیز را ـ که بی بدل است ـ بعبادات و طاعات صرف مینموده باشند! چون باین واقعه شاگردان را اطلاعی شد، در گریه و زاري و آه و ناله مشغول شدند. مخدوم فرمود که موجب گریه و نوحه چیست؟ گفتند: به دو سبب! یکی آنکه از دیدن دیدار محروم! دویم باز ماندن از تحصیل علوم! مخدوم فرموده که هر نیم شب ـ که محل نیازدران است ـ در گرد قبر من حلقه خواهند زد که آن هر دو مقصود میسر خواهد شد.

چون مخدوم بعالم بقا [B-12] انتقال نمود و هم دران محل بیاسود، و مدتی برین منوال روح پرفتوح متمثل شده در نظر آن هفت نفر محقق جلوه گر میگشته، رموز معانی و اسرار حقائی بیان میفرمود.

چون لشکر کفار تاتار از کوه بقصد نهیب و تاراج درین دیار سند رسیده آن هفت نفر مقتدار خانقاه بر آمده با جمیع شاگردان بمرتبه شهادت رسیدند. و آن شهدا را در دو قبر مغرب رویه مقبره مخدوم ـ که اکنون بران هر دو قبر توده سنگ ریزها و سفال میباشد ـ دفن کردند. از مردم سندهه هر که در انجا میرسد هفت سنگ ریزه یا سفال از ریگستان آنجا چیده، بهریک ازان دو توده میاندازنده بلکه این معنی را حصول و مآرب دینی و مقاصد دنیوي خود میدانند. غرض از انداختن سنگ ریزه جز این نخواهد بود که قبرها پائمال نشوند و نابود نگردند. و آن دو توده سنگ ریزه را "گنج شهدا" نامند. و بعد از مدتی شخصی توفیق یافته گنبد موزون و خوش وضع بر مقبره بنا نموده نزدیک براي شاگردان و خادمان مخدوم [13-A] گنبد خورد بنا نمود که در انجا به تحصیل علوم و طالبان علم اشتغال داشتند. چون جمعیت تفرقه یافت بعضی که جان بحق تسلیم کردند دران زمان بیاسودند، بعضی دیگر غائب گشتند. هر دو گنبد نزدیک قلعه شهر مذکور است.

مردان و عورات بزیارت میروند و هر مرادي که میخواهند و چند روز در انجا مداومت نمایند، بی شک حاجت روا گردد. و نذر و فتوح گوسفندان و نقود گاهی که میرسد، یک عورت که پاره بصیرت دارد و بخدمت جاروب و چراغ مشغول است و نذور نیز متعلق به اوست. گاهی مردم ره گزر نیز مستفید میشوند. والله اعلم.

[شیخ نکرج]

ولی الله شیخ نکرج قدس سره. معلوم نشد که کی بود و در کدام وقت رحلت نمود اما از مقالات ثقات چنان مفهوم گشت که پیش از قدوم حضرت مخدوم لعل شهباز رحلت نموده.

قبرش بی نام و نشان، و هیچ کس از مردم شهر از بزرگی او اطلاعی نداشت که وقتی روز عید حاکم قلعه - به آواز کوس و نقاره و آنچه لوازمات ساز و سرود داشت - باجمعی انبوه بقصد [13-B] عیدگاه از شهر بیرون بر آمد، مردي کفن پوش از کهنه قبر تاکمر بیرون بر آمد و از روندگان پرسید که: حال چیست؟ گفتند: روز عید است حاکم شهر به عیدگاه بر آمده است! مرد کفن پوش در قبر فرو رفت و گفت: آنچه پنداشتم نبود! عاقلان آن را بدین نهج تاویل کرده که: شاید آن مرد روز حشر تصوریده باشد، و یا از این عرض اظهار قدرت و اسرار الهی بود. و الله اعلم باسرارهم. بعد ازان قبر زیارت گاه خاص و عام شده و به شیخ نخرج اشتهار یافت.

از شریعت پناه قاضی سلطان ابراهیم که بحسن معاش مشهور است، درینوقت از امداد و اعانت فقرا و ضعفا دقیقه از دقائق فروگذاشت نمي کند، استماع شد که: روزي مغفرت پناه قاضي مردان پدر خودرا دیدم که بخضوع و خشوع تمام بربالائی خانه خود - که جنوب رویه روضه متبرکه مقدسه حضرت مخدوم لعل شهباز غرفه داشت - متوجه بآستانه منوره نشسته و آثار تحیر و جنبش درو هویدا گشته. چون من پدر بزرگوار را بدین طریق در مقام تحیر و جنبش و [14-A] استغراق نشسته دیدم، باز گشتم. قدمی چند واپس رفتم باواز پاي من از استغراق و مشاهده برآمده گفت که: آینده کیست؟ گفتم: فقیر سلطان ابراهیم! گفت: بابا نزدیک بیا که واقعه عجیب است که نه درخواب توان گفت و نه در بیداري دیده ام، بشنوید! بزانوي ادب در خدمتش نشستم. فرمود که: در واقعه دیدم گوئي دیوار جنوب رویه گنبد مخدوم لعل شهباز شق شده و دروازه روبرو مقبره شیخ نخرج نمودار گشته! قاضي برهان الدین و شیخ نخرج متصل آن، بیرون برپا استاده‌اند، مرد بسیار و خلقت بیشمار منتظر برآمدن حضرت مخدوم اند، که کی جمال جهان آرایء آنحضرت از مطلع آستانه طلوع کند تا بکورنش سعادت دیدار دریابند. و خورد سالان خوشروئی و طفلان بهین خوئي، بي حجاب در مقبره آمد [و] رفت دارند. منتظران کورنش از آنها استفسار مینماید که کی آنشاه عالي گهر [از] جمال [14-B] جهان آراي خود، استادگان زاویء انتظار را، آرام میبخشند؟ آن خادمان بزبان ملایم و شیرین میگویند که: در استعداد برآمدن است! زمانی گذشته بود که مخدوم برآمد، جهت جهان افروزش چون آفتاب تابان درخشیدن گرفت و جسد مبارکش بنوعی نورانی بود که مثل عینک محتجب چیزي میگشت. و بدو دست مبارک خود، بر دو بازوي دروازه تکیه زده استاده و جمیع خلائق سر بکورنش فرو بردند و ذره سان از پرتو آفتاب تن بهره ور گشتند. دران حین قاضي برهان الدین عرض کرد با مخدوم شیخ نخرج از جماعه حلال خوران شهر - که نزدیک مقبره شیخ نخرج مساکن دارند - بسیار

آزار میکشند! مخدوم فرمود که: آزار این چنین مردم باید کشید و توان برداشت، که امیخواهم که تار موي این مردم — که در حمایت مایء من اند — تلف شود! شیخ ذکرج از روي جرات عرض کرد که: اگر اشارت بمن باشد این بلده را واژگون بزنم! مخدوم متالم شده فرمود که: میتوانند که این بلده را واژگون زدن! خود در گنبد تشریف فرمودند، و آن دو مخدوم بر دروازه [15-A] استاده ماندند.

قاضي برهان‌الدین به شیخ ذکرج گفت: نبایستی درخدمت حضرت مخدوم چنین بی ادبانه حرف زدن و گستاخی کردن! اما غم مخمور و درهم مباش که بوقت دیگر بخدمت مخدوم عرض کرده شود! درین اثنا بآواز پای آن فرزند، ازان مشاهده محجوب شدم. بعد از دیدن این واقعه مرحومی پدرم خواست که جیفه خواران(۱) را، ازان مساکن قدیم بکوچاند و محلی، که دورتر از آستانه متبرکه شیخ ذکرج باشد، سکونت دهد. اما موافق واقعه — که دیده بود و بعضی که از حضرت مخدوم شنیده — جرات نتوانست کرد، و موقوف باراده گردانید.

بعد از چند گاهی کلان تر از جماعه مذکور — که فرزندی نداشت — نذر کرد که: اگر مراد من بحصول انجامد، بر قبر شیخ مذکور گنبد بنا کند و جماعه خود را ازینجا بکوچاند! چون از رحمت خانه الهي فرزند نصیب او بشد، گنبد بنا نهاد و جماعه خود را از آنجا کوچانیده جاء دیگر سکونت داد. پیش از گنبد [15-B] قبر شریف سفید بود گنبد نداشت.

[سید محب]

سید محب قدس الله سره. مردی بود بزرگوار در ملک افغانان. خوارقات آن بزرگوار دران دیار بسیار است، و خانقاه دارد و در انجا نذر و فتوح بسیار میرسد. گویند: هفتاد خانه — که تعلق مجاورت بدان خانقاه دارند — خرج مایحتاج آنها از فتوحات است، و خود درسیوستان آسوده است.

گنبد مختصر و موزون بنا کرده افغانان است. مجاوران جا را، از فتوحات خانقاه، به هر معین است که هرسال میرسد. و روضهٔ وی جانب شرقی روضه حضرت لعل شهباز است.

شیخ حاجي سوده(۲)

ولی الله شیخ حاجي سوده. مردی بود بزرگ و صاحب احوال است. از قوم لاکهه بود و بچهای مادگاوان مردم شهر میچرانید و اجوره نمیگرفت، و هرچند

---

(۱) دراصل: خاران.

(۲) دراصل: نام "مرده" است که راقم الحروف آنرا سهو کتابت میداند. درحقیقت "سوده" نام که بومي است، صحیح باشد.

از تعدی خلق و جور و جفای و آزار و ایذا به وي میرسیده، آه و ناله نمیکشید و صبر مینمود. از وي پرسیدند که: مرتبهٔ ولایت از چه یافتی؟ گفت: از تحمل جفاي عوام!

حالات غریب و کرامات عجیب از وي نقل میکنند. گویند: مردي از ساکنان اصرپور در مکه معظمه رفته (۱) [16-A] بیمار شده در حرم کعبه از فراق فرزندان زار زار میگریست. حاجی بسرش وقت وي رسیده پرسید که: چه میخواهی؟ گفت: ملاقات فرزندان! حاجی فرمود که: غم مخمور که شما فجر با فرزندان خود میگذاری! درویش متعجب شد حاجی تا سحر در طواف بود، چون صبح صادق دمیدن گرفت، بدرویش گفت که: برخیز و قدم برقدم من زن! درویش قدم بر قدم حاجی زد، خود را در وطن دید. حاجی از نظرش غایب شد.

ملا رحمت‌الله المشهور به ملا پریم ـ که مرد فاضل و صالح بود ـ نقل بنموده که: یکی از اجداد [ش] که با حاجی صحبت داشت و در ذکر با حاجی چندگاه اشتغال داشت، چون مدتی بجای رفته باز به نزدیک شهر [رسید] خبر فوت [حاجي] مسموع نموده فرمود که: اول حاجی را زیارت کرده بعد ازان داخل شهر شود! چون دران مقام رسید بر قبر وی گوش داده، تا از قبر حاجی آواز ذکر ـ در حال حیات استماع نموده بود ـ بشنید، و چندی که همراه داشت آنها نیز استماع نمودند.

و مرقدش نزدیک ناله شهر که به داریجي شهرت دارد ـ آنجاست. و هر کرا تپ سیوم مداومت نماید [16-B] بهیچ وجه دفع نشود، برسر قبرش وقت شب، هفت روز به رود و ختم قرآن بخشد، تپ دفع شود. و نذر وی پنج پاو آرد و پنج کسیره روغن و آن قدر شکر یکجا کرده یک نان پخته بدهند، و هر کرا در آنجا بیند نذر اوست.

[شیخ دوده]

ولی الله شیخ دوده قدس‌الله سره. مرید [و] شاگرد قاضي برهان‌الدین و سیوستان الاصل است. پدرش زراعت میکرد و بزوگوسفند بسیار داشت. و وی را سوای شیخ، دو پسر دیگر بود، آنها را بناز و نعمت میداشت. شیخ را بحسب صورت محقر دیده گله بانی بز و گوسفند او را میفرمود.

شیخ چون گله گوسفندان را بیرون شهر میبرد دو گرگان حاضر میشدند و دونان ـ که با خود داشتی ـ بان دو گرگ میداد، و گله را بانها میسپرد، و شیخ پوشیده از پدر خود بخدمت قاضي برهان‌الدین کسب علوم دینی و معارف

(۱) دراصل: رفتند.

یقینی مینمود. چون شام میشد گرگان گلہ را بشیخ سلامت میسپردند، شیخ ازانجا آورده بہ پدر میسپردند.

و از خدمت قاضی بهره تمام داشت و هم دران محل بیاسود. و قبر وی نزدیک قبر قاضي برهان‌الدين است [17-A] و هر امیدی کہ بر قبرش میخواهند میسر میگردد.

[قاضي دتم](۱)

ولی الله قاضي دتم رحمة الله علیه. مرید و شاگرد پدر بزرگوار خود مخدوم راهو علیه‌الرحمة والغفران بود. و نسبت ایشان بحضرت غواص دریای حقیقت و سیاح بیدای طریقت مخدوم شيخ محمود اولیاءالله قدس سره العزیز میرسد. وقاضی مذکور از محتشمان اهل طریقت و حقیقت بود. و [حکایات] بسیار است و ریاضات و کرامات آن بزرگوار، زیاده ازان است کہ بتحریر و بیان محصور گردد. و [از] علم [نیز] لذتی داشت. در وقت سحرگاه آواز تسبیحات قدسیان بگوش حق نیوش او میرسید.

گویند: روزی پیش خلیفہ وقت آن کتاب کہ بہ هیچ فهم در گرد تفهم او نمیگشت، بخدمت قاضی آوردند، قاضی آن را بی تالی و تفکر خواندن آغاز کرد و معانی آن را برحضار مخاص مجلس بر وجهی بیان نمود کہ عقل عقلا و فهم فصحا را ازان تحیر حاصل گشت.

و چون در عهد صغر من بخدمت عمدةالاولیا امام [الا] صفیاء مخدوم بلال علیه الرحمة میگذرانید، مخدوم همیشه ایشان ملا دتم مینامید. روزی بعد از نماز فجر بزبان حق ترجمان مخدوم جاری شد کہ: قاضي دتم کجاست؟ مستمعان را تعجب شد [17-B] کہ مدام ایشان را ملا میگفتند امروز قاضی گفتن موجب چہ باشد؟ مخدوم برواهمة آنجماعه اطلاع یافتہ فرمودند: شب در مجلس حضرت سرور کائنات و مفخر موجودات رسول [الله] صلی الله علیه وسلم او را بلفظ "یا قاضي" فرمودند، من بمتابعت آن واقعۂ شب، قاضي دتم گفتم!

گویند: روزی قاضی مذکور برلب دریا انتظار کشتی داشت کہ از تلتهي(۲) سوار شده در سیوستان بیایند، آواز دهل از دور بگوش ایشان رسید،

---

(۱) سندي: ڏتو. رک: تحفة الکرام و تاریخ معصومي برای قاضي ڏتہ و مخدوم راهو و مخدوم محمود و مخدوم بلال.

(۲) تلتهي (تلتي) قریہ است بین سیهوڻ و دادو و در آنجا مخدوم بلاول زندگاني میکرد.

خادمان را گفت: هیچ معلوم مفهوم شما میشود که این دهل بزبان بی زبانی چه میگوید؟ گفتند: بی! فرمود: این دهل میگوید که: این کشتی و اهل کشتی درین نزدیکی غرق خواهند گشت! و آن دهل نیز دران کشتی بود. القصه خوارق عادات آن بزرگوار از حد وعد بیرون است، باندکی ازان اکتفا نمود.

و قبر پرنور آن واقف اسرار الهی در **سیوستان** (۱) پهلوی **روضهٔ قاضی برهان الدین** است، ازو نیز تبرک جویند. اکنون **قاضي طیب و مخدوم عبدالسلام و حافظ موسیٰ** و سائر جماعه- که هریک فی‌الجمله از طالب علمی بهره‌ور اند- از اولاد اویند.

[قاضي ادريس]

[18-A] ولی‌الله قاضی ادریس رحمة‌الله علیه پسر ثانی **مخدوم راهو** (۲) بود. او نیز درعلوم ظاهری و باطنی بهره اشل و نصیبی کامل داشت، و خوارق بسیار ازو مذکور است. گویند که: بذکر جلی اشتغال مینمود، اخگر سوزان از دهن مبارکش موج زنان میریخت. و سائر مناقب و مدایح او اگر به تحریر آید شاید که درین مختصر نگنجد بنا بران باندکی ازان ختم نمود.

مخدوم **عبدالرحیم** و پسران **ملا عبدالله خوشخوان و ملا حسین** از اولاد اویند.

[شيخ توپن]

ولی الله **شیخ توپن** (۳) قدس الله سره. شخصی بود از مشائخ ساکنان **سیوستان** خدای را نیکوترین وجهی یادکرده از مقربان درگاه الهی گشته. در **چشمهٔ واهي**- که آبی است بسه کروهی شهر درکوه- آنجا بذکر خدای تعالی مشغول بود.

مخدوم راهو او نیز اکمل معرفت قرب الهی داشت- پدر **قاضی دتم** (۴) و **قاضي ادريس** که بالا مذکور شدند- مصاحب او بودند. گویند: روزي پسر مخدوم **قاضي دتم** که به **عبدالطیف** مشهور و از جملهٔ علماء متبحر بود وبرجمیع علوم ماهیت داشت، سخنهای عجایب و نکتهاي غرائب ازوی نقل میکنند، درخورد سالی با پدر خود بر **چشمهٔ واهي** درخدمت **شیخ** [18-B] **توپن** بود، از مقتضای طفولیت هرطرف میخواست و بازی میکرد، ناگاه مارش گزید،

---

(۱) تحفة‌الکرام دارد که: قبر وی در قصبهٔ باغبان است. (۳: ۱۳۸)
(۲) رک: تحفة‌الکرام و تاریخ معصومي.
(۳) سندي: توپڻ.
(۴) قاضي ڏتو.

دو یده پیش پدر و شیخ آمد که: حال این است! شیخ لعاب خود برزخمش مالید بوئ زخم هرگز نبود. و نیز از وی منقول است که: روزی **مخدوم راهو** برای خود دلیہ جؤ طلبیده بود. دلیہ مذکور نمکین بود چون شیخ انگشت از وی ترکرده چشید، فرمود که: شما درشیر شهر این قسم از بد طعام میخورید! و تن پروری رابخود راه میدهید! مرا با تو مصاحبت بودن خوب نیست! و بعد ازان تنها میبود و از صحبت مردم گریزان بود، مگر گاه گاهی ملاقات میسر میشد.

چون وفات یافت شخصی توفیق یافته برمقبرۂ شیخ گنبد مختصر از آب و گل موزون راست کرد.

الحال از کرامات ایشان درین شهر که شهرت دارد، این ست: وقتی که در زراعت آفت سماوی - گرمی یا غیرذلک هرچه از آفتاب عالم است - میافتد یک ظرف ناپخته پر ریگ کرده شب درگنبد شیخ نگاه میدارند و علی الصباح آن را در زراعت برده بارواح شیخ طعام پخته فقرا و صلحا را طلبیده میدهند، و ریگ را دران زراعت میافشانند، بکرم الله تعالیٰ بلا و آفت دفع میشود. [19-A] اگر فی المثل نقصان در ثمرات بیفتد اما بعد فروختن، چو زر حساب کنند، زیاده از حساب برآید. مجرب است.

[مخدوم سکندر بودلہ]

ولي الله **مخدوم سکندر بودلہ** قدس الله سره. از علماء متبحر بود، در اوائل حال علوم دینی درس میکرد، میگویند: بعد ازان جذبہ اش در ربوده بودلہ(۱) شد چنانچہ سروپا برهنه میبود.

کرامات متواتره ازوي ظهور میيافت، اگر یک یک را بیان شود کلام طویل میانجامد. گویند: روزي علماء ملک براي دیدن وي از وطن جدا شده و روبراه آوردند که همان روز خادمان راگفت که: علماء متشرع عزم دیدن من دارند و از وطن جدا شده [اند]، لباس شرعي براي من مهیا دارید! روز جمع چون علماء داخل شهر شدند فرمود که: علماء فلان از **نالہء داديچي**(۲) گذشته و می آیند، لباس شرعی بیارید! خادمان لباس شرعی پوشانیدند. علماء را بدین حالت دریافت. چند ساعت باهم درگفتگوي علوم دینی بسر بردند که وقت نماز جمعه رسید [19-B] هر همه بزرگوار باهم

---

(۱) درلغت سندي بودلہ آنرامیگویند که وضع ظاهري و باطني متغیر شود و چیزي بکند که مردم بران حیرت بکنند.

(۲) این نالہ تاکنون موجود و جاري است و منبعش، لهر ارل است و از دیوار غربي قلعۂ قدیم گذشته تاجوار شیخ توہن میرسد و زمین را ضیراب میکند. **سخي پان سلطان** برکنار آن مدفون است.

در مسجد جامع تشریف آوردند. بعد اداي نماز مخدوم سکندر دوبار بر ممبر بر آمد یک آیتِ کلام الله را تا نماز دیگر بیان میفرمود، و بهفتاد وجه معنیء هر لفظ ادا مینمود. و وقت فرود آمدن از منبر، فرمود که: یک سال روز [و] شب معاني این آیة اگر بیان کنم، با تمام نمیرسد! جمیع علماء و مشائخ - که دران مسجد حاضر بودند - پا بوسی کردند و معتقد گشتند. چون آن علماء مرخص شدند از لباس شرع برآمده در مقام جذبه آرام گرفت.

بعد مضی سنین چون بخلد برین توجه نمود، درمیان شهر نزدیک قلعه و چبوتره بیانمود. شخصی توفیق یافته گنبد مختصر بلند و موزون بر مقبرهٔ مخدوم بنا نمود. و بعضی مردم این دیار به نیت روح پرفتوح آن حضرت نذور بخادمان و مجاوران درگاه میدهند. چنانچه مجاوران آن مقبره متبرکه تازه روزگار بفراغت میگذارند.

[سید سالار غازي]

ولی الله سید سالار غازي. مردی سپه سالار بود. بحکم پادشاه آن عهد در دیار سندهم برای غزا آمده بود، از دست کافران شهید شد. [20-A] بعد از وقوع شهادت سر بریده بدست گرفته بر اسپ سوار میامد، چون درین شهر رسید، زنی را برو نظر افتاد و گفت: سبحان الله! مردي سر بریده بدست گرفته بر اسپ سوار است و میرود! گفتن همان بود از اسپ بیفتاد. همه خلائق جمع شدند و نماز جنازه ادا کردند در خاکش دفن ساختند.

گنبدي مختصر دارد متصل دیوار قلعه درون شهر شرق رویه نزدیک آب دریا واقع است. و به ایشان شش نفر دیگر نیز همراه بودند و همه بهمین نهج - هر جاکه کس مطلع شد - افتادند و همان جا ماندند. والله اعلم.

[شیخ احمد سندانی]

ولی الله شیخ احمد سنداني رحمة الله علیه. مردي بود بزرگوار از شهرتلتهي. پسران و مریدان بسیار داشت. چون وقت وفات نزدیک رسید وصیت بفرزندان و خادمان کرد که: بعد از فوت، مرا بر جنازه درست کرده بگذارید هر جاکه رود تا بیرون شهر با من باشید، بعد ازان برگردید! موجب وصیت چنان کردند جنازه بر هوا میرفت تا درین شهر سیوستان نازل شد. روز عید بود مردم، که به عیدگاه برآمده بودند، متحیر و متعجب گشتند. [20-B] که: این جنازه که از هوا بر زمین فرود آمد از کجا است؟

خلائق جمع آمده نماز ادا نمودند و دفنش کردند. چون در خاکش مدفون کردند این کلمه از زبانش شنیدند "رب انزلنی منزلا مبارکا و انت خیر المنزلین"

شخصی برو چهار دیواري بنا نمود و قبرش نزدیک حضرت چوتهه عمراني میباشد، و هر مرادي که کس بخواهد روز جمعه برود و ختم و چیزي در انجا تصدق دهد، تا آمدن جمعه دیگر مقصودش، بمدعا خاطرخواه برآید.

[میان جلال خاموش]

ولی‌الله میان جلال خاموش قدس‌الله سره. مردي سید از ملتان در طلب قرآن از وطن جدا شده بعزم درکات بابران (۱) میآمد که نزد میان حسن موذن -که احوال او در "تذکرهٔ سندهه" مسطور است- منزل گزید. آن بزرگوار از وي پرسید که: چه عزم داري کجا میروي؟ گفت: بجهت خواندن کلام الله در کات بابران میروم، تا از رئیس میان نندهٔ در قرات قرآن تحقق کنم! گفت: قرآن چه قدر خواندهٔ؟ گفت: هفت سیپاره! گفت: الله اکبر هفت سیپاره خواندهٔ حق نیافتی! بمجرد گفتن حقیقت کار دریافت و سراسیمه برخاست (۲) [21-A] و جانب دریا راهی شد. مخدوم میان حسن بخادمان فرمود که: بروید آن مسافر براي شستن مصحف بدریا میرود! چون خبر یافتند هیچ سیپاره نداشت. اغلب احتمال آنکه در راه گم کرده و بیهوش شد. چون در خدمت شیخ حسن موذن آوردند حالتش دگرگون بود میخواست که چیزي بگوید؟ فرمود: خاموش! بعد ازان باقی عمر سخن از وي سربر نزد و خاموش بود. از رشحات معرفت ایزدي فائز گشت و از خبر برفت. و هر حکایتی که از وي بظهور میاید موافق کرامت بود.

هرکس که طعام در خدمتش آوردي قبول نکردي، و اگر قبول افتاد مدعائي او بدلخواه میشد. و گاهی ظرفی نیز میشکست و یا در طعام بول کرده باز میداد، و نذر هر کسی قبول نمیکرد. معلوم کردند که کار او هرگز نخواهد شد. و نیز از پیر[ی] -که عمرش بصد سال رسیده- استماع شده که: روزي پسر خود را در مسجد شهر تعلیم میدادم ناگاه میان صبح در مسجد درآمد و بر گوشه قرار گرفت، و مردم طعام گرفته بیرون دروازه مسجد ایستاده بودند، [21-B] که آیا طعام کسی را قبول کند. ازان جمله زنی جرأت نموده دو نان که در ظرف داشت پیش آورد. مرا بخاطر رسید که اگر در بزرگي خواهد بود فرزند من سعداء روزگار خواهد شد، چیزی ازین طعام بفرزندم خواهد داد. فی‌الحال

(۱) کذا - شاید "کات پاپڙ" باشد.

(۲) دراصل: برخواست.

بدست اشارت کرد فرزندم دوید و آن دو نان بفرزندم عنایت فرمود. چون نزد من آورد گفتم! اي نورچشم! این هر دو نان بموجب واهب بمن رسیده هر دو بخور که مقصود بمدعا حاصل خواهد شد. انشاءالله تعالیٰ! چون آن پاک تبرک تناول نمود بعد ازان هرچه شنود یاد میگرفت، عجب رشدي حاصل میکرد، تا کار بمدعاء دلخواه شد.

و چون بمرور ایام – اذا جاء اجلهم لا یستاخرون ساعة ولا یستقدمون – عالم فانی را وداع کرده عالم جاوداني برگزید، دران شهر – که اوقات میگذرانید – دفن ساختند. و قبر شریفش نزدیک مقبرهٔ **شیخ ذوپن** است بیرون شهر، و یک درخت نیز بر سرش برآمده هم سایه بر قبر کرده است.

و نیز گویند که: شخصی اسپ سوار که حاکم **سیوستان** او را بجهة کار ضروری [22-A] به **بهکر** فرستاده بود، چون از شهر برآمد **میان جلال** در زیر درخت پیپل – که بر کنارهٔ آب واقع است – خفته بود و اسپ تازان میرفت. چون در **بختیارپور** رسید دید که بنماز شاغل است، تا در هر دیهی و قصبه پیش از خود درانجا شیخ را میدید، و ازین قسم امور بسیار مردم از وي معاینه کردند.

اکثر مردم صاحبدل بر شتر سوار و مار در دست دیده اند. روزي شخصی دید که: شیخ بیرون شهر در گنبدی شهر نشسته بود و ماري سیاه عظیم در پیش افتاد. بنده را حیرت دست داد، شیخ آن زمان مار را بدست برگرفت و آن شخص چون نیک نگاه کرد که در دستش تسبیح سیاه رنگ بود.

گاهی در گوشه یا در مقبره خرقه میدوخت و بعد از مرور ایام ژنده در دست میساخت و در بازار یا بر رهی آتش میداد و میسوخت. کاروبارش بدین روش میگذشت:

گه آسوده در گوشهٔ خرقه دوز   گه آشفته در مجلس خرقه دوز

خوارقات آن بزرگوار نه چندان است که در شمار آید و یا به تحریر درین کتاب تنگ صفحه گنجد. رحمة الله علیه.

و چون [22-B] بعضی مشایخ **سیوستان** که زیارتگاه خلائق اند و برگذرهای شهر مذکور واقع شده اند، کماهو معلوم نشد، بنا بران دست از ذکر آنها باز داشته ختم نمود و مذکور نساخت. امید که ناظران اوراق، خورده نگیرند و از حقائق نامعلوم معذور دارند. والعذر عند [کرام الناس] مقبول. و اگر کسی را امري صعوبی پیش آید باید که بحضور دل به آستان هر یکی از مشائخ التجا برده بموجب حدیث: –"اذا تحیرتم فی الامور فاستعینوا من اهل القبور"– رجوع آرد. هرچند روز یا شب مداومت نماید، چنانچه ایزد تعالی در کلام مجید و فرقان حمید خود فرموده "الا ان اولیاء الله

لاخوف عليهم و لا هم يحزنون"۔ و نيز واقع آمده ۔"ان اولياء الله لايموت"۔ ببركت انفاس طيبہ ايشان مراد او بحصول انجامد و بحسب دلخواه بر آيد. و اگر كسی بخواند يا بخانہ خود نگاه دارد، در آن خانہ بركت فراوان باشد و در امداد و استعانت وي، بزرگان كوشش بليغ نمايند، و عجز و نيكي و فقر و پريشانی را ايزد تعالی درانجا راه ندهد، و خداء تعالي حق سبحانہ عظم شانہ از جميع [23-A] مكاره و بليات در امن و امان مصئون و محروس داشتہ محفوظ دارد، و موجب ازدياد عمر و دولت او گردد.

اتمام يافت نسخہء متبركہ بتاريخ بيست پنجم شهر صفر سنہ ۱۱۹۶ ختم بالخير و الظفر(۱).

(۱) بعد اتمام متن تاريخهاي زير ثبت شده است: تاريخ قدوم حضرت مخدوم لعل شهباز در شهر سيوستان:

چو بازِ آشيانہ قدس شهباز — سيوستان را نموده جنت آسا

خرد تاريخ آن از روي اخلاص — نمود آفتاب دين ۔ بگفتا

ايضا تاريخ وصال شاه صاحب شخصي در نظم كشيده:

چو شهباز آن همای آشيان عرش — شده طائر برحمت ز اهل جنت

نمودم فكر تاريخ وصالش — سروش غيبم گفتا "برحمت" (۶۵۰ هـ)

اولهه جرمنيءَ جي مشهور مستشرقه پروفيسر ڊاڪٽر انيمري شيمل جي ساڻ ۾
سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڏنل دعوت جي موقعي تي ورتل تصوير.
ساڄي کان کاٻي: ١. جناب شيخ علي محمد ٢. نواب نور احمد خان لغاري ٣. خانم يوسف ڪيوان شڪوهي ٤. پروفيسر شمل ٥. نسيمه خاتون ٦. جناب پير حسام الدين راشدي ٧. جناب يوسف ڪيوان شڪوهي ٨. نواب حاجي غلام قادر خان ٩. جناب علي احمد بروهي ١٠. پروفيسر محمد بقا مرزا ١١. ڊاڪٽر محمد اسماعيل آگجي ١٢. جناب غلام رباني ١٣. نواب حاجي بهادر علي خان لغاري ١٤. نواب حاجي عبدالعلي خان لغاري ١٥. ڊاڪٽر نجم عباسي ١٦. جناب الياس عشقي.

پروفيسر شمل جي سنڌ ۾ آمد

مغربي جرمنيءَ جي مشهور مستشرقه پروفيسر ڊاڪٽر انيمري شمل هميشه وانگر هن سال پڻ سنڌ ۾ قرب جا پير پري آئي. گذريل سيپٽمبر مهيني ۾ افغانستان ۾ هڪ بين الاقوامي علمي گڏجاڻي ٿيڻي هئي، جنهن ۾ کيس شريڪ ٿيڻو هو. هن موقعي جو فائدو ورتو ۽ افغاني ميزبانن وٽ وڃڻ کان اڳ، پنهنجن سنڌي دوستن وٽان پيرو پريو.

ڪراچيءَ ۾ هوءَ سنڌي زبان جي ممتاز عالم پير حسام الدين راشديءَ جي مهمان هئي ۽ حيدرآباد ۾ سنڌي ادبي بورڊ سندس ميزبان هو. سنڌ جي هن دوري ۾ پروفيسر شمل، ٻهريون دفعو سيوهڻ ڏٺو ۽ ٽنڊي آدم جي پرسان مشهور صوفي بزرگ فقير غلام الله رحه جي درگاهه تي حاضري ڀري. نواب نور احمد خان لغاريءَ پنهنجي باغ ۾ پروفيسر شمل جي اعزاز ۾، سنڌي روايت موجب، شاندار دعوت ڏني، جنهن ۾ سنڌي زبان جا ممتاز عالم، اديب ۽ موصوفه جا دوست احباب شريڪ ٿيا.

پروفيسر شمل انهن مشهور مستشرقن مان آهي، جن سنڌي زبان، ادب، ثقافت ۽ سنڌ جي تاريخ کي بين الاقوامي سطح تي علمي دنيا سان متعارف ڪرائڻ ۾ وڏو ڪردار ادا ڪيو آهي. سنڌ تي وقت بوقت هن جيڪي علمي مقالا لکيا آهن، انهن کي ترتيب ڏيئي هاڻي ڪتابي صورت ۾ آندو اٿس. اهو ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ طرفان ٻن حصن ۾ شايع ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ويو آهي.

پروفيسر شمل جو تازه ترين علمي ڪارنامو، سنڌي ادبيات جي هڪ مختصر تاريخ آهي، جا هن هندستاني ادبيات جي تاريخ جي سلسلي ۾ لکي آهي. اها تاريخ بين الاقوامي اهميت رکي ٿي. اها مختلف حصن ۾ ورهائي ويئي آهي. پروفيسر شمل جي لکيل سنڌي ادبيات جي تاريخ انهيءَ حصي ۾ شامل ڪئي ويئي آهي، جيڪو جديد هند-آريائي دؤر سان تعلق رکي ٿو. اها تاريخ جرمنيءَ ۾ ڇپجي رهي آهي.

چريو ڏاتورو

سنڌ ۾ چريي ڏاتوري نالي هڪ ننڍو ٻوٽو ٿيندو آهي، جيڪو عام طرح بيڪار سمجهيو ويندو آهي. ان ڪري ان کي ڪير ڪونہ پوکيندو آهي. ٻوٽي کي چريو ڏاتورو ان ڪري ڪوٺيندا آهن، جو ان جا پن يا گل کائڻ سان ماڻهو چرين وانگر حرڪتون ڪرڻ لڳندو آهي.

چين ولايت ۾، اتان جي ڊاڪٽرن ۽ طبي ماهرن انهيءَ ٻوٽي تي تحقيقات ڪئي آهي ۽ هاڻي ان جي گلن مان اهڙي دوا تيار ڪئي اٿن، جيڪا آپريشن وقت مريض کي بيهوش ڪرڻ لاءِ ڪلورو فارم وارو ڪم ڏئي ٿي.

پيڪنگ رويو Pekeing Review رسالي جي ۴۳ نمبر پرچي ۾ مٿئين موضوع تي هڪ ننڍو مضمون شايع ٿيو آهي. جنهن جو سنڌي ترجمو مهراڻ جي پڙهندڙن جي مطالع لاءِ هيٺ ڏجي ٿو. ـ ادارو]

”چيني طب ۽ دواسازيءَ جو علم هڪ وڏو خزانو آهي، ۽ انهن کي دريافت ڪرڻ ۽ وڌيڪ اوچي سطح تي پهچائڻ لاءِ ڪوششون ڪرڻ گهرجن.“ انهيءَ اصول کي سامهون رکي چيني طبي ڪارڪنن گذريل ڇهن سالن جي دوران ۴۰،۰۰۰ مريضن تي وڏي ڪاميابيءَ سان جڙي ٻوٽين مان ٺهيل بيهوش ڪرڻ واري دوا (جيڪا روايتي چيني ۽ مغربي نسخن جي آميزش آهي) استعمال ڪئي. مکيه دوا ڏاتوري جي گل مان ورتل جوهر آهي. مشرقي چين جي ڪيانگسو صوبي جي هسوچو ميڊيڪل ڪاليج سان ملحق اسپتال، تمام گهڻيءَ تحقيقات، دريافتن ۽ جانورن

تي ڪيل تجربن کان پوءِ جولاءِ ۱۹۷۰ع ۾ ٻهريون ڀيرو هڪ آپريشن دوران مريض کي بيهوش ڪرڻ لاءِ اها دوا استعمال ڪئي. انهيءَ وقت کان وٺي بيهوشي طاري ڪندڙ اها دوا، ڪاري پاٽيءَ، دل جي بيمارين، انتهائي شديد دماغي ڪشمڪش يا هڪ ٻن حالتن کان سواءِ، سڀني وڏين ۽ وچولين آپريشنن ۾ مريضن لاءِ موزون آهي. جڏهن دوا جو ڪهربل مقدار آپريشن کان اڳ ۾ سئيءَ رستي داخل ڪجي ٿو يا وات رستي ڪارايو وڃي ٿو، تڏهن مريض پنجن منٽن اندر بيهوش ٿي وڃي ٿو. وڏي ماڻهوءَ کي ٽن کان پنجن گرامن جي ڊوز جو اثر پنجن کان ڇهن ڪلاڪن تائين هلي ٿو. (ٻارن ۽ معصومن جي حالت ۾ دوا جو ڊوز حالت مطابق ڦيرايو گهيرايو وڃي ٿو). جيڪڏهن وڌيڪ دير تائين بيهوشي درڪار هجي ته ڪجهه اضافي ڊوز ٻيهر ڏئي سگهجي ٿو. جيڪڏهين آپريشن جو وقت گهٽائڻ درڪار هوندو، ته ڌاتوري جي اثر کي زائل ڪرڻ لاءِ هڪ ٻي جڙي ٻوٽيءَ مان ڪاهيل دوا جي سئي هڻبي آهي، جنهن جي اثر کان مريض پنجن کان ڏهن منٽن تائين وري هوش و حواس ۾ اچي ويندو آهي.

عام طرح، بيهوش ڪرڻ لاءِ جڙي ٻوٽين جي دوا هڪ سؤ قسمن جي آپريشنن ۾ استعمال ڪئي ويئي آهي، جن ۾ ڦڦڙ، پيٽ، تلي يا ڳهن کي ٻاهر ڪڍڻ ۽ بدن کان جدا ٿيل عضون کي وري ڳنڍڻ شامل آهن. جن مريضن تي اها دوا آزمائي ويئي آهي، تن جون عمرون هڪ سال کان وٺي اسي سالن کان به مٿيرو آهن. ڪي آپريشن ۱۲ ڪلاڪن تائين به هليا آهن. مريضن ۾ ان بابت جيڪو رايو آهي، تنهنجو تت هيءُ آهي: "اها (بيهوشي) گهري ننڊ وانگر آهي". هسٽوچو اسپتال، جنهن ۾ سڀ کان اڳ ۾ انهيءَ طريقي کي آزمايو ويو، تنهن ۾ آپريشن کان پوءِ ۱۰۰ کان به وڌيڪ مريضن جي چڪاس ڪئي وئي، ٻر جيڪي ٽن کان ڇهه مهينا اڳي ڊسچارج ڪيا ويا هئا، هن مان ڪنهن ۾ به ڪي پوءِ پيدا ٿيڻ وارا خراب اثر ظاهر نه ٿيا.

جانورن تي ۽ اسپتال ۾ ڪيل تمام گهڻن عملي تجربن مان جڙي ٻوٽيءَ مان ڪاهيل بيهوشي طاري ڪندڙ دوا قابلِ اعتماد ثابت ٿي آهي، نقصانڪار پاسيرا اثر بلڪل معمولي آهن، ۽ بيهوشيءَ جو مدو ڪافي ڊگهو ٿئي ٿو ۽ ساهه ۽ هاضمي جي نظامن تي ڪي به ضرر رسان پاسيرا اثر نٿا ڪرن. ان کان سواءِ، جيئن ته ڌاتوري جو ڳل جرثومي گردش ۾ مدد ڪري ٿو، ان ڪري بيهوشي طاري ڪندڙ نئين جڙي ٻوٽيءَ واري دوا جراحتي ڌڏڪو پيدا ٿئي نٿو ڏي. ان کي گهڻن ئي هنڌن تي ڪافي تعداد ۾ شاڪ ۾ آيل مريضن کي بچائڻ لاءِ ڪاميابيءَ سان استعمال ڪيو ويو آهي، جن تي مغربي طب جي بيهوشي طاري ڪندڙ دوا استعمال ڪرڻ کان سختيءَ سان منع ڪئي وئي هئي.

عام بيهوشي طاري ڪرڻ لاءِ جڙي ٻوٽيءَ مان تيار ڪيل الهيءَ دوا جو ڪامياب استعمال روايتي چيني ۽ مغربي طب جي ميلاپ جي هڪ اهم ڪاميابي آهي.

روايتي دواسازي ۽ طب کي جديد سائنسي ڇاڻ ۽ طريقن جي استعمال سان ترقي وٺائڻ ۽ ان ۾ باقاعدگي پيدا ڪرڻ جي منزل ڏانهن هيءَ هڪ اڳيان ٻه وڌيڪ ڪامياب قدم آهي.

اڄ کان ڪجهه ۾ گهٽ ۱۷۰۰ سال اڳي چين جي مشهور و معروف حڪيم ”هئوٽانو“ پنهنجي کان اڳ ۾ شراب ۾ هڪ جڙي ٻوٽيءَ جو ٻرڪو ملائي پيٽ جي آپريشن ڪرڻ لاءِ بيهوشي طاري ڪئي هئي. سورهين صديءَ ۾ منگ خاندان جي بادشاهيءَ جي دور ۾ رهندڙ هڪ مشهور دواساز ”لائي شيهه چين“، سندس ڪتاب ”ڪامپينڊيم آف مٽيريا ميڊيڪا“ ۾ ڌاتوري جي گل جي بيهوشي طاري ڪرڻ جي خصلت جو تفصيلي بيان ڏنو هو. پر قديم معاشري ۾، جنهن ۾ انقلاب دشمن حڪمران طبقو عوام جي بهبود ۽ ڀلائيءَ کي نظرانداز ڪري پنهنجي ڏارين شين جي پوڄا ڪندو هو، جڙي ٻوٽين مان بيهوشي طاري ڪندڙ دوا نه استعمال ڪئي ويئي ۽ نه ان کي ڪا ترقي وٺائي ويئي. هاڻي، بيهوشي طاري ڪرڻ جي انهيءَ نئين دوا کي، جيڪو هڪ مفيد طبي ورثو آهي، وري ٻيهر منظر عام تي آندو ويو آهي.

بيهوشي طاري ڪرڻ جي انهيءَ قسم ۾ اڃا به ڪي خاميون رهيل آهن، جن کي دور ڪرڻو آهي. ان ۾ سڌاري آڻڻ لاءِ طبي ڪارڪن مسلسل تحقيقاتي ڪم ڪري رهيا آهن.

”منهنجون گهرجون تمام ٿوريون آهن. منهنجي رهڻ لاءِ هڪ ڪوٺي ڪافي ٿيندي. اهڙي هنڌ هجي جتي پکي به پهچي نه سگهي، ان ڪوٺيءَ کي آءٌ ڪپڙو ڪري ڪتب آڻيان. ڪپڙن اندر ماڻهو، ڏسڻ جي ڪوشش ڪو نه ڪندا. ڪوٺي منهنجي لاءِ ڄڻ بدن مٿان پيو ڪپڙن جو وڳو آهي، اهو بدن کي اهڙيءَ طرح گرميءَ ۽ سرديءَ کان ڍڪي ٿو، جهڙيءَ طرح ڪپڙا ڍڪين ٿا. ڪپڙا ۽ گهر هڪجهڙو ڍڪ ڏين ٿا. قرآن شريف، زالفان کي لباس سان تشبيهه ڏني آهي، اهو هڪ قدم اڳتي، يعني ڪُل جي اندرئين طرف جو ويس آهي. گهر ڪپڙن کان هڪ ڊگري مٿي وارو ڍَڪُ آهي. جنگ جي زماني ۾ هٿيار به ڍَڪُ آهي. قوم وري گهر کان به مٿي وارو ويس ۽ ڍَڪُ آهي. اهي سڀئي ڍَڪَ آهن. قرآن شريف چوي ٿو: ”تون حق کي پردن (ڍڪن) هيٺيان ڏسي سگهندين.““

—علامه آءِ. آءِ. قاضي